

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΘΕΜΑ: ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ, ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ
ΑΝΤΙΠΑΛΟΤΗΤΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΟΠΑΔΩΝ ΣΤΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ**

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΦΟΙΤΗΤΗ:

ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΖΑΪΜΑΚΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

ΜΕΛΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ: ΤΣΙΩΛΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΣΚΟΥΛΑΡΙΚΗ ΑΘΗΝΑ

Ρέθυμνο, 2017

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Συμβολική κυριαρχία, ταυτότητες και αντιπαλότητες κοινοτήτων οπαδών στην Θεσσαλονίκη»

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΦΟΙΤΗΤΗ

ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΖΑΪΜΑΚΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

ΜΕΛΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

ΤΣΙΩΛΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΣΚΟΥΛΑΡΙΚΗ ΑΘΗΝΑ

Ρέθυμνο, 2017

*Σε όλους όσους αγαπάνε το ποδόσφαιρο και στους καθηγητές του Πανεπιστημίου
Κρήτης που είχα την τύχη να με καθοδηγήσουν στο ταξίδι αυτό.*

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ τους καθηγητές του τμήματος Κοινωνιολογίας που συμβάλανε τα μέγιστα στην εν λόγω εργασία. Συγκεκριμένα θερμές ευχαριστίες στον επιβλέποντα Κ. Ζαϊμάκη, μέσα από του οποίου τα πανεπιστημιακά σεμινάρια εμπνεύστηκα την εργασία αυτή, ενώ ο ίδιος οποίος στάθηκε αρωγός και καθοδηγητής μου καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας. Ένα μεγάλο ευχαριστώ στην Κ. Φουρναράκη η οποία συνέβαλε αποφασιστικά στο γλωσσολογικό, θεωρητικό και ιστορικό κομμάτι της εργασίας μου, τον Κ. Τσιώλη για τις πολύτιμες μεθοδολογικές του παρατηρήσεις και διορθώσεις και την Κ. Σκουλαρίκη για τις συστηματικές επισημάνσεις της στο σώμα της εργασίας μου. Ευχαριστώ τέλος όσους και όσες μου συμπαραστάθηκαν σε αυτό το μακρύ και όμορφο ταξίδι.

Περίληψη

Η παρούσα εργασία θέτει ως στόχο τη μελέτη της κοινωνικής και πολιτισμικής συγκρότησης των οπαδικών ταυτοτήτων των αθλητικών συλλόγων Πανθεσσαλονίκειος Αθλητικός Όμιλος Κωνσταντινουπολιτών (στο εξής: ΠΑΟΚ), Άρης, Ηρακλής και Απόλλων Καλαμαριάς, που δραστηριοποιούνται εντός του αστικού χώρου της Θεσσαλονίκης. Οι λογοθετικές (discursive) και εκφραστικές πρακτικές κοινοτήτων οπαδών αποτελεί προνομιακό πεδίο διερεύνησης και κατανόησης της διαδικασίας σύνθεσης της ταυτοτήτων της τοπικότητας, και φέρνει στην επιφάνεια διαφορετικές κοινωνικο-πολιτισμικές όψεις και αντιλήψεις. Η εργασία βασίζεται στην επιλεκτική επισκόπηση της ελληνικής και διεθνούς βιβλιογραφίας για ζητήματα οπαδικών ταυτοτήτων και αξιοποιεί τα ευρήματα έρευνας πεδίου στη Θεσσαλονίκη που περιλαμβάνει συγκέντρωση, ταξινόμηση και ανάλυση πρωτογενούς ερευνητικού υλικού: συνεντεύξεις οπαδών, οπαδικά πανό, γκράφιτι και ανακοινώσεις οργανωμένων συνδέσμων. Η μελέτη αρχικά εστιάζει στο οπαδικό διχοτομικό δίπολο Άρης-ΠΑΟΚ, μια αντιπαλότητα που ιστορικά φέρει έντονες κοινωνικές συνδηλώσεις όπως γηγενής-πρόσφυγας, ή «αριστοκράτης»-«λαϊκός» και συνοδεύεται από έντονες χωρικές διαμάχες αλλά και εκφάνσεις συμβολικής αντιπαλότητας. Στη συνέχεια η έρευνα εξετάζει την περίπτωση της ομάδας του Ηρακλή, που επιχειρεί να συγκροτήσει ένα τρίτο οπαδικό πόλο μέσα από ένα λόγο που υπερασπίζεται «κινηματικές» δράσεις και μια ταυτότητα αντίστασης απέναντι στην ηγεμονικές συλλογικότητες οπαδών στην πόλη. Τέλος, γίνεται αναφορά στην οπαδική ταυτότητα του Απόλλωνα Καλαμαριάς, η οποία συγκροτείται πάνω σε μια αυστηρά εθνοτοπική βάση, με έντονες ιστορικές αναφορές που επιλέγει πολιτικές πολιτισμική διαφοροποίησης από τις άλλες συλλογικότητες μακριά από τη λογική της συγκρουσιακής οπαδικής πόλωσης.

Abstract

The present task aims at the study of the social and cultural formation of the fan identities of the sports associations of the Pan-Thessaloniki Athletic Club of Constantinopolitans (hereinafter referred to as PAOK), Aris, Heracles, and Apollon of Kalamaria, which act within the urban area of Thessaloniki. The discursive and expressive practices of the fan communities constitute a privileged field of study and understanding of the process of composition of the identity of locality, and bring to the surface different socio-cultural aspects and perceptions. The work is based on the selective overview of the greek and international literature on the issues of fan identities and utilizes the findings of the field study in Thessaloniki, which includes gathering, sorting and analyzing primary research material: interviews with fans, fan banners, graffiti and announcements made by organized associations. The study initially focuses on the fan dichotomous dipole "Aris- PAOK", a rivalry which has historically had strong social connotations, namely the opposition between the indigenous and the refugees or between the noble and the folk and is accompanied by intense spatial conflicts and symbolic violence manifestations. Next, the study examines the case of Heracles' team, which attempts to establish a third fan pole through discourse that defends movement actions and an identity of resistance against the hegemonic fan collectives in the city. Finally, reference is made to the fan identity of Apollon of Kalamaria, which is established on a strictly ethnic basis with strong historical references and selects policies of cultural differentiation from other collectives, away from the logic of a conflictual fan polarization.

Περιεχόμενα

_Τοc484318225

Ευχαριστίες	4
Περίληψη	5
Abstract	6
Περιεχόμενα	7
Εισαγωγή	9
Κεφάλαιο 1: Οπαδοί, ταυτότητες και οπαδικός χώρος	13
Φαντασιακές κοινότητες και οπαδοί	14
Διαμόρφωση οπαδικών ταυτοτήτων	18
Παγκοσμιοποίηση και οπαδικές κοινότητες	23
Χούλιγκαν και «Ultras»	31
Ο οπαδικός χώρος: τοποφιλία	36
Οπαδοί και αντιπαλότητες	41
Ερευνητικός σκοπός και ερωτήματα	47
Κεφάλαιο 2: Μεθοδολογικός σχεδιασμός της έρευνας	49
Μεθοδολογικό πλαίσιο της εργασίας	50
Συνεντεύξεις οπαδών	51
Επιλογή περιπτώσεων και ερωτήσεις συνέντευξης	52
Το κοινωνικό και οπαδικό προφίλ των συνεντευξιζόμενων	54
Οι συμβολικές διαστάσεις του οπαδικού γκράφιτι	58
Τα οπαδικά γκράφιτι και πανό των ομάδων της Θεσσαλονίκης	61
Θεματικές κατηγορίες ανάλυσης των βασικών πηγών	65
Κεφάλαιο 3: Ιστορία των ομάδων και οπαδικός «χάρτης» της Θεσσαλονίκης	67
Σύντομη ιστορία των τεσσάρων μεγαλύτερων αθλητικών σωματείων της Θεσσαλονίκης(Ηρακλή, Άρη, ΠΑΟΚ και Απόλλωνα Καλαμαριάς)	68
Τα ποδοσφαιρικά γήπεδα της πόλης στην προπολεμική και μεταπολεμική περίοδο	77
Οι οπαδικές «γειτονιές» στην προπολεμική και μεταπολεμική Θεσσαλονίκη	80
Ο «οπαδικός χάρτης» της Θεσσαλονίκης, σήμερα	84
Κεφάλαιο 4: Εμπειρικό πλαίσιο: ερευνητικά συμπεράσματα	92

Συγκρουσιακές οπαδικές ταυτότητες στον αστικό χώρο της Θεσσαλονίκης	92
Η «λαϊκότητα» των οπαδών του ΠΑΟΚ.....	93
Οι οπαδοί του Άρη και του Ηρακλή μέσα από την οπτική των οπαδών του ΠΑΟΚ	97
Ο οπαδικός λόγος του Άρη και του Ηρακλή: από τις κοινωνικές στις πολιτισμικές διακρίσεις	102
Η πάλη για χωρική ηγεμονία μέσα από τα πανό-γκράφιτι.....	109
Οι οπαδοί του Άρη	111
Οι οπαδοί του ΠΑΟΚ	114
Οι οπαδοί του Ηρακλή	118
Η ηγεμονία σε επίπεδο συνοικίας	122
Ο λόγος περί κατεστημένου και η ρητορική της αντίστασης.	124
Η πολιτικοποιημένη ταυτότητα αντίστασης των οπαδών του Ηρακλή	139
Η ταυτότητα του πρόσφυγα και του Μακεδόνα.....	148
Η πολυφωνικότητα των οπαδών του ΠΑΟΚ.....	149
Η «προσφυγική» ταυτότητα του ΠΑΟΚ	150
Η επιτέλεση της «Μακεδονικής» ταυτότητας από τους οπαδούς του ΠΑΟΚ.....	153
ΠΑΟΚ και Βαλκάνια	156
«Είσαι Πόντιος, είσαι Απόλλων. Δεν υπάρχει γιατί...». Ο Απόλλων ως η ομάδα του ποντιακού Ελληνισμού.....	159
Ο Απόλλων και η περιοχή της Καλαμαριάς.....	160
Η «ποντιακή» ταυτότητα του Απόλλωνα	161
Η «αυθεντικότητα» των οπαδών του Απόλλωνα.....	163
Το γήπεδο του Απόλλωνα Καλαμαριάς	165
Συμπεράσματα έρευνας.....	169
Βιβλιογραφία.....	177
Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία	177
Ελληνική Βιβλιογραφία	182
Διαδίκτυο.....	186

Εισαγωγή

Η παρούσα μελέτη έκανε τα πρώτα της βήματα μέσα στις γειτονιές της Νεάπολης Θεσσαλονίκης όπου καθημερινά τη δεκαετία του '90 ζούσαμε για «μια Κυριακή», για ένα τοπικό ντέρμπι, για τα μετέπειτα «πειράγματα» στον αντίπαλο. Κατά τα προπτυχιακά έτη στο τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης ήρθα σε επαφή με την κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου και τη μελέτη των οπαδικών κοινοτήτων μέσα από εξειδικευμένα σεμιναριακά μαθήματα, αποκτώντας την αναγκαία θεωρητική και μεθοδολογική κατάρτιση που μου επέτρεψε να προσεγγίσω επιστημονικά αυτό που κάποτε ήταν προσωπικό βίωμα.

Η επιλογή του τόπου μελέτης δε είναι τυχαία. Η Θεσσαλονίκη είναι η πόλη στην οποία γεννήθηκα και μεγάλωσα, και αυτή η βιωματική σχέση μου επιτρέπει μια ευκολότερη πρόσβαση στην τοπική αθλητική κοινωνία και στις ιδιαιτερότητες της. Η Θεσσαλονίκη, παρότι δεν έχει πλέον τις αθλητικές επιτυχίες που είχε στο παρελθόν, είναι μια πόλη στην οποία το ενδιαφέρον για τα αθλητικά δρώμενα και τις οπαδικές ταυτότητες και αντιπαλότητες είναι πολύ υψηλό. Η καθημερινότητα ενός μεγάλου μέρους πολιτών περνάει μέσα από τις καθημερινές συζητήσεις για τα «τοπικά» αθλητικά συμβάντα, ενώ τα τοπικά ΜΜΕ αφιερώνουν σημαντικό χρόνο στην κάλυψη της αθλητικής ειδησιογραφίας.

Οι μεγάλοι αθλητικοί σύλλογοι της πόλης διανύουν σχεδόν έναν αιώνα λειτουργίας. Η πόλη μπορεί να περηφανεύεται ότι έχει συμβάλει σημαντικά στην ανάπτυξη του αθλητισμού και στην καλλιέργεια του αθλητικού πνεύματος σε ολόκληρη την Ελλάδα. Αρκεί να θυμηθούμε τις επιτυχίες της ομάδας ποδοσφαίρου του ΠΑΟΚ τη δεκαετία του 1970, τη συμβολή της ομάδας του Άρη στη διάδοση του μπάσκετ στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1980, τα Ολυμπιακά μετάλλια των αθλητών του Ηρακλή στο στίβο και την συνεχή παρουσία στις αθλητικές διοργανώσεις του συλλόγου του Απόλλωνα Καλαμαριάς παράλληλα με ένα έντονο του πολιτισμικό χαρακτήρα.

Η παρούσα διπλωματική εργασία μελετάει τον τρόπο που βιώνονται και εκφράζονται οι οπαδικές ταυτότητες των τεσσάρων ομάδων της πόλης (ΠΑΟΚ, Άρης, Ηρακλής και Απόλλων Καλαμαριάς), αναλύοντας τον οπαδικό λόγο μέσα από πρωτογενές κυρίως υλικό που προέκυψε από συνεντεύξεις, οπαδικά πανό και

γκράφιτι. Κομβική υπόθεση της εργασίας μας αποτελεί το ότι οι οπαδικές κοινότητες μπορούν να μελετηθούν ως βιωμένοι μικρόκοσμοι, καθρέπτες της κοινωνίας και της τοπικότητας, προσφέροντας ένα προνομιακό πεδίο μελέτης των ευρύτερων κοινωνικών δυναμικών.

Μια σειρά από ερωτήματα λειτούργησαν ως αφετηρία για την εκπόνηση της μελέτης αυτής. Παραθέτουμε μερικά από αυτά: Ποια είναι η αλληλεπίδραση του οπαδικού φαινομένου με την κοινωνία της πόλης, και πώς η τοπικότητα εκφράζεται μέσα από τις οπαδικές ταυτότητες της πόλης; Ποιες συμβολικές συνδηλώσεις φέρει η κάθε οπαδική ταυτότητα των ομάδων της πόλης; Με ποιον τρόπο εμπλέκεται η χρήση του ιστορικού παρελθόντος της ιστορίας των ομάδων μέσα στον οπαδικό λόγο; Πώς η οπαδική αντιπαλότητα εκφράζεται σε χωρικό επίπεδο στο αστικό τοπίο της πόλης; Πώς η ενδοαστική αντιπαλότητα χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει οπαδικές πρακτικές; Πώς η οπαδική ταυτότητα συγκροτείται στο κοινωνικό φαντασιακό αξιοποιώντας και διαχειρίζοντας νοερά σχήματα που αφορούν ευρύτερες κοινωνικές και έμφυλες κατηγορίες, όπως του «άνδρα του «Έλληνα», του «Μακεδόνα» και του «πρόσφυγα» στην πόλη της Θεσσαλονίκης; Θεωρητικά η εργασία αξιοποιεί σύγχρονες ερμηνευτικές προσεγγίσεις, κυρίως από την κοινωνιολογία του αθλητισμού, με επίκεντρο τα ζητήματα της οπαδικής ταυτότητας, της τοπικότητας και των οπαδικών αντιπαλοτήτων. Το πραγματολογικό υλικό που χρησιμοποιήσαμε στην έρευνά μας προέρχεται από μια σειρά διαφορετικών πηγών. Συγκεκριμένα πραγματοποιήθηκαν ημιδομημένες συνεντεύξεις-μαρτυρίες οπαδών με έντονη συμμετοχή στα οπαδικά δρώμενα και των τεσσάρων ομάδων της πόλης, συγκεντρώθηκαν και μελετήθηκαν οπαδικά γκράφιτι στην πόλη της Θεσσαλονίκης (κυρίως από τα γήπεδα της πόλης και των γύρω περιοχών αλλά και από το κέντρο της πόλης), καθώς και οπαδικά πανό που έχουν αναρτηθεί στα γήπεδα της πόλης. Συμπληρωματικά χρησιμοποιήθηκαν ανακοινώσεις οργανωμένων συνδέσμων έτσι ώστε να δοθεί έμφαση σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά την οπαδικής ταυτότητας. Ο τρόπος ανάλυσης και προσέγγισης αυτού του υλικού είναι ποιοτικός.

Η μελέτη της οπαδικής περίπτωσης των ομάδων της Θεσσαλονίκης έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον αν λάβουμε υπόψη μας τις συνθήκες γεννήσεως των συλλόγων, η οποία είναι συνυφασμένη με τις ιστορικές και πληθυσμιακές αλλαγές που συντελέστηκαν στην πόλη τον προηγούμενο αιώνα. Οι οπαδικές ταυτότητες

αποτελούν προνομιακούς χώρους έκφρασης της τοπικότητας και η μελέτη της εκάστοτε κοινότητας αποκαλύπτει συμβολικές όψεις και κοινωνικές εκφάνσεις του τοπικού. Η μελέτη παρέχει χρήσιμα συμπεράσματα για την κοινωνική γεωγραφία των οπαδών της πόλης, το κοινωνικό τους προφίλ αλλά και τον τρόπο που διαπραγματεύονται και ιδιοποιούνται συμβολικά την τοπικότητα.

Μέσα από το υλικό που συγκεντρώθηκε, προσπαθήσαμε να ανασυνθέσουμε τις συμβολικές πρακτικές και διαδράσεις των οπαδών της πόλης βάσει των οποίων συντίθενται οι οπαδικές ταυτότητες της πόλης μέσα από μια διαρκή συμβολική διαδικασία καθορισμού και ετεροκαθορισμού, σε τοπικό και υπερτοπικό επίπεδο. Ο αστικός χώρος της Θεσσαλονίκης φιλοξενεί τέσσερεις μεγάλους συλλόγους και κατά συνέπεια αποτελεί ένα πεδίο οπαδικής διεκδίκησης και νοηματοδότησης με απώτερο στόχο την τοπική αθλητική ηγεμονία.

Ένας βασικός τρόπος εγκαθίδρυσης της συμβολικής κυριαρχίας, είναι η χρήση των οπαδικών γκράφιτι έτσι ώστε αστικοί χώροι να γίνουν αντικείμενο ιδιοποίησης και να φορτιστούν οπαδικά προς την μια ή την άλλη ομάδα. Παράλληλα, τα οπαδικά πανό ενισχύουν στις συμβολικές διαμάχες και την επιτέλεση της οπαδικής ταυτότητας κατά την διάρκεια ενός αγώνα, διαμορφώνοντας έτσι ένα επικοινωνιακό σύστημα στους αθλητικούς χώρους. Η σαφής διάκριση των οπαδικών ταυτοτήτων και η δημιουργία κοινωνικών συνδηλώσεων αποτελούν μια ζωτικής σημασίας διαδικασία για την συμβολική επικράτηση ή την ενδυνάμωση της οπαδικής ταυτότητας στην κοινωνία της πόλης.

Μέσα από την έρευνα επιχειρούμε να αναδείξουμε ζητήματα όπως η σύνδεση της καταγωγής με την οπαδική ταυτότητα, ιδιαίτερα στους προσφυγικούς συλλόγους της πόλης (ΠΑΟΚ και Απόλλωνα), η υιοθέτηση μιας οπαδικής κινηματικής ταυτότητας, η ιδεολογική χρήση του ιστορικού παρελθόντος της ιστορικότητας από τους οπαδούς των ομάδων της πόλης για να δικαιολογηθεί η κυριαρχία της μιας ή της άλλης ομάδας, αλλά και η αντιπαραβολή της οπαδικής ταυτότητας εντός και εκτός πόλης ή η προσπάθεια χωρικής κυριάρχησης εντός της πόλης με την χρήση των γκράφιτι μέσα από μια συμβολική οικειοποίηση του δημόσιου αστικού χώρου. Τέλος, αναφερόμαστε στις λεγόμενες «ταυτότητες αντίστασης» που εντοπίζονται σε οπαδούς οι οποίοι δεν κατέχουν το απαραίτητο συμβολικό οπαδικό ή οικονομικό

ομαδικό κεφάλαιο, σε σχέση με κάποιον εχθρικό «άλλο», κάτι που συμβαίνει έντονα στην πόλη της Θεσσαλονίκης (και όχι μόνον αυτής, βέβαια).

Στο πρώτο κεφάλαιο της έρευνας παρουσιάζεται μια βιβλιογραφική επισκόπηση οπαδικών ζητημάτων των οποίων άπτεται η εργασία μας. Επικεντρωνόμαστε στο ζήτημα της διαμόρφωσης της οπαδικής ταυτότητας μέσα από τη διαδικασία καθορισμού και ετεροκαθορισμού, με έμφαση στην τοπικότητα, την ανδροπρέπεια και τον οπαδικό «άλλο». Παράλληλα, εστιάζουμε στις αλλαγές που έχει υποστεί η διαδικασία αυτή βάσει της παγκοσμιοποίησης και της μετανεωτερικότητας, προσδίδοντας στους οπαδούς νέα χαρακτηριστικά που διαπλέκονται με την «παραδοσιακή» τους ταυτότητα και την παραλλάσουν. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στις τυπολογίες των οπαδικών αντιπαλοτήτων που έχουν εμφανιστεί ανά την Ευρώπη και τον υπόλοιπο κόσμο, έτσι ώστε να κατανοήσουμε τις αιτίες και τις αφορμές του έντονου οπαδικού ανταγωνισμού που εμφανίζεται κυρίως σε τοπικό επίπεδο.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναφερόμαστε στο μεθοδολογικό σχεδιασμό της μελέτης μας, καθώς και στα εργαλεία που χρησιμοποιήσαμε στην πρωτογενή και δευτερογενή έρευνα μας. Μέσα στο πλαίσιο της εργασίας πραγματοποιήθηκαν 6 οπαδικές συνεντεύξεις και μελετήθηκε μεγάλος αριθμός γκράφιτι και πανό.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζεται μια ιστορική ανασκόπηση της περιόδου κατά την οποία σχηματίζονται οι τέσσερις σύλλογοι, μελετώντας τις κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες που επικρατούσαν αλλά και την πορεία που ακολούθησε ο κάθε σύλλογος μετέπειτα. Στη συνέχεια διερευνάται η συμβολική γεωγραφία των οπαδικών κοινοτήτων της πόλης με βάση τον καταμερισμό των συνδέσμων οπαδών της κάθε κοινότητας στο αστικό περιβάλλον. Το κεφάλαιο αυτό βασίζεται στις συμπληρωματικές πηγές μας, δηλαδή μέσα από τη βιβλιογραφική και διαδικτυακή έρευνα.

Στο τέταρτο κεφάλαιο αναλύουμε εις βάθος και σε αντιπαραβολή μεταξύ τους, τις οπαδικές ταυτότητες που αναδύονται στη Θεσσαλονίκη, καθώς οι οπαδοί προσπαθούν να επιβάλουν τη συμβολική και χωρική τους κυριαρχία στην πόλη. Σε αυτή τη κατεύθυνση επιχειρούμε να αναδείξουμε τις πολλαπλές εκφάνσεις των ταυτοτήτων και το ρευστό τους χαρακτήρα που επηρεάζεται από ιστορικά και κοινωνικά συμβάντα στην πόλη.

Κεφάλαιο 1: Οπαδοί, ταυτότητες και οπαδικός χώρος

Στο κεφάλαιο αυτό θα μελετήσουμε την διαδικασία συγκρότησης της οπαδικής ταυτότητας εστιάζοντας σε κάποια βασικά στοιχεία που την συνθέτουν, όπως ο κοινοτισμός, το ανδροπρεπές πρότυπο, η τοπικότητα, ο οπαδικός «άλλος», παγκοσμιοτοπικότητα (glocalization) και η βία. Παράλληλα θα εστιάσουμε στις τυπολογίες οπαδικών αντιπαλοτήτων που έχουν εμφανιστεί ανά την Ευρώπη ή την Λατινική Αμερική, πραγματοποιώντας μια επισκόπηση των αιτιών και των αφορμών που γεννούν την οπαδική αντιπαλοότητα και οδηγούν τους οπαδούς στην ανάγκη συμβολικής κυριαρχίας κυρίως σε τοπικό-ενδοαστικό επίπεδο.

Φαντασιακές κοινότητες και οπαδοί

Ο κοινωνικός «χώρος» των οπαδών χαρακτηρίζεται από ποικιλία και συνθετότητα, αφού συγκροτείται μέσα σε μικρές ή μεγάλες «κοινότητες» οπαδών, οι οποίες μέσα από μια διαδικασία ζυμώσεων, αλληλεπιδράσεων και αλληλοσυγκρούσεων, σμιλεύουν μια διακριτή οπαδική ταυτότητα. Στις κοινότητες αυτές παρατηρούνται έντονοι συναισθηματικοί δεσμοί μεταξύ οπαδών και ομάδας, αναπτύσσεται το αίσθημα του συνανήκειν καθώς και της αφοσίωσης στο σύλλογο μαζί με τις κοινωνικές, πολιτιστικές και αθλητικές συνδηλώσεις που φέρει.

Ο οπαδικός κοινοτισμός προσομοιάζει με την έννοια της «κοινότητας» (Gemeinschaft), όπως την ορίζει ο γερμανός κοινωνιολόγος Ferdinand Tönnies, αποτελώντας ένα χώρο που οι κοινωνικές πρακτικές και αξίες διαφέρουν σε σχέση με την επικρατούσα κοινωνική οργάνωση. Η «κοινότητα» σύμφωνα με τον Tönnies έχει στο επίκεντρό της έννοιες όπως η συντροφικότητα, ο αλτρουισμός καθώς και έναν παραδοσιακό «κοινοτισμό»¹. Για να αποδώσει την εξέλιξη και την μεταμόρφωση των κοινωνικών μορφών οργάνωσης ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τον όρο Gesellschaft (αποδίδεται στα ελληνικά ως «κοινωνία»). Στην Gesellschaft κυριαρχούν αξίες όπως ο ατομικισμός, οι επίσημες, απρόσωπες /εργαλειακές σχέσεις μεταξύ των μελών της, οι ορθολογικοποιημένες ως προς το σκοπό πράξεις. Οι ανθρώπινες κοινωνίες σύμφωνα με τον Tönnies περνούν από τη φάση της αποκοινοτικοποίησης με την ολοένα και μεγαλύτερη κυριαρχία των Gesellschaft και την ταυτόχρονη εξάλειψη των Gemeinschaft.

Η έννοια του «κοινοτισμού» στο σύγχρονο δυτικό πολιτισμό βρίσκεται σε μια διαδικασία συνεχούς επαναπροσδιορισμού και επαναδιαπραγμάτευσης. Οι σύγχρονες δυτικές κοινωνίες βασίζουν τη λειτουργία τους στις αρχές του ατομικισμού, της εργαλειακότητας και του ορθολογισμού, τείνουν δηλαδή προς τον όρο Gesellschaft. Σε αυτές τις κοινωνίες, ο κοινοτισμός αν και «παρωχημένος», συντηρείται, σύμφωνα με τη σχολή της Φρανκφούρτης, ως μια διαμεσολαβούσα βαθμίδα ανάμεσα στην ολότητα και το μεμονωμένο άτομο, ως μια απάντηση στην

¹Tönnies, F., (Μαρκάκης, Μ., μτφ), *Κοινότητα και κοινωνία*, Αθήνα: Γερ. Αναγνωστίδη, χ.χ., σελ.: 37-39.

πίεση και την ψυχρότητα της μαζικής κοινωνίας². Σύμφωνα με τον Tönnies, ο κοινοτισμός επιβιώνει σε επιμέρους μορφές του κοινωνικού βίου όπως τις μικρές τοπικές κοινωνίες, τις πολιτιστικές ομάδες, τις υποκοουλτούρες αλλά και τις κοινότητες οπαδών και στη λεγόμενη «κοινωνία των πολιτών». Οι μορφές αλληλεγγύης και το δίκτυο σχέσεων που εμφανίζονται εντός των οπαδικών κοινοτήτων βρίσκονται πιο κοντά στον ιδεότυπο της *Gemeinschaft*³, αν λάβουμε υπόψη μας τις σχέσεις και τις δυναμικές που εντοπίζονται εντός των κοινοτήτων αυτών: είναι σχέσεις με έντονο συναισθηματικό χαρακτήρα είτε μεταξύ των οπαδών είτε μεταξύ της ομάδας και του οπαδού.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονιστεί η μετεξέλιξη της έννοιας του κοινοτισμού: Οι «παραδοσιακές» προνεωτερικές κοινότητες βασίζονται στο καθημερινό βίωμα και στην άμεση δια-προσωπική επαφή, ενώ οι νεωτερικές μορφές κοινοτισμού η δια-προσωπική επαφή συνεχίζει να υφίσταται αλλά δεν αποτελεί αναγκαία συνθήκη για τη δημιουργία κοινοτικών σχέσεων. Κομβικό ρόλο στις νέες μορφές κοινοτισμού παίζει η ύπαρξη κοινών ιδεών σε κοινών πεποιθήσεων και ιδεών σχηματίζοντας τις λεγόμενες «φαντασιακές κοινότητες». Ο όρος αυτός χρησιμοποιήθηκε από τον Benedict Anderson, κυρίως αναφερόμενος στα έθνη, θέλοντας να τονίσει το γεγονός ότι η σχέση των μελών τους δε βασίζεται στην άμεση επαφή αφού ακόμα και στα μικρότερα έθνη τα μέλη της κοινότητας δεν γνωρίζουν προσωπικά ο ένας τον άλλο. Παρόλα αυτά στο φαντασιακό τους υπάρχει η έννοια της κοινότητας, δεδομένου ότι αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως μέλη αυτής της ομάδας⁴. Οι λειτουργίες συγκρότησης των «φαντασιακών κοινοτήτων» βασίζονται σ' ένα πλαίσιο μύθων, εικόνων, εικονικών κατασκευών και στερεοτύπων που ενισχύουν την κοινωνική συνοχή της ομάδας και κατασκευάζουν τα «πολιτισμικά σύνορα» με άλλες κοινότητες.

² Adorno, T. & Horkheimer, M. (επιμ.) (Γράβαρης, Δ., μτφ), *Κοινωνιολογία, Εισαγωγικά δοκίμια*, Αθήνα: Κριτική, 1987, σελ.: 90-91.

³ Brown, A., «'Our club, our rules': fan communities at FC United of Manchester», *Soccer & Society*, 9(3), 346-358, 2008, σελ.: 350.

⁴ Anderson, B., *Imagined Communities*, revised edition, Λονδίνο: Verso, 1991, σελ.: 6.

Ο Anderson ισχυρίζεται ότι η θεωρία του μπορεί να επεκταθεί από τα έθνη σε μικρότερες ομάδες ανθρώπων στις οποίες παρομοίως δεν συντρέχει πρόσωπο με πρόσωπο επαφή των μελών τους⁵. Ο Giulianotti χρησιμοποιώντας τη θεωρία του Anderson έχει περιγράψει τις οπαδικές κοινότητες αποδίδοντας σ' αυτές χαρακτηριστικά των φαντασιακών κοινοτήτων: Οι οπαδοί ως επί το πλείστον δεν γνωρίζουν όλους τους συνοπαδούς του ιδίου συλλόγου, ή ακόμα μπορεί να μην έχουν παρακολουθήσει κανέναν αγώνα της ομάδας τους ζωντανά αλλά παρόλα αυτά νιώθουν ένα αίσθημα κοινοτισμού στους κόλπους της ομάδας τους⁶. Αυτό βέβαια δεν αποκλείει την περίπτωση οι οπαδοί να γνωρίζονται μεταξύ τους και να δημιουργούν ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς.

Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Sandvoss προσθέτει μια ακόμα διάσταση στη φαντασιακή συγκρότηση των κοινοτήτων αυτών: τα μέλη της κοινότητας προσεταιρίζονται χαρακτηριστικά και αξίες που επικρατούν στη σφαίρα των κοινοτικών μυθολογιών⁷. Αν για παράδειγμα μια ομάδα αποκτήσει το χαρακτηριστικό της δυναμικότητας, τότε κάθε μέλος που θα ενταχθεί στην ομάδα προσεταιρίζεται στο φαντασιακό του, το χαρακτηριστικό αυτό. Έτσι οι οπαδοί αποκτούν οντολογικά τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στην ομάδα τους.

Αντίθετα με την προηγούμενη προσέγγιση που βλέπει την φαντασιακή κοινότητα των οπαδών ενιαία και ομοιόμορφη, άλλες προσεγγίσεις τονίζουν ότι η δομή μιας σύγχρονης κοινότητας δεν βασίζεται στην ομοιομορφία των μελών της αλλά στα κοινά σύμβολα και ιδανικά. Αποτελεί δηλαδή μια κοινότητα σε νοητικό και φαντασιακό επίπεδο. Μια σειρά από κοινωνικούς ανθρωπολόγους όπως οι Cohen, Delanty και Baumann χαρακτήρισαν αυτού του είδους τις κοινότητες ως δυναμικές, μη στατικές και ανομοιόμορφες⁸. Όπως αναφέρει ο Cohen μια σειρά από σύμβολα, ιδανικά και ιεροτελεστίες μπορούν να δημιουργήσουν κοινοτικούς δεσμούς σε ανθρώπους διαφορετικών κοινωνικών τάξεων ή εθνικών και θρησκευτικών

⁵ Anderson, B.,...ο.π., 1991, σελ.: 6.

⁶ Giulianotti, R., *Football: The Sociology of a Global Game*, Κέμπριτζ: Polity Press, 1999, σελ: 70.

⁷ Sandvoss, C., *A game of two halves. Football, Television and Globalization*, Λονδίνο: Routledge, 2003, σελ: 92.

⁸ Brown, A., «'Our club, our rules': fan communities at FC United of Manchester», *Soccer & Society*, 9(3), 346-358, 2008.

καταβολών⁹. Αυτή η φαντασική κατάσταση δημιουργεί στους μετέχοντες την αίσθηση του ανήκειν σε μια κοινότητα στην οποία τα μέλη υπηρετούν ένα κοινό σκοπό υπερασπιζόμενοι κοινά ιδανικά μέσα από σειρά συμβόλων, ιεροτελεστιών και διαδικασιών που επισφραγίζουν και επιτελούν την ταυτότητα του κάθε μέλους. Οι οπαδικές κοινότητες σε μεγάλο βαθμό φέρουν αυτά τα χαρακτηριστικά αφού, να μεν είναι κοινότητες οι οποίες χρησιμοποιούν έντονα χρώματα και σύμβολα για να εκδηλώσουν τον κοινοτισμό τους, αλλά η διαδικασία της συγκρότησης της ταυτότητας τους είναι μια δυναμική διαδικασία συνεχούς διαπραγμάτευσης.

⁹ Cohen, A., *Masquerade Politics*, Οξφόρδη: Berg, 1993, σελ.: 129.

Διαμόρφωση οπαδικών ταυτοτήτων

Αυτό που θα μπορούσαμε να αποδώσουμε ως «οπαδική ταυτότητα» σύμφωνα με τον Porat, αποτελεί μια πολυεπίπεδη έννοια η οποία συγκροτείται σε τρία επίπεδα: συναισθηματικό, νοητικό (η συσχέτιση οπαδού και ομάδας) αλλά και σε συμβολικό (τι αντιπροσωπεύει η ομάδα σε γενικότερο πλαίσιο) επίπεδο¹⁰. Το παιχνίδι του ποδοσφαίρου αποτελεί μια έντονη συναισθηματική εμπειρία. Συχνά οι οπαδοί διαμορφώνουν ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς με την ομάδα, διαμορφώνοντας λυτρωτικά/καθαρικά συναισθήματα γι' αυτή. Νοερά ο κάθε οπαδός αυτοκατατάσσεται στην οπαδική «ιεραρχία» ανάλογα με το πόσο ενεργητικά ή παθητικά συμμετέχει στα δρώμενα της ομάδας. Σε συμβολικό επίπεδο τέλος, η οπαδική ταυτότητα συνδέεται με τις συμβολικές κοινωνικές/εθνικές/θρησκευτικές/εθνοτικές συνδηλώσεις που φέρει ο κάθε σύλλογος μέσα από μια διαδικασία συγκρίσεων και συγκρούσεων¹¹.

Από την πλευρά του, ο Giulianotti εντοπίζει δυο βασικά επίπεδα συγκρότησης της οπαδικής ταυτότητας. Σε πρώτο επίπεδο, οι οπαδοί νοηματοδοτούν τους εαυτούς τους είτε ατομικά είτε ομαδικά, ορίζοντας το τι ακριβώς αντιπροσωπεύουν οι ίδιοι ως ομάδα και ως κοινότητα, καθώς και το ποιες αξίες προάγουν και υπερασπίζονται. Σ' ένα δεύτερο επίπεδο η οπαδική ταυτότητα έχει να κάνει με τον ετεροκαθορισμό του οπαδού σε σχέση με τους «άλλους» οπαδούς και συλλόγους· με άλλα λόγια ο οπαδός ορίζει το τι «δεν είναι» και μέσω αυτής της διαδικασίας ορίζει το τι είναι. Η διεργασία αυτή πριμοδοτείται από την φύση του ποδοσφαίρου ως αθλήματος ανταγωνιστικού που βασίζεται πρωτίστως στην αντιπαράθεση. Ο οπαδός συγκροτεί κυρίως την ταυτότητα του ερχόμενος σε μια συμβολική αντιπαράθεση με τις οπαδικές ταυτότητες άλλων οπαδών¹².

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, οι σύλλογοι δεν είναι κοινωνικά ουδέτερες οντότητες, φέρουν δηλαδή κοινωνικό-πολιτισμικές συνδηλώσεις που καταλήγουν στο

¹⁰ Porat, A., B., «Football fandom: A bounded identification», *Soccer & society*, 11(3), 277-290., 2010, σελ.: 281.

¹¹ Porat, A., B., ... ο.π., σελ.: 282.

¹² Giulianotti, R., *Football: The Sociology of a Global Game*, Κέιμπριτζ: Polity Press, 1999, σελ. 10-13.

σηματισμό αντίστοιχων κοινωνικών-πολιτισμικών ταυτοτήτων. Έτσι η διαδικασία σχηματισμού των οπαδικών ταυτοτήτων, η οποία συντελείται μέσα από μια διαδικασία σύγκρουσης και ετεροκαθορισμού, διαπλέκεται, σύμφωνα με τους όρους του Bourdieu, από ένα πλέγμα ανισοτήτων κοινωνικού, συμβολικού και οικονομικού κεφαλαίου¹³.

Οι έννοιες της δύναμης και της ηγεμονίας, με Γκραμισιανούς όρους, αποτελούν βασικές έννοιες στην απόπειρα οριοθέτησης των οπαδικών ταυτοτήτων από τους/τις ερευνητές/ερευνήτριες. Σύμφωνα με τον Hargreaves η έννοια της δύναμης στις οπαδικές κοινότητες δεν εμφανίζεται με τις καθιερωμένες κοινωνικές μορφές όπως είναι το οικονομικό κεφάλαιο ή η πολιτική. Οι έννοιες της δύναμης και της ηγεμονίας πηγάζουν μέσα από τις δια-οπαδικές σχέσεις, στις οποίες εξέχουσα θέση κατέχει η χρήση -ή ο φόβος χρήσης- σωματικής και συμβολικής (π.χ. λεκτικής) βίας, καθώς και το οπαδικό πρεστίτζ που πηγάζει από την εκτεταμένη χρήση αυτής της βίας, αλλά και από τη μαζικότητα, την δυναμικότητα και την ιδιαιτερότητα της εκάστοτε οπαδικής κοινότητας¹⁴. Η δύναμη αυτή, όποια μορφή και αν έχει, μετουσιώνεται σε μια μορφή συμβολικού κεφαλαίου, το οποίο στη συνέχεια εγγράφεται στην οπαδική ταυτότητα.

Η δυναμικότερη επιτέλεση της οπαδικής ταυτότητας επιφέρει τη συσσώρευση οπαδικού-πολιτισμικού κεφαλαίου το οποίο στη συνέχεια χρησιμοποιείται στην ιεράρχηση και τη διάκριση των οπαδών στον οπαδικό μικρόκοσμο¹⁵. Ο Giulianotti μελετώντας το φαινόμενο της άνισης συγκέντρωσης συμβολικού «κεφαλαίου» μεταξύ οπαδικών κοινοτήτων καθώς και το πώς αυτή η ανισότητα επηρεάζει τη διαδικασία αλληλεπίδρασης των οπαδικών και κοινωνικών ταυτοτήτων, θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ανάλογα με την ποσότητα του «συμβολικού κεφαλαίου» που κατέχει ένας σύλλογος, οι οπαδοί αναπροσαρμόζουν τις οπαδικές και κοινωνικές τους ταυτότητες¹⁶. Έτσι, οι ισχυροί σύλλογοι και οι υποστηρικτές τους υιοθετούν μια «νομιμοποιητική ταυτότητα». Ο Giulianotti φέρνει παραδείγματα τέτοιων

¹³ Armstrong, G., Giulianotti, R. (επιμ.), *Fear and loathing in world football*, Οξφόρδη: Berg, 2001, σελ. 270.

¹⁴ Hargreaves, J., *Sport, power, and culture: A social and historical analysis of popular sports in Britain*, Νέα Υόρκη: St. Martin's Press, 1986, σελ.: 3-6.

¹⁵ Richardson, B., & Turley, D., «Support your local team: Resistance, subculture, and the desire for distinction», *Advances in consumer research*, 33, 175, 2006, σελ. 177-178.

¹⁶ Armstrong, G., Giulianotti, R. (επιμ.), *Fear and loathing in world football*, Οξφόρδη: Berg, 2001, σελ. 270.

περιπτώσεων, όταν οπαδοί κυρίαρχων ομάδων, ενσωματώνουν στη ρητορική τους έναν εθνικιστικό κυρίαρχο λόγο (τέτοιο παράδειγμα είναι οι οπαδοί της Φερεντσβάρος ή της Juventus). Παρατηρούμε δηλαδή ότι υπάρχει μια δυναμική αλληλεπίδραση της οπαδικής ταυτότητας με την ταυτότητα της ομάδας.

Αντίθετα, όταν ένας σύλλογος βρίσκεται στην απέναντι πλευρά, δηλαδή σ' αυτήν με το μικρότερο αθλητικό/συμβολικό/οικονομικό κεφάλαιο, τότε τείνει να εστιάζει την ρητορική του στις ανισότητες συγκέντρωσης κεφαλαίου σχηματίζοντας «ταυτότητες αντίστασης» που προτάσσουν πολλές φορές τα ιδανικά του κοινοτισμού ως ένα μέσο συλλογικής αντίστασης στην κυριαρχία άλλων οργανισμών. Οι Armstrong και Giulianotti, προσαρμόζοντας τη θεωρία του σχηματισμού των κοινωνικών ταυτοτήτων του Castells στον οπαδικό χώρο, αναφέρουν ότι σύλλογοι οι οποίοι δεν έχουν την δυνατότητα να κυριαρχήσουν υιοθετούν «ταυτότητες αντίστασης» που οδηγούν στη δημιουργία κοινοτήτων-θύλακες αντίδρασης προς τον κυρίαρχο¹⁷.

Στην επιτέλεση της οπαδικής ταυτότητας κεντρική θέση κατέχει η επιτέλεση της ανδρικής ταυτότητας, δηλαδή κοινωνικών προτύπων του ανδρισμού. Η οπαδική ταυτότητα ενός φανατικού οπαδού είναι συνυφασμένη με την έννοια της ανδροπρέπειας στην πιο τυπική εκδοχή της. Ο οπαδός κερδίζει το κύρος των ομοϊδεατών του αλλά και την προσοχή των αντιπάλων, όταν είναι «γενναίος», αψηφά τους κινδύνους και εκφράζει την πίστη του για την ομάδα με κάθε κόστος, αλλά και όταν είναι σε θέση, αν το επιβάλλουν οι καταστάσεις, να καταφεύγει στη χρήση βίας, έτσι ώστε να επιβεβαιώσει το κυρίαρχο πρότυπο της κοινωνικά κατασκευασμένης ταυτότητας του αρσενικού φύλου.

Ο Spaaij τονίζει ότι αυτή η σημαντική συνιστώσα της οπαδικής ταυτότητας κατασκευάζεται κατά κύριο λόγο βάσει της διαφοράς με αυτό που ορίζεται ως μη «αντρικό». Η ανδροπρέπεια των οπαδικών «άλλων» υποβαθμίζεται μέσα από μια «τελετουργική δυσφήμιση» της φυσικής τους παρουσίας¹⁸. Οι αντίπαλοι μέσα από τα οπαδικά τραγούδια, πανό και γκράφιτι περιγράφονται με χρήση όρων που υπονοούν

¹⁷ Armstrong, G., Giulianotti, R. (επιμ.), *Fear and loathing in world football*, Οξφόρδη: Berg, 2001, σελ.:270.

¹⁸ Spaaij, R. «Men like us, boys like them violence, masculinity, and collective identity in football hooliganism», *Journal of sport & social issues*, 32(4), 369-392, 2008, σελ.: 377.

την «εκθήλυνση» ή την ελλιπή ανδροπρέπεια τους. Με τον τρόπο αυτό, οι οπαδοί τονίζουν την «εκφυλισμένη» οπαδική ταυτότητα των αντιπάλων και ταυτόχρονα επιβεβαιώνουν την δική τους. Στα ελληνικά γήπεδα, οι οπαδοί κάνουν χρήση επιθέτων όπως «φλώροι», «λαγοί», «πούστηδες» κ.α.

Οι οπαδικές ταυτότητες μπορούμε να ισχυριστούμε ότι έχουν εμποτιστεί μ' αυτό που η Connell έχει ονομάσει «ηγεμονικό ανδρισμό»¹⁹, δηλαδή με πρακτικές που προωθούν, υλικά και συμβολικά, ένα κανονιστικό ανδρικό πρότυπο με χαρακτηριστικά όπως η ισχυρή ετεροσεξουαλικότητα, η επιθετικότητα και η βία. Κατά τον Giulianotti το ποδόσφαιρο μέχρι τη δεκαετία του '60 χρησιμοποιήθηκε για το σύγχρονο σεξιστικό διαχωρισμό του δημοσίου και ιδιωτικού χώρου: οι άντρες κυριάρχησαν στο δημόσιο χώρο (π.χ. ποδοσφαιρικά γήπεδα) οι γυναίκες ταυτίστηκαν με την έννοια του ιδιωτικού χώρου (π.χ. σπίτι)²⁰. Η συνεχόμενη προβολή των γεγονότων από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης μέσα από έναν ανδροκεντρική οπτική, η αποθέωση του αντρικού σώματος ως πηγή δύναμης, ιδίως από περιοδικά, αλλά και η σωματική επιτέλεση της οπαδικής ταυτότητας από ομάδες οπαδών αποτελούν σύγχρονα παραδείγματα της επιτέλεσης του «ηγεμονικού ανδρισμού».

Η χρήση βίας αποτελεί ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο οπαδικής συμπεριφοράς που συνδέεται με την ενίσχυση ενός ανδροπρεπούς πρότυπου, το οποίο την «επιβάλλει» και την «νομιμοποιεί», στις περιπτώσεις που τίθεται σε κίνδυνο η ακεραιότητα, η περηφάνια και η φήμη της οπαδικής τους ταυτότητας. Ταυτόχρονα ο Giulianotti συνδέει τη χρήση βίας με μια ιδιότυπη συναισθηματική έκρηξη που προσφέρει μια προσωρινή ευχαρίστηση στους οπαδούς²¹.

Οι Dunning και Murphy στην έρευνα τους για τις ρίζες της οπαδικής βίας συνδέουν την χρήση της, με συγκεκριμένες κοινωνικές τάξεις, κυρίως την εργατική, αναφερόμενοι στην περίπτωση της Βρετανίας²². Ο Giulianotti ασκώντας κριτική στη

¹⁹Βλ. Σχετικά Connell, R., *Gender and power: Society, the person, and sexual politics*, Στάφορντ: Stanford University Press, 1987.

²⁰ Giulianotti, R., *Football: The Sociology of a Global Game*, Κέιμπριτζ: Polity Press, 1999, σελ. 155.

²¹ Giulianotti, R., *Football: The Sociology of a Global Game*, Κέιμπριτζ: Polity Press, 1999, σελ. 52-53.

²²Βλ. Σχετικά, Dunning, E., Murphy, P., & Williams, J. *The roots of football hooliganism: An historical and sociological study*, Λονδίνο: Routledge & Kegan Paul, 1988.

θέση αυτή ορίζει την ανδροπρεπή ταυτότητα ως ένα πολύπλοκο και πολύπλευρο σύστημα αξιών που δεν μπορεί να συνδεθεί αποκλειστικά με μια κοινωνική τάξη²³. Η άποψη αυτή ενισχύεται αν λάβουμε υπόψη την πολυεπίπεδη κοινωνική αντιπροσώπευση μέσα στους κόλπους των οπαδών την εποχή της ευρείας διάδοσης του ποδοσφαίρου.

Τέλος η συλλογική μνήμη αποτελεί ένα πολύ βασικό σημείο συνοχής των οπαδικών ταυτοτήτων. Το «ένδοξο» συλλογικό παρελθόν, τα οπαδικά ανδραγαθήματα, η γενναιότητα των οπαδών αποτελούν σημεία αναφοράς για τους σύγχρονους οπαδούς. Ο King ισχυρίζεται ότι η σύγχρονη υπεράσπιση των ιδανικών της ομάδας μετατρέπει ένα τυχαίο γεγονός, όπως για παράδειγμα μια οπαδική σύγκρουση, σε μια στιγμή σωματικής υπεράσπισης αυτής της συλλογικής μνήμης αλλά και σε μια ευκαιρία για τους οπαδούς να αφήσουν το δικό τους στίγμα στη συλλογική μνήμη²⁴. Στην επόμενη υποενότητα θα ασχοληθούμε με τις μεταλλάξεις που υφίστανται οι οπαδικές ταυτότητες βάσει των αλλαγών που υφίσταται το άθλημα αλλά και η ίδια η κοινωνία.

²³ Giulianotti, *Football: The Sociology of a Global Game*, Κέιμπριτζ: Polity Press, 1999, σελ. 52-53.

²⁴ Spaaij, R., *Understanding football hooliganism: a comparison of six Western European football clubs*, Άμστερνταμ: University Press, 2006, σελ.: 45.

Παγκοσμιοποίηση και οπαδικές κοινότητες

Το ποδόσφαιρο, τις τελευταίες δεκαετίες έχει εξελιχθεί σ' ένα παγκόσμιο αθλητικό φαινόμενο το οποίο προσελκύει εκατομμύρια θεατών, αθλητών και επενδυτών. Το τεράστιο ενδιαφέρον που συγκεντρώνει, έχει φέρει την εξορθολογικοποίηση και την εντατικοποίηση του αθλήματος αφού δεν αντιμετωπίζεται πλέον μόνο ως ένας τρόπος ψυχαγωγίας και άθλησης αλλά και ως ένας προνομιακός χώρος όπου μπορεί κάποιος να εργαστεί, να εξελιχθεί και γενικότερα να εκμεταλλευτεί μια εν δυνάμει μεγάλη οικονομική δεξαμενή. Συνέπεια όλων αυτών είναι ο μετασχηματισμός των οπαδικών κοινοτήτων.

Η παγκοσμιοποίηση επιδρά πάνω στις κοινωνίες και τις κοινότητες βάσει δυο αξόνων: της «εξειδίκευσης της οικουμενικότητας» και της «γενίκευσης του εξειδικευμένου»²⁵. Αν εστιάσουμε στο ποδόσφαιρο, θα λέγαμε ότι η πρώτη λειτουργία της παγκοσμιοποίησης οδηγεί το άθλημα στη δημιουργία παγκόσμιων-διατοπικών οργανισμών-διαχειριστών όπως για παράδειγμα είναι η FIFA και η UEFA²⁶. Οι οργανισμοί αυτοί επιβάλλουν καθολικούς κανονισμούς με σκοπό την ολοένα αυξανόμενη ομογενοποίηση του αθλήματος που θα ενισχύσει την εξορθολογικοποίηση και την εμπορευματοποίηση του. Η δεύτερη λειτουργία, έχει να κάνει με την αναπαραγωγή και προβολή των ιδιαίτερων οπαδικών και ομαδικών ταυτοτήτων μέσα από διεθνείς διοργανώσεις όπως είναι για παράδειγμα το παγκόσμιο πρωτάθλημα εθνικών ομάδων ή τα ευρωπαϊκά πρωταθλήματα εθνικών ομάδων και συλλόγων. Αυτή η διττή διαδικασία δημιουργεί ένα πλέγμα δυναμικών μέσα στο οποίο ο κάθε σύλλογος επηρεάζει και επηρεάζεται σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, δημιουργώντας έτσι μια πολυπαραγοντική-διμερή σχέση μεταξύ του τοπικού και του παγκόσμιου.

Πολλοί θεωρητικοί της παγκοσμιοποίησης αντιλήφθησαν την διττότητα αυτή, ως δυνάμεις που αλληλοεξουδετερώνονται: το τοπικό έρχεται σε αντιδιαστολή με το

²⁵ Giulianotti, R., & Robertson, R. «Culture: The glocal game, cosmopolitanism and Americanization» στο *Globalization & football*, Λονδίνο: SAGE, 2009, 32-33.

²⁶ Βλ. σχετικά επίσημη ιστοσελίδα FIFA <http://www.fifa.com/>, επίσημη ιστοσελίδα UEFA <http://www.uefa.com/>

παγκόσμιο και το αντίστροφο. Αντίθετα με αυτή την οπτική, οι Robertson και Giulianotti, βασιζόμενοι στη θεωρία σύνθεσης των δυο λειτουργιών της παγκοσμιοποίησης, μελετούν την εξέλιξη των οπαδικών κοινοτήτων (κυρίως αυτών της Βρετανίας αλλά και των μεγάλων συλλόγων της Μεσογείου), χρησιμοποιώντας τον όρο *glocalization* (παγκοσμιοτοπικοποίηση) για να αναδείξουν τον δυισμό και την αλληλεπίδραση του παγκοσμίου με το τοπικό και όχι την αλληλοεξουδετέρωση τους. Οι τοπικές κουλτούρες επαναπροσδιορίζουν παγκοσμιοποιημένες κουλτούρες, προσαρμόζοντας τις ταυτόχρονα στις δικές τους ανάγκες²⁷. Αν εστιάσουμε στις οπαδικές τοπικές κοινότητες θα παρατηρούσαμε την ύπαρξη αυτής τη διττότητας στη σύνθεση του παγκόσμιο με το τοπικό: από τη μία οι οπαδοί προσπαθούν με κάθε τρόπο να προβάλλουν την ιδιαιτερότητα της κοινότητας την οποία εκπροσωπούν, και από την άλλη δανείζονται και υιοθετούν πρακτικές άλλων ομάδων ή διατηρούν εκλεκτικές συγγένειες με άλλες ομάδες στο πλαίσιο ενός κοσμοπολιτισμού που επιφέρει η μετανεωτερικότητα.

Αν εστιάσουμε στη «ζώνη επιρροής» των (μεγάλων κυρίως) συλλόγων, θα διαπιστώσουμε ότι αυτή παύει να περιορίζεται σε τοπικό επίπεδο (γειτονιάς ή ακόμα και μιας ολόκληρης πόλης). Η τοπικότητα -με την κλασική γεωγραφική έννοια-, βασική προϋπόθεση σε προηγούμενες εποχές για την σύνδεση ενός οπαδού με ένα σύλλογο, σταδιακά αποδυναμώνεται ως αποκλειστικός ρυθμιστής της οπαδικότητας. Η διαδικασία διαμόρφωσης της οπαδική ταυτότητας παύει να είναι μονοσήμαντη διαδικασία. Μια τοπική οπαδική κοινότητα διαμορφώνεται μέσα σ' ένα περιβάλλον ανοιχτό στην επικοινωνία και την αλληλεπίδραση. Οι μετακινήσεις οπαδών, το διαδίκτυο και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης διαμορφώνουν ένα τοπίο μέσα στο οποίο η έννοια του τόπου σχετικοποιείται με άμεση συνέπεια την ολοένα και μεγαλύτερη «αποεδαφοποίηση» της οπαδικής ταυτότητας²⁸. Η υπερτοπικότητα μέσα στην οποία διαμορφώνονται οι σύγχρονες κοινοτικές συνειδήσεις, οδηγεί στον επαναπροσδιορισμό των οπαδικών συμπεριφορών, στάσεων και εκφράσεων και στην

²⁷ Giulianotti, R., & Robertson, R., «The globalization of football: a study in the glocalization of the 'serious life'» *The British Journal of Sociology*, 55(4), 545-568, 2004, σελ.:546.

²⁸ Giulianotti, R., & Robertson, R., *Globalization and football*, Λος Άντζελες: Sage, 2009, σελ.: 34.

επανανοηματοδότηση των οπαδικών ταυτοτήτων έτσι ώστε να συμβαδίζουν με τη σύγχρονη εποχή.

Οι ομάδες και οι οπαδοί τους γνωρίζουν ότι το κοινό στο οποίο απευθύνονται δεν περιορίζεται στα όρια μια πόλης ή ακόμα και μιας χώρας, κάτι που συνεπάγεται ότι ο τοπικός παράγοντας παύει να ισχύει ως ικανή και αναγκαία συνθήκη για τη δημιουργία μιας οπαδικής κοινότητας. Οι ισχυροί σύλλογοι, εκμεταλλεζόμενοι την οικονομική τους ευρωστία, προσπαθούν να επιβάλλουν ένα είδος πολιτιστικής – αθλητικής ηγεμονίας έτσι ώστε να κυριαρχήσουν «υπερτοπικά» σε επίπεδο φιλάθλων, κάτι που θα τους δώσει την οικονομική ηγεμονία σε παγκόσμιο επίπεδο. Αυτές οι ομάδες χρησιμοποιώντας τις υπάρχουσες υποδομές και μέσα (διαδίκτυο, μεταφορές) δημιουργούν πυρήνες υποστήριξης σε ολόκληρο τον κόσμο, κατασκευάζοντας ένα ιδιότυπο πλέγμα οπαδικής – πελατειακής βάσης, που μεγιστοποιεί τα κέρδη τους²⁹.

Η εμπορευματοποίηση του αθλήματος έφερε τη ραγδαία συσσώρευση τεραστίων κεφαλαίων σε συλλόγους οι οποίοι διέθεταν αγωνιστικές επιτυχίες και πλούσια αθλητική ιστορία. Η οικονομική εκτόξευση των κερδών των συλλόγων αυτών επέφερε την διεύρυνση του οικονομικού χάσματος μεταξύ των ισχυρών οικονομικά συλλόγων ομάδων και των μεσαίων και μικρότερων ομάδων. Ο άκρατος οικονομικός νεοφιλευθερισμός που διέπει το άθλημα του ποδοσφαίρου οδήγησε στη δημιουργία υπερομάδων – οικονομικών κολοσσών. Το ποδόσφαιρο, αν και έχει συγκεκριμένους κανόνες για όλες τις ομάδες, όλοι οι οπαδοί γνωρίζουν ότι πλέον, σε οικονομικό επίπεδο τουλάχιστον, δεν παίζεται επί ίσους όρους³⁰.

²⁹ Giulianotti, R., & Robertson, R., «The globalization of football: a study in the glocalization of the 'serious life'» *The British Journal of Sociology*, 55(4), 545-568, 2004, σελ.: 551-556.

³⁰ Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να αναφέρουμε πολλά παραδείγματα οικονομικής ηγεμονίας στο παγκόσμιο ποδόσφαιρο αλλά και στο ποδόσφαιρο της Ελλάδας. Εν προκειμένω, στην Ελλάδα, χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Ολυμπιακού, ο οποίος αποτελεί την ομάδα με το μεγαλύτερο προϋπολογισμό, και από το 1996 μέχρι το 2016 έχει κατακτήσει 18 από τα 20 πρωταθλήματα που έχουν διεξαχθεί. Στην Ευρώπη, ενδεικτικά, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε την μονοπώληση των κατακτήσεων πρωταθλημάτων από την Bayern Munich. Η τελευταία έχει κατακτήσει το πρωτάθλημα της Bundesliga από το 1990 έως το 2016 συνολικά 16 φορές. Περιπτώσεις όπου ομάδες χαμηλότερων οικονομικών μεγεθών, κερδίζουν υπερ-ομάδες υπάρχουν και θα συνεχίσουν να υπάρχουν. Ο τρόπος που αντιμετωπίζονται αυτές οι περιπτώσεις, όμως, υποδηλώνει την πλήρη

Τα γεγονότα αυτά διαπερνούν τη διαδικασία διαμόρφωσης των οπαδικών ταυτοτήτων. Οι ολόενα και πιο έντονοι κοινωνικοί μετασχηματισμοί έχουν φέρει μια δυσχέρεια αναγνώρισης των προ δεκαετιών σαφών διακρίσεων ανάμεσα σε διάφορες κοινωνικές ομάδες και ταυτότητες. Για παράδειγμα, η εργατική τάξη, έχει υποστεί σημαντική μετάλλαξη λόγω της συρρίκνωσης του πρωτογενούς τομέα και της ανόδου του δευτερογενούς τομέα που συνεπέφερε την άνοδο των μεσαίων τάξεων, ιδίως του κοινωνικού στρώματος του «λευκού κολάρου»³¹ αλλά και την παράλληλη μεγάλη επέκταση του τριτογενούς τομέα των υπηρεσιών. Στο πλαίσιο αυτό, η ταύτιση ποδοσφαιρικών ομάδων και οπαδικών κοινοτήτων με συγκεκριμένες κοινωνικές τάξεις γίνεται όλο και περισσότερο ασαφής και περίπλοκη αφού ο ίδιος ο διαχωρισμός των κοινωνικών τάξεων δεν είναι τόσο ευδιάκριτος όσο στο παρελθόν.

Μέσα σ' αυτό το μεταμοντέρνο πλαίσιο της παγκοσμιοποιημένης αγοράς των θεαμάτων, οι διαχωριστικές γραμμές του παρελθόντος γίνονται ιδιαίτερα θολές και δυσδιάκριτες μέσα στο εμπορευματοποιημένο πλέγμα του ποδοσφαιρικού οικοδομήματος. Μεγάλη μερίδα οπαδών αποσυνδέονται από τους δεσμούς του γεωγραφικού τους τόπου δράσης και υιοθετούν υβριδικές «glocal» ταυτότητες, μέσα από τις οποίες λειτουργούν περισσότερο ως καταναλωτές ενός θεάματος πάρα ως συγκινησιακά δεμένοι πιστοί ενός συλλόγου³².

Ο Giulianotti αναγνωρίζει την ανάδειξη νέων οπαδικών «φυλών» οι οποίες συμβαδίζουν με την εξέλιξη του αθλήματος από ένα απλό σπορ σ' ένα αθλητικό υπερθέαμα, εμπορευματοποιημένο και μαζικών διαστάσεων. Ο οπαδός παύει να αποτελεί έναν απλό υποστηρικτή μιας ομάδας αλλά διαθέτει παράλληλα την όλο και πιο σημαντική ιδιότητα του καταναλωτή ενός αθλητικού προϊόντος. Η διττή ιδιότητα

συνειδητοποίηση της οικονομικής ηγεμονίας ορισμένων ομάδων. Ενδεικτική είναι η αντιμετώπιση της Leicester από τους οπαδούς ολόκληρου του πλανήτη όταν την περίοδο 2015-16 κέρδισε την πρώτη της Premier League με προϋπολογισμό της τάξεως του 1/10 σε σχέση με άλλες ομάδες (Manchester United, Manchester City, Arsenal, Tottenham). Η επιτυχία αυτή έγινε δεκτή από τους φιλάθλους και του αθλητικούς δημοσιογράφους του πλανήτη, σαν ένα μικρό ποδοσφαιρικό «θαύμα». Βλ. σχετικά «In a league of their own, The unpredictable, unrepeatably, unbelievable run of Leicester City» στο <http://sportsworld.nbcsports.com/leicester-city-premier-league-champions/>

³¹Giulianotti, R., *Football: The Sociology of a Global Game*, Κέμπριτζ: Polity Press, 1999, σελ.: 147.

³²Giulianotti, R., & Robertson, R., *Globalization and football*, Λος Άντζελες: Sage, 2009, σελ.: 32.

του οπαδού οδηγεί το Giulianotti στο διαχωρισμό των οπαδών σε τέσσερις κατηγορίες:

- Τους «**flaneurs**» (ελλ. «περιφερόμενοι») και τους «**fans**» οι οποίοι αντιλαμβάνονται το ποδόσφαιρο και τους συλλόγους ως εμπορικά προϊόντα τα οποία καταναλώνουν κατά περίπτωση, χωρίς έντονους συναισθηματικούς δεσμούς και χωρίς προσκόλληση σε μια ομάδα. Είναι οι λεγόμενοι μετα-οπαδοί οι οποίοι αντιλαμβάνονται την παγκοσμιοποιημένη διάσταση του ποδοσφαίρου και πράττουν ανάλογα³³. Ιδιαίτερα οι «Flaneurs» είναι μια κατηγορία οπαδών που δεν διαθέτει απαραίτητα σταθερή δέσμευση με ένα σωματείο και συχνά αλλάζει τις προτιμήσεις του με βάση την εκάστοτε μόδα.
- Οι «**followers**» (ελλ. «ακόλουθοι») οι οποίοι εμφανίζουν (έντονους ή μη) συναισθηματικούς δεσμούς με την ομάδα τους, επιλέγοντας με βάση κάποιο χαρακτηριστικό το οποίο φέρει η ομάδα αυτή και όχι τον τόπο δράσης της ομάδας. Ένας «ακόλουθος» δεν έχει αποκλειστική σχέση με ένα σύλλογο αλλά μπορεί να διατηρεί σχέσεις και με άλλους συλλόγους οι οποίοι δεν είναι ανταγωνιστικοί προς τον βασικό σύλλογο που ακολουθούν.
- Οι «**supporters**» (ελλ. «υποστηρικτές») οι οποίοι αποτελούν τους «παραδοσιακούς» οπαδούς, διατηρούν μια μακροχρόνια προσωπική και συναισθηματική σχέση με την ομάδα τους. Την ακολουθούν παντού και διατηρούν μια ιδιαίτερη σχέση με την έδρα της και με την περιοχή αναφοράς της, μια στάση που φτάνει στα όρια της έντονης συναισθηματικής προσκόλλησης (τοποφιλίας)³⁴. Οι «supporters», παρόλη την τάση θεαματικοποίησης και εμπορευματοποίησης του ποδοσφαίρου, δημιουργούν οπαδικούς θύλακες οι οποίοι αντιστέκονται στην προαναφερόμενη υβριδοποίηση των ταυτοτήτων τους, λειτουργώντας ορθολογικά αποκλειστικά και μόνο ως προς το

³³ Giulianotti, R., *Football: The Sociology of a Global Game*, Κέιμπριτζ: Polity Press, 1999, σελ. 148.

³⁴ Giulianotti, R., «Supporters, followers, fans, and flaneurs A taxonomy of spectator identities in football», *Journal of Sport & Social Issues*, 26(1), 25-46, 2002, σελ.:33.

συναίσθημα τους για την ομάδα τους, αρνούμενοι να συμπορευτούν με το ρεύμα της εποχής³⁵.

Η κατηγορία των «supporters» διατηρεί ισχυρούς δεσμούς με την ομάδα, έντονα συναισθηματικού χαρακτήρα, σχηματίζοντας κοινότητες συμπαράστασης που θυμίζουν μορφές κοινοτισμού προνεωτερικού τύπου. Αυτή η κατηγορία οπαδών αποτελεί το αντικείμενο μελέτης της παρούσας εργασίας, παρότι στον σύγχρονο μεταμοντέρνο οπαδικό χώρο η έννοια του οπαδού έχει γενικευτεί τόσο ώστε η συγκεκριμένη κατηγορία ίσως τείνει να υποχωρεί πια. Οι «supporters» αποτελούν την κινητήρια δύναμη του οπαδικού κινήματος της κάθε ομάδας: οργανώνονται σε συνδέσμους, δημιουργούν με όρους ανιδιοτέλειας (όπως οι ίδιοι το αντιλαμβάνονται) συναισθηματικούς δεσμούς με την ομάδα και τους υπόλοιπους οπαδούς, ακολουθούν το σύλλογο τους σε εντός και εκτός έδρας αγώνες, τοποθετώντας πάνω απ' όλα την κοινότητα-ομάδα.

Ωστόσο, η προβαλλόμενη από τους ίδιους τους οπαδούς αντίσταση στις εμπορευματικές «σειρήνες» και στις «μεταμοντέρνες» συμπεριφορές που αποδίδονται στο σύγχρονο ποδόσφαιρο δεν σημαίνει πλήρης ανοσία σ' αυτές. Ακόμα και η συγκεκριμένη κατηγορία οπαδών αποτελεί μια εξελισσόμενη κοινότητα η οποία, σε σαφώς μικρότερο βαθμό σε σχέση με τους υπόλοιπους οπαδούς, επηρεάζεται από την κουλτούρα της μετανεωτερικότητας. Επί παραδείγματι θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ότι οι οπαδικές κοινότητες supporters χρησιμοποιούν το διαδίκτυο για να διαδώσουν τις απόψεις τους, για να επικοινωνήσουν μεταξύ τους μέσα από εικονικές κοινότητες σ' ένα υπερτοπικό περιβάλλον, να δανείσουν και να δανειστούν πρακτικές, να δημιουργήσουν συνδέσμους και αδελφοποιήσεις με άλλες ομάδες αλλά και να εντείνουν τις διαμάχες με οπαδούς αντιπάλων ομάδων χωρίς γεωγραφικούς περιορισμούς³⁶.

Ένα άλλο παράδειγμα θα μπορούσε να αποτελεί το γεγονός ότι ακόμα και σκληροπυρηνικές οπαδικές κοινότητες συνδέονται συναισθηματικά με παίκτες ή

³⁵ Giulianotti, R., ...ο.π., 2002, σελ.: 15-17.

³⁶ Spaaij, R., «Men like us, boys like them violence, masculinity, and collective identity in football hooliganism», *Journal of sport & social issues*, 32(4), 2008, 369-392, σελ.: 382.

προπονητές οι οποίοι μπορεί να προέρχονται από διαφορετική χώρα, μη έχοντας ουσιαστικά καμία σχέση με την καταγωγή της ομάδας³⁷. Μεγάλο μέρος των οπαδών ακόμα και των σκληροπυρηνικών τείνουν να συμβιβάζονται με τη σύγχρονη εικόνα του ποδοσφαίρου σύμφωνα με την οποία ο σκοπός κάθε ομάδας είναι οι νίκες και οι επιτυχίες. Παρά την επίδραση της εμπορευματοποίησης, μεγάλη μερίδα των «supporters» συνεχίζουν να λειτουργούν συναισθηματικά, εμφανίζοντας ισχυρές αντιστάσεις στο ποδόσφαιρο ως εμπορικό θέαμα που θα καταναλώνεται ανάλογα με τις τάσεις της εποχής. Η ομάδα τους αποτελεί ένα κομμάτι της καθημερινότητας τους και έναν χώρο μέσα στον οποίο προσπαθούν να συγκεντρώσουν σε όσο μεγαλύτερο βαθμό γίνεται το κατά Giulianotti «συμβολικό οπαδικό κεφαλαίο», διεκδικώντας μεγαλύτερη αναγνωρισιμότητα και οπαδική «φήμη» εντός της οπαδικής τους κοινότητας και μεταξύ των άλλων οπαδικών κοινοτήτων³⁸.

Σύμφωνα με τον Numerato, ο εκμοντερνισμός του ποδοσφαίρου έφερε ταυτόχρονα την «αποαυθεντικοποίηση» των κλασικών αξιών του ποδοσφαίρου και κατ' επέκταση και των συλλόγων του. Η «αυθεντικότητα» αποτελεί μια οπαδική αξία, η οποία έχει εκπέσει της θέσης της στο παιχνίδι, αφού έχουν εκφυλιστεί τα αυθεντικά συναισθήματα ή αυτά που εκλαμβάνονται ως τέτοια, όπως η ατμόσφαιρα, το πάθος, ο αυθορμητισμός, η παράδοση, οι αντιπαλότητες και η σχέση του συλλόγου με την τοπική κοινότητα³⁹.

Η έννοια της «αυθεντικότητας» αποτελεί ένα πολύ βασικό άξονα πάνω στο οποίο χτίζεται η οπαδική ταυτότητα των «supporters». Σε πολλές περιπτώσεις όταν οι οπαδοί έρχονται αντιμέτωποι με την εμπορευματοποίηση και τον εκφυλισμό των σχέσεων συλλόγου-οπαδού, επιλέγουν συνειδητά να στραφούν προς την παράδοση του συλλόγου, προσπαθώντας να αντισταθούν στην αποαυθεντικοποίηση των

³⁷ Χαρακτηριστική περίπτωση ενός τέτοιου συναισθηματικού δεσμού είναι η περίπτωση της ιδιότυπης σχέσης των οπαδών του ΠΑΟΚ με τον παίκτη Πάμπλο Γκαρσία αλλά και η ιδιότυπη σχέση που δημιουργήθηκε μεταξύ των Ελλήνων φιλάθλων με τον προπονητή της Εθνικής Ελλάδας Ότο Ρεχάγκελ μετά την κατάκτηση του ευρωπαϊκού πρωταθλήματος ποδοσφαίρου.

³⁸ Giulianotti, R., «Supporters, Followers, Fans, and Flaneurs: A Taxonomy of Spectator Identities in Football», *Journal of Sport and Social Issues*, 26(1), 25-46, 2002, σελ.: 12.

³⁹ Numerato, D., «Who Says “No to Modern Football?” Italian Supporters, Reflexivity, and Neo-Liberalism», *Journal of Sport and Social Issues*, 2014, 1-19, σελ.:7.

«κλασικών» αξιών του, αυτοοριζόμενοι ως θεματοφύλακες της «αυθεντικότητας» του συλλόγου τους⁴⁰.

Μέσα στα όρια αυτά εμφανίζεται ένα μέρος των «supporters» να νοσταλγεί την πρότερη πραγματικότητα όπου το ποδόσφαιρο αποτελούσε μια «αυθεντική» εμπειρία χωρίς τη διαμεσολάβηση της εμπορευματοποίησης. Είναι το λεγόμενο κίνημα «Against Modern Football» όπως αναγράφεται σε πανό και γκράφιτι ανά την Ευρώπη: Γερμανία⁴¹ – Ιταλία⁴² – Ισπανία - Πολωνία⁴³ αλλά και στην Ελλάδα. Το οπαδικό αυτό κίνημα κάνει την εμφάνιση του στους φανατικούς οπαδούς πολλών συλλόγων και εναντιώνεται στην εντατικοποίηση και στη εμπορευματοποίηση του ποδοσφαίρου, στον ιδιοκτησιακό συγκεντρωτισμό των ομάδων, στα μέτρα επίβλεψης και αστυνόμευσης των γηπέδων άλλα και στα ρατσιστικά φαινόμενα που εμφανίζονται στα γήπεδα⁴⁴.

⁴⁰ Γ. Ζαϊμάκης, «Η πολιτική οικονομία του ποδοσφαίρου στην ύστερη νεωτερικότητα», στο Ζαϊμάκης, Γ., Κοταρίδης, Ν.(επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*, Αθήνα: Πλέθρον, 2013, 27-58, σελ.: 52.

⁴¹ Βλ. Σχετικά Merkel, U., «Football fans and clubs in Germany: conflicts, crises and compromises», *Soccer & Society*, 13(3), 2012, 359-376.

⁴² Βλ. Σχετικά, Numerato, D., «Who Says “No to Modern Football?” Italian Supporters, Reflexivity, and Neo-Liberalism», *Journal of Sport and Social Issues*, 2014, 1-19.

⁴³ Βλ. Σχετικά, Gonda, M., «Supporters ‘movement’ “against modern football” and sport mega events: European and Polish contexts», *Przegląd Socjologiczny*, 62(3), 2013, 85-106.

⁴⁴ Numerato, D., «Who Says “No to Modern Football?” Italian Supporters, Reflexivity, and Neo-Liberalism», *Journal of Sport and Social Issues*, 2014, 1-19, σελ.: 10-13.

Χούλιγκαν και «Ultras»

Δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα οπαδισμού που έχουν διαχυθεί σε όλη την Ευρώπη είναι αυτό των χούλιγκαν στη Βρετανία και το κίνημα των Ultras που ξεκίνησε στην Ιταλία και εξαπλώθηκε με γοργούς ρυθμούς σε ολόκληρη την Μεσόγειο. Οι χούλιγκαν εμφανίζονται στη Βρετανία κατά την δεκαετία του '60 και ταυτίζονται σχεδόν αποκλειστικά με την εργατική τάξη αλλά και με συγκεκριμένες ηλικιακές ομάδες (κυρίως νεαρής ηλικίας)⁴⁵. Βασικό στοιχείο της δράσης των ομάδων αυτών αποτελεί η χρήση βίας, σωματικής αλλά και συμβολικής. Η ειδοποιός διαφορά των χούλιγκαν σε σχέση με τις ομάδες οπαδών που προκαλούσαν κρούσματα βίας πριν από τη δεκαετία του '60 στη Βρετανία έχει να κάνει κυρίως με τον βαθμό οργάνωσης των ομάδων που συγκρούονταν: τα κρούσματα βίας που εμφανίζονταν στα γήπεδα της Βρετανίας τον 19^ο αιώνα και στο πρώτο μισό του 20^{ου} οφείλονταν κυρίως στον αυθορμητισμό και το πάθος της κερκίδας παρά σ' ένα οργανωμένο σχέδιο δράσης. Ο βρετανικός τύπος, από τη δεκαετία του '60, αναδεικνύει το πρόβλημα της οπαδικής βίας των χούλιγκαν σε μείζον ζήτημα, χρησιμοποιώντας ταμπλόιντ με χαρακτηρισμούς όπως «ζώα», «άμυαλοι» ή «άγριοι», δημιουργώντας μια διχοτομική ρητορική μεταξύ του «κοινού πολίτη» και του χούλιγκαν οπαδού⁴⁶. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, γεννιέται στη Βρετανία ο όρος χουλιγκανισμός και στη συνέχεια επεκτείνεται στην υπόλοιπη Ευρώπη και Αμερική για να περιγράψει «την ανταγωνιστική βία κοινωνικά οργανωμένων οπαδικών ομάδων, κατευθυνόμενη κυρίως προς άλλες ομάδες οπαδών»⁴⁷.

Στην Μεσόγειο, το αντίστοιχο οπαδικό «κίνημα» θα ονομαστεί «ultras». Οι ultras θα κάνουν την εμφάνισή τους στην Ιταλία τη δεκαετία του '60,⁴⁸ ενώ στη

⁴⁵Spaaij, R., *Understanding football hooliganism: a comparison of six Western European football clubs*, Άμστερνταμ: University Press, 2006, σελ.: 11-12.

⁴⁶Dunning, E., Murphy, P. J., & Williams, J. *The roots of football hooliganism (RLE sports studies): An historical and sociological study* (Vol. 2), Λονδίνο: Routledge, 2014, σελ.: 8-9.

⁴⁷Spaaij, R., *Understanding football hooliganism: a comparison of six Western European football clubs*, Άμστερνταμ: University Press, 2006, σελ.: 11.

⁴⁸Testa, A., «The UltraS: An emerging social movement?», *Review of European Studies*, 1(2), 2009, 54-63, σελ.: 55.

συνέχεια το κίνημα θα εξαπλωθεί στους οπαδούς ολόκληρης της Μεσογείου και στα Βαλκάνια. Ο όρος «ultras» χρησιμοποιήθηκε αρχικά για να περιγράψει τους Ιταλούς οπαδούς των οποίων η συμπεριφορά είναι πολλές φορές βίαιη, ξεφεύγοντας αρχικά από αυτό που θεωρείται ως ενδεδειγμένο. Οι «ultras» αν και έχουν επηρεαστεί σαφέστατα από τους χούλιγκαν της Βρετανίας, εμφανίζουν ορισμένες βασικές διαφοροποιήσεις. Κατ' αρχάς, δεν προέρχονται από μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη, αλλά εμφανίζουν κοινωνική πολυμορφία. Παράλληλα διαφέρουν στον τρόπο οργάνωσης και επιτέλεσης της οπαδικής ταυτότητας: οι «ultras» εμφανίζουν αυστηρούς τρόπους οργάνωσης, τόσο στο πώς μετακινούνται οι ίδιοι και στο πώς οργανώνεται η κερκίδα όσο και στον τρόπο λειτουργίας των συνδέσμων-club τους⁴⁹. Τέλος, αν μελετήσουμε το οπαδικό παράδειγμα της Ιταλίας⁵⁰ αλλά και της Ισπανίας⁵¹, θα διαπιστώσουμε ότι το κίνημα των ultras εμφανίζει ακόμα μια διαφορά σε σχέση με τους χούλιγκαν της Βρετανίας που δεν είναι άλλη από την πολιτικοποίηση της κερκίδας. Η πολιτικοποίηση αυτή πραγματοποιείται μέσα από την έκφραση μιας ακραίας συνήθως πολιτικής ρητορικής μέσα στις οπαδικές κοινότητες των «ultras»: από τη μια εμφανίζονται ακροδεξιά-νεοφασιστικά μορφώματα εντός των οπαδικών κοινοτήτων και από την άλλη δημιουργείται ένας αντιφασιστικός πόλος ο οποίος αντιμάχεται τους πρώτους.

Ο Hobsbawm στο βιβλίο του «Έθνη και Εθνικισμός» σημειώνει ότι ο αθλητισμός από την περίοδο του Μεσοπολέμου και έπειτα αποτέλεσε πεδίο γεφύρωσης της ιδιωτικής και της δημόσιας σφαίρας και ουσιαστικά μεταμορφώθηκε σε πεδίο αντιπαράθεσης προσώπων ή ομάδων που συμβόλιζαν τα εθνικά κράτη. Ο ιστορικός ισχυρίζεται ότι μια αθλητική ομάδα αποτελεί έναν ιδιαίτερα αποτελεσματικό τρόπο διάχυσης εθνικιστικών ιδεών γιατί αποτελεί μια ρεαλιστική αναπαράσταση της φαντασιακής κοινότητας του Έθνους που προκαλεί την άμεση ταύτιση των θεατών: «Η φαντασιακή κοινότητα των εκατομμυρίων γίνεται πιο πραγματική με τη μορφή

⁴⁹ Dal Lago, A., De Biasi, R., «Italian football fans Culture and organization» στο Guilianotti, R. (επιμ.). *Football, violence and social identity*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 2013, σελ.:77-80.

⁵⁰ Βλ. Σχετικά Testa, A., «The UltraS: An emerging social movement?», *Review of European Studies*, 1(2), 2009, 54-63.

⁵¹ Βλ. σχετικά Spaaij, R., & Viñas, C. «Passion, politics and violence: A socio-historical analysis of Spanish ultras», *Soccer & Society*, 6(1), 79-96, 2005.

μιας ομάδας ένδεκα συγκεκριμένων ανθρώπων». ⁵² Η στενή σχέση των αθλητικών ομαδικών αντιπαραθέσεων με τον εθνικισμό ενθαρρύνει εκ προοιμίου την εκδήλωση ακραίων εθνικιστικών, σοβινιστικών και φασίζουσων τάσεων εντός των οπαδικών οργανώσεων.

Ακροδεξιοί θύλακες στην Ευρώπη (κυρίως στη Μεσόγειο) παρεισφρέουν εντός των οπαδικών κοινοτήτων, διαποτίζοντας τες με ρατσιστικές/ξеноφοβικές ρητορικές, μέσα από ένα λόγο με έντονα χαρακτηριστικά μίσους και συμβολικής βίας. Το ποδόσφαιρο κατά καιρούς έχει χρησιμοποιηθεί ως χώρος που ενδημεί ο εθνοκεντρικός λόγος. Μέσα από τον λόγο αυτόν μπορεί οι οπαδοί να καταφέρονται κατά ποδοσφαιριστών αντίπαλης ομάδας που ανήκουν σε διαφορετική φυλή ⁵³, ενάντια στη χώρα προέλευσης της αντίπαλης ομάδας, ενάντια σε οτιδήποτε αντιτίθεται στην ιδεολογία τους ή τις πολιτισμικές αξίες τους, ακόμα και κατά του κράτους και των δυνάμεων καταστολής ⁵⁴. Να σημειωθεί ότι στην Ελλάδα η εισχώρηση των ακραίων δεξιών μορφωμάτων στο οπαδικό κίνημα εντοπίζεται σε πολύ μικρότερο βαθμό σε σχέση με τις υπόλοιπες Μεσογειακές χώρες και ταυτόχρονα επιτελείται περισσότερο κεκαλυμμένα ⁵⁵.

⁵²Hobsbawm, E. J. (Νάντρις, Χ., μτφ), *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα : Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1994, σελ.:199-200.

⁵³Μια από τις δεκάδες περιπτώσεις είναι αυτή του ποδοσφαιριστή Samuel Eto της Barcelona FC και του Felix Ettien της Levante οι οποίοι έχουν εκφράσει παράπονα ρατσιστικής αντιμετώπισης από αντίπαλες κερκίδες, στο Lloris-Goig, R., «Racism and Xenophobia in Spanish Football: facts, reaction and policies», *Physical Culture and Sport. Studies and Research*, 47(1), 35-43, 2009, σελ.: 41.

⁵⁴Χαρακτηριστικές είναι οι σφοδρές διαμάχες των νεοφασιστικών θυλάκων σε ολόκληρο το φάσμα των Ιταλών ultras με την αστυνομία έπειτα από την δολοφονία ενός οπαδού της Λάτσιο, στο Testa, A., «The UltraS: An emerging social movement?», *Review of European Studies*, 1(2), 2009, 54-63, σελ.: 57.

⁵⁵ Στην Ελλάδα δεν εντοπίζονται σύνδεσμοι μεγάλων συλλόγων οι οποίοι να έχουν εκφράσει ανοιχτά τον ακροδεξιό τους χαρακτήρα. Παρόλα αυτά ο οπαδικός λόγος εμπεριέχει σπόρους εθνικιστικού λόγου με πολλαπλές αναφορές σε εθνικά ζητήματα. Εξάιρεση βεβαίως αποτελεί η «Γαλάζια στρατιά», η οποία φαινομενικά αποτελεί ένα σύνδεσμο-υποστηρικτή της εθνικής ομάδας ποδοσφαίρου αλλά ουσιαστικά αποτελεί έναν ακροδεξιό θύλακα με πολιτικές συνδέσεις με το κόμμα της Χρυσής Αυγής. Η υποστήριξη της εθνικής ομάδας ποδοσφαίρου αποτελεί ένα οπαδικό χώρο όπου μπορούν να εντοπιστούν σπόροι εθνικιστικής χροιάς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εθνικιστικού λόγου είναι αυτός που εκφράστηκε από τους Έλληνες οπαδούς κατά την περίοδο του ευρωπαϊκού πρωταθλήματος ποδοσφαίρου του 2004 κατά τους πανηγυρισμούς για τις επιτυχίες της Εθνικής ομάδας μέσα από συνθήματα αλλά και σύμβολα. Βλ. Σχετικά «Ναζί με στολή φιλάθλου, Τα μέλη της 'Γαλάζιας Στρατιάς' διαδήλωσαν την αντίθεσή τους» («ΕΘΝΟΣ», 21/11/2001) στο <http://www.iospress.gr/mikro2001/mikro20011201.htm> και

Ο αντίθετος οπαδικός πόλος συντίθεται στο λεγόμενο κίνημα των antifa οπαδών, το οποίο συγκροτείται ως ένα δια-οπαδικό φαινόμενο το οποίο διαπερνά τις σχέσεις των οπαδών ακόμα και διαφορετικών συλλόγων. Μέσα στο πλαίσιο του κινήματος αυτού, οπαδοί συντονίζονται σε αντιρατσιστικές δράσεις⁵⁶ εκφέροντας έναν λόγο ριζοσπαστικό -πολλές φορές ταξικό- που καταφέρεται κατά του καπιταλισμού, της παγκοσμιοποίησης, της εμπορευματοποίησης, του ρατσισμού και του εθνικισμού⁵⁷. Αν θέλαμε να παραθέσουμε μερικά παραδείγματα τέτοιων αριστερών ριζοσπαστικών ultras κινήματων θα αναφέραμε το παράδειγμα των οπαδών της St. Pauli⁵⁸ ή της Livorno⁵⁹ οι οποίοι εμφανίζουν κινηματική δράση ενάντια σε φασιστικές οπαδικές ομάδες, συστήματα καταστολής αλλά και τον παγκόσμιο καπιταλισμό.

Το antifa κίνημα έχει σαφώς μεγαλύτερη διάδοση στην ελληνική οπαδική σκηνή σε σχέση με τους δεξιούς πυρήνες, με πολλαπλά παραδείγματα antifa οπαδικών κοινοτήτων όπως για παράδειγμα τον σύνδεσμο οπαδών του Ατρόμητου με το όνομα Fentagin⁶⁰ και τον σύνδεσμο «Αυτόνομη θύρα 10» του Ηρακλή. Παράλληλα κάνουν την εμφάνιση τους και antifa αθλητικοί σύλλογοι όπως για παράδειγμα ο Αστέρας Εξαρχείων⁶¹ αλλά και η Προοδευτική Έκρηξη Τούμπας⁶² στην πόλη της Θεσσαλονίκης.

Tzanelli, R., «'Impossible is a fact': Greek nationalism and international recognition in Euro 2004», *Media, Culture & Society*, 28(4), 2006, 483-503, σελ.: 488.

⁵⁶ Οι αντιρατσιστικές δράσεις των antifa οπαδών έχουν μια πολιτική χροιά εστιάζοντας σε θέματα κοινωνικών ανισοτήτων και ανθρωπιστικών ζητημάτων. Η στάση αυτή των antifa οπαδών όμως, δεν αποκλείει τη χρήση εκφράσεων που εμπεριέχουν σεξιστικά ή άλλα σωματοποιημένα αισθήματα υπεροχής απέναντι στους οπαδούς της αντίπαλης ομάδας ειδικά αν υπάρχει μια υποβόσκουσα «κοινωνική διάσταση» μεταξύ τους.

⁵⁷Zaimakis, Y., «Football fan culture and politics in modern Greece: the process of fandom radicalization during the austerity era», *Soccer & Society*, 2016, 1-19, σελ. 15.

⁵⁸Βλ. Σχετικά Totten, M., «Sport activism and political praxis within the FC Sankt Pauli fan subculture», *Soccer & Society*, 16(4), 2015, 453-468.

⁵⁹Βλ. Σχετικά Doidge, M., «“The Birthplace of Italian Communism”: Political Identity and Action amongst Livorno Fans», *Soccer and Society* 14, 2, 246–61, 2013.

⁶⁰Απόδοση του αραβικού όρου που διεθνώς γράφεται Fedayeen και σημαίνει μαχητές (αναφέρεται σε μέλη ένοπλων οργανώσεων που ήταν έτοιμοι να θυσιάσουν). Για τον Ατρόμητο και το antifa κίνημα, βλ. σχετικά Σπύρος, Θ., «Ποδόσφαιρο και ποιητικές της τοπικότητας. Μια ανθρωπολογική προσέγγιση» στο Ζαϊμάκης, Γ., Κοταρίδης, Ν., (επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*, Αθήνα: Πλέθρον, 2013, 237-258.

⁶¹Επίσημη ιστοσελίδα Αστέρα Εξαρχείων <https://asteras1928.wordpress.com/>

Όλοι αυτοί οι σύνδεσμοι ή σύλλογοι, συνδιαλέγονται και δρουν πολλές φορές συνεργατικά, διοργανώνοντας antifa ποδοσφαιρικά festival, υπερασπιζόμενοι σε πολλές περιπτώσεις τα οπαδικά δικαιώματα απέναντι στην πολιτεία και τα συστήματα καταστολής. Χαρακτηριστικό είναι το διασυλλογικό κίνημα των «Radical Fans United» το οποίο αποτελεί μια συντονισμένη προσπάθεια προβολής των απόψεων των ομάδων αυτών, με πολλαπλούς τρόπους όπως για παράδειγμα τη δημιουργία του περιοδικού «Humba» ή τη διοργάνωση ημερίδων και ποδοσφαιρικών συναντήσεων-festival⁶³.

⁶²Επίσημη ιστοσελίδα Προοδευτικής Έκρηξη Τούμπας, <http://www.proodeutikitoumpas.gr/home.html>

⁶³Βλ. Σχετικά, ιστοσελίδα Radical Fans United, <http://rfu.blogspot.gr/>

Ο οπαδικός χώρος: τοποφιλία

Όπως αναφερθήκαμε προηγουμένως, η χωρική διάσταση αποτελεί μια βασική συνιστώσα της οπαδικής ταυτότητας ιδιαίτερα στους «supporters» μιας ομάδας, ενώ ορισμένοι ερευνητές τονίζουν ότι η σύνδεση της οπαδικής ταυτότητας με ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο αποτελεί κομβικό σημείο στην επιβίωση της ταυτότητας αυτής⁶⁴. Η διαδικασία της σύνδεσης αυτής, αναδεικνύει ένα σύλλογο σε «σύμβολο της τοπικότητας» της περιοχής.

Οι αθλητικοί χώροι -όπως για παράδειγμα το ποδοσφαιρικό γήπεδο- μετουσιώνονται σ' ένα ζωντανό κομμάτι της τοπικής ιστορίας μιας πόλης. Όπως αναφέρουν οι Κυπριανός και Χουμεριανός, συνθέτουν την συμβολική αποκρυστάλλωση της τοπικότητας ενώ ταυτόχρονα προβάλλουν την αίσθηση του «εμείς»⁶⁵. Στους χώρους αυτούς, οι κοινότητες των οπαδών επιτελούν την οπαδική τους ταυτότητα αναπτύσσοντας «τοποφιλικά» αισθήματα. Η «τοποφιλία» ως έννοια ενσαρκώνει την αίσθηση του ανήκειν σ' ένα τόπο και μια κοινότητα, ενώ συνδέεται έντονα με τις παραδόσεις ενός τόπου.

Ο όρος «τοποφιλία» (αγγλ. «topophilia») στον χώρο της γεωγραφίας του αθλητισμού χρησιμοποιήθηκε αρχικά από το Bale, ο οποίος χαρακτήρισε τους αθλητικούς χώρους ως τόπους όπου ο άνθρωπος αντλεί αισθητηριακή απόλαυση κυρίως μέσω της όρασης και της όσφρησης ενώ ταυτόχρονα συνδέεται με αυτούς συναισθηματικά⁶⁶. Ο Giulianotti βασιζόμενος στην έρευνα του Bale ισχυρίστηκε ότι τα «τοποφιλικά» χαρακτηριστικά ενός αγωνιστικού χώρου ενισχύονται μέσα από τη συμμετοχή των οπαδών σε «οπαδικές τελετουργίες»⁶⁷ εντός του ποδοσφαιρικού αγώνα: την ενεργή συμμετοχή των οπαδών, στην παραγωγή και αναπαραγωγή γκράφτι, τραγουδιών, συνθημάτων και άλλων σύμβολων που χρησιμοποιούνται. Παράλληλα ο Taylor υποστηρίζει ότι το γήπεδο αποτελεί το χώρο επιτέλεσης μιας

⁶⁴ Adriano, G., «Football clubs as symbols of regional identities», *Soccer & Society*, 17:5, 2016, 692-702, σελ.: 693.

⁶⁵ Κυπριανός, Π., Χουμεριανός Μ., *Ανατομία των ποδοσφαιρικών παθών*, Αθήνα: Διόνικος, 2009, σελ.: 217.

⁶⁶ Bale, J., *Sports geography*, Λονδίνο: Routledge, 2003, σελ.: 19.

⁶⁷ Bromberger, C., « Football as world-view and as ritual» *French Cultural Studies*, 6(18), 1995, 293-311, σελ. 302.

«συμμετοχικής δημοκρατικής διαδικασίας» με κατεύθυνση από τους οπαδούς προς την κοινότητα της ομάδας, ακόμη και αν στη σημερινή εποχή οι οπαδοί δεν έχουν τυπική συμμετοχή στη διοίκηση της ομάδας και δεν λαμβάνουν ουσιαστικές αποφάσεις⁶⁸.

Οι διοικήσεις των ομάδων μέσα από διεθνείς εξαγορές –ειδικότερα σε μεγαλύτερους συλλόγους- έχουν όλο και μικρότερη σχέση με την έδρα της ομάδας, ενώ αντιμετωπίζοντας την ομάδα ως μια επιχείρηση, δρουν όλο και περισσότερο ως αθλητικές επιχειρήσεις παρά ως αθλητικοί σύλλογοι. Το γεγονός αυτό, αποδυναμώνει τη οπαδική «φωνή», κάτι που μπορεί να φέρει σε αντιπαράθεση τη διοίκηση με τους οπαδούς. Η οπαδική συμμετοχή εντός του γηπέδου αποτελεί ένα βιωματικό και ουσιαστικό τρόπο οπαδικής «παρέμβασης» στην κοινότητα της ομάδας τους.

Παράλληλα, το αίσθημα της «τοποφιλίας» συνδέεται βαθύτατα με την αίσθηση της νοσταλγίας που αναδύεται από την ιστορικότητα ενός αθλητικού τόπου και ενός συλλόγου. Η νοσταλγία αυτή υπογραμμίζεται με τη δημιουργία χώρων συλλογικής μνήμης και κληρονομιάς⁶⁹. Χώροι στους οποίους φυλάσσονται τα τρόπαια της ομάδας και κειμήλια του συλλόγου από το «ένδοξο» παρελθόν ή όπου παράγονται και διατηρούνται αφηγήσεις σχετικά με αυτό το παρελθόν, δημιουργούν μια αίσθηση χρονικής συνέχειας ενός συλλόγου. Με την επιλεκτική ανάκληση συγκεκριμένων γεγονότων της ιστορίας των συλλόγου επιχειρείται μια μυθοποιητική αναπαράσταση του παρελθόντος μέσα σ' ένα πλαίσιο εξιδανίκευσης και ηρωοποίησης⁷⁰.

Η εκδήλωση των τοποφιλικών αισθημάτων οδηγεί τους οπαδούς στη δημιουργία τοπικών συνδέσμων και τη διοργάνωση εκδηλώσεων με τοπικό χαρακτήρα, στο πλαίσιο της ενδυνάμωσης των σχέσεων με την τοπική κοινωνία. Στην περίπτωση των ομάδων με μεγάλη οπαδική βάση και γεωγραφική εξάπλωση, οι τοπικοί σύνδεσμοι αποτελούν τόπους όπου μπορεί να επιτελεστεί η οπαδική

⁶⁸ Armstrong, G., & Giulianotti, R., «Οι λεωφόροι της αντιπαράθεσης. Διαχείριση και έλεγχος αστικών χώρων από τους χούλιγκαν» στο Ζαϊμάκης, Γ., Κοταρίδης, Ν., *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών: Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*. Αθήνα: Πλέθρον, 2013, 161-201, σελ.: 164.

⁶⁹ Giulianotti, R., & Robertson, R., «The globalization of football: a study in the glocalization of the 'serious life'», *The British Journal of Sociology*, 55(4), 545-568, 2004, σελ.: 548.

⁷⁰ Κυπριανός, Π., Χουμεριανός Μ., *Ανατομία των ποδοσφαιρικών παιθών*, Αθήνα: Διόνικος, 2009, σελ.: 221.

ταυτότητα και σε πολλές περιπτώσεις να υποκαταστήσει τον γηπεδικό χώρο όταν οι αποστάσεις είναι απαγορευτικές για την παρακολούθηση των αγώνων. Παράλληλα οι οπαδοί προχωρούν στη δημιουργία οπαδικών γκράφιτι με συνθήματα και σύμβολα της ομάδας σε σημαίνοντες δημόσιους χώρους, έτσι ώστε να σημασιοδοτήσουν οπαδικά τον τόπο δράσης τους .

Ο Giulianotti παράλληλα με την «τοποφιλία» χρησιμοποιεί τον όρο «τοποφοβία»⁷¹ για να περιγράψει τα αισθήματα που γεννούνται στους αντιπάλους οπαδούς αλλά και στους «γείτονες» των αθλητικών χώρων από την ατμόσφαιρα που αναδύεται μέσα από τις οπαδικές τελετουργίες εντός και εκτός γηπέδου. Η ατμόσφαιρα αυτή προσπαθεί να επικυρώσει την κυριαρχία της εδρεύουσας ομάδας αλλά και να φοβίσει ή να αποδυναμώσει τους αντιπάλους. Ο Giulianotti αναφέρει χαρακτηριστικά το παράδειγμα των οπαδών της Millwall της οποία οι οπαδοί από τη δεκαετία του '60 και έπειτα δημιουργούν ένα κλίμα έντονης «τοποφοβίας» βασιζόμενο στη βία τόσο προς τους αντιπάλους αλλά και προς τους κατοίκους των περιοχών γύρω από το γήπεδο⁷².

Όπως αναφερθήκαμε και στο κεφάλαιο της παγκοσμιοποίησης, στον ευρωπαϊκό χώρο εμφανίζονται τάσεις αντίρροπες οι οποίες της τοποφιλίας, ευνοώντας δηλαδή τη συναισθηματική αποσύνδεση του οπαδού με τον χώρο του γηπέδου. Οι τάσεις αυτές εμφανίζονται κυρίως μέσω των αλλαγών που συμβαίνουν στους αθλητικούς χώρους: αλλαγές στην αρχιτεκτονική, στους κανόνες λειτουργίας αλλά και την γεωγραφική χωροθέτηση των ποδοσφαιρικών γηπέδων. Πολλές ομάδες (κυρίως μεγάλοι σύλλογοι) μεταφέρουν τα γήπεδα τους, επιλέγοντας τοποθεσίες οι οποίες μπορεί να βρίσκονται σε μοντέρνες ή ακόμα και βιομηχανικές περιοχές, έτσι ώστε να διευκολύνεται η προσέλευση των οπαδών, όπως είναι το παράδειγμα της Paris Saint-Germain⁷³. Οι ανακατασκευές των γηπέδων περιλαμβάνουν τη γιγάντωση και τον ριζικό εκσυγχρονισμό τους, γεγονός που έχει ως συνέπεια ο θεατής να νιώθει αποκομμένος από τον οπαδικό τόπο αλλά και ταυτόχρονα να αισθάνεται περισσότερο

⁷¹ Giulianotti, R., *Football: The Sociology of a Global Game*, Κέιμπριτζ: Polity Press, 1999, σελ: 69.

⁷² Giulianotti, R., ...ο.π., 199, σελ.:70.

⁷³ Sandvoss, C., *A game of two halves. Football, Television and Globalization*, Λονδίνο: Routledge, 2003, σελ: 123.

πελάτης παρά οπαδός⁷⁴. Αυτές οι τάσεις οδηγούν στην αποσύνδεση της ομάδας με την έννοια της τοπικότητας μέσω της δημιουργίας ενός κλίματος κοσμοπολιτισμού και εκσυγχρονισμού.

Παράλληλα οι νέοι κανόνες λειτουργίας μετατρέπουν τα γήπεδα σε χώρους ελεγχόμενης συμπεριφοράς και επίβλεψης έτσι ώστε να πληρούνται οι προϋποθέσεις της εμπορικότητας και της μαζικότητας: αποτροπή οπαδικών συγκρούσεων, μαζικοί έλεγχοι κατά την είσοδο, έλεγχος και αστυνόμευση των περιμετρικών χώρων του γηπέδου⁷⁵, απαγόρευση μετακίνησης οπαδών⁷⁶. Η διαδικασία αυτή αλλάζει τη σχέση των οπαδών με το χώρο, μειώνοντας τα περιθώρια παρέμβασης των θεατών τόσο στην έκβαση του αγώνα όσο και στην συμβολική «υπεράσπιση» του γηπέδου απέναντι στον αντίπαλο⁷⁷. Ο συμβολικός έλεγχος του γηπέδου, που παλαιότερα άνηκε στους φιλάθλους, σταδιακά παραχωρείται στον έλεγχο της αστυνομίας ή της ασφάλειας του γηπέδου αλλά και στους σύγχρονους κανόνες ευπρεπούς συμπεριφοράς εντός των σύγχρονων γηπέδων.

Η έννοια της «κυριαρχίας» μιας ομάδας έναντι μιας άλλης δεν υφίσταται μόνο σε αγωνιστικό επίπεδο, αλλά και σε χωρικό-συμβολικό. Ο Sack ισχυρίζεται ότι ο έλεγχος του χώρου αποτελεί ένα είδος «ασκήσεως κυριαρχίας» μιας ομάδας υπεράσπισης ενάντια σε μια «εξωγενή» ομάδα που με κάποιο τρόπο απειλεί την κυριαρχία αυτή⁷⁸. Η σταδιακή συστηματοποίηση και ορθολογικοποίηση των κανόνων συμπεριφοράς εντός γηπέδων, οδηγεί στον περιορισμό της βιωματικής εμπειρίας του οπαδισμού και μπορεί να συσχετιστεί με την ολοένα και αυξανόμενη εκδήλωση της οπαδικής ταυτότητας σε χώρους εκτός γηπέδων, όπως είναι για παράδειγμα οι δρόμοι που οδηγούν στα γήπεδα, οι σταθμοί των τρένων, το κέντρο της πόλης, τα

⁷⁴Sandvoss, C., ...ο.π., 2003, σελ.: 123.

⁷⁵Spaaij, R., *Understanding football hooliganism: a comparison of six Western European football clubs*, Άμστερνταμ: University Press, 2006, σελ.: 36.

⁷⁶ Στην Ελλάδα από το 2011 μέχρι σήμερα ισχύει η απαγόρευση μετακίνησης οπαδών σε εκτός έδρας παιχνίδια τουλάχιστον για τα παιχνίδια μεγάλης επικινδυνότητας όπως είναι τα ντέρμπι τοπικά ή μεταξύ ομάδων Αθήνας - Θεσσαλονίκης.

⁷⁷ Κυπριανός, Π., Χουμεριανός, Μ., *Ανατομία των ποδοσφαιρικών παθών*, Αθήνα: Διόνικος, 2009, σελ.: 220.

⁷⁸Armstrong, G., &Giulianotti, R., «Οι λεωφόροι της αντιπαράθεσης. Διαχείριση και έλεγχος αστικών χώρων από τους χούλιγκαν» στο Ζαϊμάκης, Γ., Κοταρίδης, Ν. (επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών: Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*, Αθήνα: Πλέθρον, 2013, 161-201, σελ.: 174.

δημόσια κτήρια ή τα μνημεία μιας πόλης⁷⁹. Κατά την ημέρα διεξαγωγής ενός αθλητικού γεγονότος τοπικού ενδιαφέροντος, ακόμη και ο ουδέτερος αθλητικά, αστικός χώρος μετατρέπεται σ' ένα χώρο επιβολής της οπαδικής επιρροής: σ' ένα χώρο υπεράσπισης για τη μια ομάδα αλλά και «βεβήλωσης» για τους αντιπάλους⁸⁰. Ουσιαστικά, πραγματοποιείται μια προσπάθεια αποουδετεροποίησης και οικειοποίησης του αστικού, κατά κύριο λόγο, χώρου, έτσι ώστε να μετατραπεί σε χώρο οπαδικής επιρροής. Οι παράλληλες προσπάθειες οικειοποίησης του χώρου οδηγούν πολλές φορές στη σύγκρουση αφού οι αλληλεπικαλυπτόμενες περιοχές (π.χ. το κέντρο μιας πόλης) αποτελούν σημεία τριβής και διεκδίκησης.

Συνοπτικά θα λέγαμε ότι στο χώρο του ποδοσφαίρου κυριαρχούν δυο αντίρροπες δυνάμεις οι οποίες πολλές φορές αλληλοσυγκρούονται: από τη μια υπάρχει η σύγχρονη τάση για εντατικοποίηση και θεαματικοποίηση του ποδοσφαίρου που περνάει από την «κανονικοποίηση» της συμπεριφοράς των οπαδών και από την άλλη, η τάση της δημιουργίας τοποφιλικών χώρων έτσι ώστε να διατηρείται η συνέχεια της ομάδας, να επιβεβαιώνεται η κυριαρχία της, να νοηματοδοτείται ο χώρος και να αποφεύγεται η συμβολική «βεβήλωση» του. Η τάση αυτή επιζητά τη σύνδεση του τόπου με έναν σύλλογο.

⁷⁹Armstrong, G., &Giulianotti, R., «Οι λεωφόροι ... ο.π. 2013, σελ.: 177.

⁸⁰ Murphy, P., Williams, J., Dunning, E., & Williams, J., *Football on trial: Spectator violence and development in the football world*, Λονδίνο: Routledge, 1990, σελ.:11.

Οπαδοί και αντιπαλότητες

Σύμφωνα με τους Armstrong και Giulianotti, η ιστορία του ποδόσφαιρου είναι μια ιστορία αντιπαλοτήτων και αντιπαραθέσεων⁸¹. Η αντιπαραθέση και η αντιπαλότητα ενυπάρχουν σε όλες τις εκφάνσεις του ποδοσφαίρου: αντιπαλότητα μεταξύ ποδοσφαιρικών συλλόγων, μεταξύ ποδοσφαιριστών εντός συλλόγου αλλά και διομαδικές και ενδοομαδικές αντιπαλότητες. Η αντιπαλότητα στα ομαδικά σπορ και συγκεκριμένα στο ποδόσφαιρο αποτελεί τον ισχυρότερο παράγοντα διαμόρφωσης της οπαδικής ταυτότητας όπως είδαμε σε προηγούμενη ενότητα. Η ταυτότητα του οπαδού σμιλεύεται και παγιώνεται κυρίως μέσα από τη διαδικασία του ετεροπροσδιορισμού δια μέσου της αντιπαραθέσης οπαδικών ταυτοτήτων με συγκεκριμένους φαντασιακούς «άλλους».

Ο σχηματισμός των συλλογικών ταυτοτήτων και κοινοτικών δεσμών στον οπαδικό χώρο περνάει μέσα από ένα μείγμα αντιθέσεων και κοινωνικοπολιτισμικών αντιπαραθέσεων μεταξύ των υπολοίπων κοινοτήτων σε πολλαπλά επίπεδα. Ο Bromberger παρομοιάζει το ποδόσφαιρο με ένα «τελετουργικό πόλεμο» όπου η κάθε κοινότητα καλεί τα μέλη της σε εγρήγορση, χρησιμοποιεί παραδοσιακά σύμβολα πολέμου (πανό και λάβαρα) δίνοντας μεγάλη έμφαση ακόμα και στις ελάχιστες συνήθως διαφορές μεταξύ των οπαδικών κοινοτήτων⁸².

Σημαντικό ρόλο στην επιτέλεση ταυτότητας ενός οπαδού διαδραματίζουν οι συμβολικές τελετές που στο ποδόσφαιρο μπορεί να είναι για παράδειγμα, ένας ποδοσφαιρικός αγώνας μαζί με τις παραστάσεις της κερκίδας. Μια συμβολική τελετή επιδρά στους οπαδούς μέσα από μια διττή λειτουργία: από τη μια επισφραγίζει την ενότητα και τη συνοχή μιας ομάδας και από την άλλη, όπως υποστηρίζει ο Baumann, δημιουργεί ένα σημείο περιχαράκωσης της οπαδικής ταυτότητας απέναντι σ' έναν φαντασιακό «άλλο», στέλνοντας ένα μήνυμα ρήξης προς τον «άλλο» και εν δυνάμει

⁸¹ Armstrong, G., & Giulianotti, R. (επιμ.), *Fear and loathing in world football*, Οξφόρδη: Berg, 2001, σελ.: 1-2.

⁸² Bromberger, C., (Κυπριανός, Π. μτφ, Geraldine, G. επιμ.), *Ποδόσφαιρο: Σύμβολα, αξίες, φίλαθλοι*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2007, σελ.: 69.

εχθρό, ο οποίος μπορεί να παρευρίσκεται στην τελετή με τη φυσική του παρουσία ή όχι⁸³.

Ένας φαντασιακός «άλλος» μπορεί να είναι μια άλλη ποδοσφαιρική ομάδα ή κοινότητα οπαδών η οποία αντιπροσωπεύει κάτι το οποίο η ίδια ομάδα και οι οπαδοί δεν αντιπροσωπεύουν. Οι κοινότητες οπαδών, παρότι εμφανίζουν πολλαπλές ομοιότητες στον τρόπο λειτουργίας, τη γλώσσα που χρησιμοποιούν, την εμφάνιση, την κουλτούρα αλλά και τον τρόπο επιτέλεσης της οπαδικής ταυτότητας, τείνουν στο να εστιάζουν σε μικρές διαφορές οι οποίες προσλαμβάνονται από αυτούς ως θεμελιώδεις. Στο σημείο αυτό οι θεωρητικοί του αθλητισμού συγκλίνουν στο ότι πολλές φορές οι ποδοσφαιρικές κοινότητες λειτουργούν βάσει του συνδρόμου του «ναρκισσισμού των μικρών διαφορών» το οποίο διατυπώθηκε από το Freud⁸⁴. Βάσει του συνδρόμου αυτού, όταν μια ομάδα ανθρώπων εμφανίζει κοινά στοιχεία, οι μικρές διαφορές είναι αυτές οι οποίες αποτελούν τη βάση της αποστροφής προς την ετερότητα.

Οι οπαδικές αντιπαλότητες σε γεωγραφικό επίπεδο μπορούν να εντοπιστούν εντός μιας αστικής περιοχής όπου φιλοξενούνται δυο ή περισσότεροι ποδοσφαιρικοί σύλλογοι, μεταξύ δυο πόλεων ή δυο διαφορετικών γεωγραφικών περιοχών αλλά και μεταξύ ομάδων σε διεθνές επίπεδο και σε επίπεδο εθνικών ομάδων. Παράδειγμα της πρώτης περίπτωσης είναι η αντιπαλότητα μεταξύ του ΟΦΗ και του Εργοτέλη στο Ηράκλειο της Κρήτης ή του Άρη με τον ΠΑΟΚ στη Θεσσαλονίκη. Παράδειγμα της δεύτερης περίπτωσης είναι η αντιπαλότητα του Ολυμπιακού και του ΠΑΟΚ ή η αντιπαλότητα μεταξύ της Manchester United και της Liverpool.

Ο Giulianotti υποστηρίζει ότι οι σφοδρότερες οπαδικές αντιπαλότητες είναι αυτές που αναπτύσσονται εντός του ιδίου αστικού περιβάλλοντος⁸⁵. Το δυαδικό μοντέλο των αντιπαλοτήτων αποτελεί την πιο συνήθη μορφή αντιπαλότητας αλλά όχι τον κανόνα. Παράλληλα, υποστηρίζει ότι είναι σύνηθες φαινόμενο στο περιβάλλον

⁸³Baumann, G., «Ritual Implicates “Others”: Rereading Durkheim in a Plural Society», στο D. de Coppet (επιμ.), *Understanding Rituals*, Λονδίνο: Routledge, 1992, σελ.: 140.

⁸⁴Spaaij, R., *Understanding football hooliganism: a comparison of six Western European football clubs*, Άμστερνταμ: University Press, 2006, σελ.: 36.

⁸⁵Giulianotti, R., *Football: The Sociology of a Global Game*. Κέιμπριτζ: Polity Press, 1999, σελ.: 11-13.

μιας πόλης η ομάδα που υπολείπεται είτε σε ποδοσφαιρικές επιδόσεις, είτε σε οπαδική υπεροχή/δυναμικότητα, είτε σε οικονομικά μεγέθη, να προσπαθεί να εγκαθιδρύσει μια συμβολική κυριαρχία με όρους πολιτισμικούς, τονίζοντας, δηλαδή, ότι αντιπροσωπεύει καλύτερα το «πνεύμα» της περιοχής και ότι αποτελεί μια «αυθεντική» έκφραση της τοπικότητας⁸⁶. Με άλλα λόγια, οι ομάδες προσπαθούν να κυριαρχήσουν τοπικά σε ιδεολογικό επίπεδο, διεκδικώντας όσο το δυνατόν μεγαλύτερο συμβολικό ομαδικό κεφαλαίο που θα τους δώσει την συμβολική κυριαρχία σε μια περιοχή.

Το ποδόσφαιρο σε όλες τις εκφάνσεις του (ποδοσφαιρικός αγώνας, «κερκίδα», ποδοσφαιριστές) αποτελεί ένα παιχνίδι που βασίζεται στη λογική της επικράτησης-κυριαρχίας έναντι του αντιπάλου. Η αντιπαλότητα η οποία οδηγεί σε εκδηλώσεις συμβολικής κυριαρχίας εμφανίζεται με διάφορες εκφάνσεις και ρητορικές. Κοινή συνισταμένη αυτών των εκδηλώσεων αποτελεί η συμβολική υποβάθμιση των αντιπάλων οπαδών. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί με τη χρήση σεξιστικών χαρακτηρισμών που υπονοούν την εκθήλυνση των αντιπάλων⁸⁷, αλλά και με τη χρήση στερεοτυπικών αναφορών σχετικά με την εμφάνιση, την καταγωγή ή την ιστορία τους⁸⁸.

Σύμφωνα με τον Bromberger, η κορύφωση των εκδηλώσεων οπαδικής αντιπαράθεσης είναι τα τοπικά ντέρμπι. Μέσα από αυτά αντανakλώνται και αναπαράγονται ουσιαστικές διαφορές στο αστικό τοπίο που αντικατοπτρίζουν διαφορές σε πολιτικό, πολιτισμικό, ταξικό, θρησκευτικό ή χωροταξικό επίπεδο⁸⁹. Ο Seweryn Dmowski στην εθνολογική του μελέτη για τη γεωγραφία των οπαδικών αντιπαλοτήτων⁹⁰ δημιουργεί μια τυπολογία των κομβικών διαχωριστικών σημείων που ορίζουν σε μεγαλύτερο βαθμό τον οπαδικό «άλλο». Οι παράγοντες αυτοί

⁸⁶ Giulianotti, R., *Football: The Sociology of a Global Game*. Κέιμπριτζ: Polity Press, 1999, σελ.: 12.

⁸⁷ Giulianotti, R., ... ο.π., σελ. 155.

⁸⁸ Armstrong, G., & Young, M., «Fanatical football chants: Creating and controlling the carnival», *Culture, Sport Society*, 2(3), 173-211, 1999, σελ.: 184.

⁸⁹ Bromberger, C., (Κυπριανός, Π. μτφ, Geraldine, G.) επιμ., *Ποδόσφαιρο: Σύμβολα, αξίες, φίλαθλοι*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2007, σελ.: 78.

⁹⁰ Dmowski, S., «Geographical typology of European football rivalries», *Soccer & Society*, 14(3), 2013, 331-343, σελ.: 334-337.

αποτελούν τη βάση θεμελίωσης και παγιοποίησης μιας οπαδικής ταυτότητας, αλλά και τις βασικές εστίες αντιπαράθεσης τους. Με βάση ερευνητικά δεδομένα, υποστηρίζει πως υπάρχουν μια σειρά από παράγοντες που δημιουργούν και αναπαράγουν τις οπαδικές αντιπαλοότητες. Στη συνέχεια παρατίθενται οι παράγοντες αυτοί:

Η θρησκεία: ο παράγοντας αυτός υπάρχει σε διάφορες χώρες της Ευρώπη κυρίως, με κλασικό παράδειγμα το δίπολο Celtic – Rangers στη Σκωτία, αλλά και η περίπτωση των ποδοσφαιρικών αντιπαλοτήτων στην Κύπρο τη δεκαετία του '60 μεταξύ των Χριστιανών και των Μουσουλμάνων⁹¹. Στην Ελλάδα οι θρησκευτικές διενέξεις δεν φαίνεται να παίζουν κάποιο ρόλο με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως είναι για παράδειγμα οι διενέξεις μεταξύ Χριστιανών και Κρητών Μουσουλμάνων στα πρώτα χρόνια του σωματειακού αθλητισμού στην Κρήτη.⁹²

Η καταγωγή του συλλόγου ή των οπαδών του: στην περίπτωση αυτή, συχνά συναντάται το δίπολο γηγενείς – νέοι πληθυσμοί. Σ' αυτή την κατηγορία ανήκει η περίπτωση του Άρη και του ΠΑΟΚ αφού προέρχονται η μεν πρώτη ομάδα από τους γηγενείς της Θεσσαλονίκης, ενώ ο σύλλογος του ΠΑΟΚ από τους πρόσφυγες της Κωνσταντινούπολης.

Η χωρική τοποθέτηση του συλλόγου και των οπαδών του: αυτή η αντιπαλοότητα πηγάζει από τον «σοβινισμό της τοπικότητας». Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας αντιπαλοότητας αποτελεί το δίπολο Βορράς-Νότος που συναντάται στην Ιταλία αλλά και στην Ελλάδα. Άλλη περίπτωση είναι οι αντιπαλοότητες που παρατηρούνται εντός μιας πόλεως μεταξύ ομάδων που έχουν συγκεκριμένη γεωγραφική τοποθέτηση (έχουν επιρροή σε μια αστική ζώνη) όπως για παράδειγμα η αντιπαλοότητα μεταξύ της Roma FC, η οποία θεωρείται ομάδα της κεντρικής Ρώμης και της Λάτσιο που εκπροσωπεί τα προάστια της Ρώμης⁹³.

⁹¹Rojo-Labaien, E., «Football as a Reflection of Modern Society's Conflicts and a Way of Creating Societal Ties in Enduring Enmity Context», *International Journal of Science Culture and Sport*, 2(2), 77-86., 2014, σελ.: 80.

⁹² Ζαϊμάκης, Γ., Πολιτισμικός ιμπεριαλισμός και спор στην ανατολική Μεσόγειο και στην Κρήτη: ο ρόλος των Βρετανικών στρατευμάτων 1880-1912, στο Πετμεζάς, Σ., και Τζεδάκη-Αποστολακη, Λ., (επιμ.), *Κυριαρχίες και Συνειδήσεις στην Ανατολική Μεσόγειο 1880-1920*, 2014, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 201-228, σελ.: 219.

⁹³Guilianotti, R., *Football, violence and social identity*, Λονδίνο: Routledge, 2013, σελ: 74.

Αντίστοιχα, η αντιπαλότητα Ολυμπιακού – Παναθηναϊκού αντανακλούσε αρχικά τον ανταγωνισμό των λαϊκών στρωμάτων του λιμανιού του Πειραιά και των γύρω περιοχών προς τους κατοίκους του κέντρου της Αθήνας. Σ' αυτή την κατηγορία εντάσσονται και οι αντιπαλότητες μεταξύ ομάδων γειτονικών πόλεων όπως είναι για παράδειγμα η αντιπαλότητα μεταξύ της Bayer Leverkusen και της ομάδας της Κολωνίας⁹⁴.

Η γλώσσα: σε χώρες με διαφορετικές γλώσσες και διαλέκτους, όπως είναι για παράδειγμα το Βέλγιο παρατηρούνται οπαδικές αντιπαλότητες που συνδέονται με διαφορετικές «γλωσσικές» κοινότητες.

Η πολιτική τοποθέτηση: η πρόσδεση ενός σωματείου σ' ένα πολιτικό χώρο ή κόμμα αποτελεί ένα παράγοντα διάκρισης των διαφόρων σωματείων σε ορισμένες χώρες. Τα τελευταία χρόνια έχει επέλθει η πολιτικοποίηση του ποδοσφαιρικού κινήματος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα διαφορετικής πολιτικής τοποθέτησης, η οποία τροφοδοτεί μια ποδοσφαιρική αντιπαλότητα, είναι η περίπτωση των οπαδικών κοινοτήτων της Ομόνοιας και του ΑΠΟΕΛ στην Λευκωσία όπως διαμορφώθηκε από το 1973 και έπειτα⁹⁵. Στην Ελλάδα δεν υπάρχουν αντίστοιχες σαφείς πολιτικές ταυτότητες σωματείων, μολονότι οι οπαδοί τείνουν να υιοθετούν αναφορές σε δεξιά και αριστερά σωματεία με βάση μάλλον δικές τους προτιμήσεις παρά με την ύπαρξη συνεκτικών δεσμών του συλλόγου με κάποιο συγκεκριμένο πολιτικό χώρο.

Η κοινωνική τάξη: ο διαχωριστικός αυτός παράγοντας είναι ιδιαίτερα έντονος στο ευρωπαϊκό αλλά και λατινοαμερικάνικο ποδόσφαιρο. Μια σειρά ποδοσφαιρικών αντιπαλοτήτων εστιάζονται στο δίπολο εργατική – αστική τάξη με τις ομάδες να είναι φορείς κοινωνικό-ταξικών σημαινόμενων. Οι αντιπαλότητες αυτές ήταν ιδιαίτερα έντονες κυρίως προηγούμενες δεκαετίες με χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτό της αντιπαλότητας μεταξύ της Milan FC και της Inter FC εντός της πόλης του Μιλάνου στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Την περίοδο αυτή, η Milan αντιπροσώπευε την

⁹⁴Sandvoss, C., *A game of two halves. Football, Television and Globalization*, Λονδίνο: Routledge, 2003, σελ: 93.

⁹⁵Stylianou, S., & Theodoropoulou, V., «Performing Fan Identities: the Role of Politics in the Antagonistic Communication of Football Fans in Cyprus», *FREE conference 'Kick-it: The Anthropology of European Football'*, Vienna, 2013, σελ.: 8.

εργατική τάξη και κατά συνέπεια την αριστερή παράταξη, ενώ η Inter τη μεσοαστική τάξη και συνεπώς τους πιο συντηρητικούς⁹⁶.

Όπως γίνεται αντιληπτό, όταν μελετούνται φαινόμενα οπαδικής αντιπαλότητας, πρέπει να λαμβάνονται υπόψη, πέραν της γεωγραφικής διάστασης και η αντιπαράθεση σε επίπεδο αξιών, ιδεών και γενικότερης κουλτούρας των οπαδικών κοινοτήτων οι οποίες εμπλέκονται σ' αυτές. Η μελέτη λοιπόν των αντιπαλοτήτων πρέπει να πραγματοποιηθεί πολυπαραγοντικά λαμβάνοντας υπόψη τη γεωγραφία της περιοχής, την ιστορία των συλλόγων αλλά και της περιοχής, τα κοινωνικά και πολιτιστικά στοιχεία που εκπροσωπούν οι ομάδες, έτσι ώστε να μελετηθεί το φαινόμενο ολιστικά⁹⁷.

Οι ομαδικές αντιπαλότητες αν ειδωθούν από τη σκοπιά των συλλόγων ή των ποδοσφαιρικών ομοσπονδιών, εάν και εφόσον δεν εκτρέπονται σε έκνομες πράξεις, αποτελούν ένα μέσο για τη δημιουργία ενός περισσότερο ελκυστικού και ανταγωνιστικού προϊόντος προς τον πελάτη-οπαδό. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι ποδοσφαιρικές αντιπαλότητες οδηγούν σε μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την παρακολούθηση ενός ποδοσφαιρικού αγώνα, γεγονός που μπορεί να μεταφραστεί σε περισσότερα εισιτήρια ή περισσότερα έσοδα από τα τηλεοπτικά δικαιώματα. Βάσει αυτής της λογικής μπορεί να ερμηνευτεί το γεγονός ότι πολλές φορές οι ίδιοι οι παράγοντες δυναμιτίζουν το κλίμα μεταξύ δυο ομάδων πριν από μια σημαντική αναμέτρηση.

⁹⁶Podaliri, C., και Balestri, C., «The Ultras, Racism and football culture in Italy» στο Brown, A., *Fanatics!: power, identity, and fandom in football*, Psychology Press: 1998, σελ.: 89.

⁹⁷Benkwitz, A., & Molnar, G., «Interpreting and exploring football fan rivalries: an overview», *Soccer & Society*, 13(4), 2012, 479-494, σελ.: 486.

Ερευνητικός σκοπός και ερωτήματα

Μέσα από την παρούσα εργασία θα προσπαθήσουμε να συνεισφέρουμε στον τρόπο με τον οποίο βιώνονται και εκφράζονται οι οπαδικές ταυτότητες των τεσσάρων ομάδων της Θεσσαλονίκης (ΠΑΟΚ, Άρης, Ηρακλής και Απόλλων Καλαμαριάς) μέσα από τις εκφορές του οπαδικού λόγου, κάνοντας χρήση των πρωτογενών πηγών μας. Κομβική υπόθεση της εργασίας μας αποτελεί το ότι οι οπαδικές κοινότητες μπορούν να μελετηθούν ως βιωμένοι μικρόκοσμοι, καθρέπτες της κοινωνίας και της τοπικότητας, προσφέροντας ένα προνομιακό πεδίο μελέτης των ευρύτερων κοινωνικών δυναμικών.

Λαμβάνοντας υπόψη την σχετική βιβλιογραφία, (να σημειωθεί ότι η ελληνική βιβλιογραφία βρίσκεται σε μια διαδικασία δυναμικής ανάπτυξης αφού αποτελεί ένα νέο πεδίο κοινωνικής έρευνας στη χώρα μας) και την ιστορία της Θεσσαλονίκης (βλ. επόμενο κεφάλαιο) εστίασαμε στη σύγχρονη οπαδική έκφραση εντός της πόλης, μέσα από πολλαπλές πηγές, προσπαθώντας να εστιάσουμε στην συμβολική διαμάχη των ταυτοτήτων αυτών.

Η παρούσα εργασία θα προσπαθήσει να απαντήσει σε μια σειρά από ερευνητικά ερωτήματα:

- Ποια είναι η αλληλεπίδραση του οπαδικού φαινομένου με την κοινωνία της πόλης της Θεσσαλονίκης;
- Πώς η τοπικότητα εκφράζεται μέσα από τις οπαδικές ταυτότητες της πόλης;
- Ποιες συμβολικές συνδηλώσεις φέρει η κάθε οπαδική ταυτότητα των ομάδων της πόλης;
- Με ποιον τρόπο εμπλέκεται η χρήση του ιστορικού παρελθόντος της ιστορίας των ομάδων μέσα στον οπαδικό λόγο;
- Πως εξελίσσονται ή μεταλλάσσονται οι οπαδικές ταυτότητες με την πάροδο των ετών;
- Πώς η οπαδική αντιπαλότητα εκφράζεται σε χωρικό επίπεδο στο αστικό τοπίο της πόλης;

- Πώς ενσωματώνονται όψεις ενδοαστικών αντιπαλοτήτων στον λόγους και τις πρακτικές των οπαδών;
- Πώς η οπαδική ταυτότητα εμπλέκεται με την ιδιότητα κυρίως του άρρενα πολίτη, του Έλληνα, του Μακεδόνα, του πρόσφυγα στην πόλη της Θεσσαλονίκης;
- Πώς συνδιαλέγεται η οπαδική ταυτότητα με την κοινωνία των πολιτών;

Βάσει των ερωτημάτων αυτών προχωρήσαμε στην ανάλυση του πρωτογενούς μας υλικού, όπως θα δούμε αναλυτικά, στο επόμενο κεφάλαιο, της μεθοδολογίας.

Κεφάλαιο 2: Μεθοδολογικός σχεδιασμός της έρευνας

Σ' αυτό το κεφάλαιο θα παρουσιάσουμε το μεθοδολογικό πλαίσιο που ακολουθήθηκε κατά την μελέτη των οπαδικών κοινοτήτων και αντιπαλοτήτων στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Συνοπτικά, θα παρουσιάσουμε τις μεθόδους συγκέντρωσης του πραγματολογικού υλικού που συλλέχθηκε από την επιτόπια έρευνα μας στους χώρους δράσης των οπαδών και τη φωτογράφιση των γκράφιτι και μέσα από συνεντεύξεις οπαδών, καθώς και τη μέθοδο ανάλυσης και σύνθεσης των συμπερασμάτων. Παράλληλα, θα αιτιολογήσουμε την επιλογή των συγκεκριμένων μεθοδολογικών εργαλείων και θα εξηγήσουμε τα προβλήματα που προέκυψαν κατά τη συλλογή και επεξεργασία του πρωτογενούς υλικού μας.

Μεθοδολογικό πλαίσιο της εργασίας

Η προσέγγιση της παρούσας μελέτης βασίζεται σε μεθόδους της ποιοτικής έρευνας και ανάλυσης. Οι οπαδικοί κόσμοι αντιμετωπίζονται από μεγάλο κομμάτι της κοινωνίας με σκεπτικισμό, όντας φορείς αρνητικών συνδηλώσεων που πολλές περιπτώσεις οι κόσμοι αυτοί γίνονται συνώνυμοι εννοιών όπως η παραβατικότητα, η βία, το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και το κοινωνικό περιθώριο. Στην μελέτη αυτή αντιμετωπίζουμε τις οπαδικές κοινότητες ως ένα σύνθετο φαινόμενο, ως ένα ιδιαίτερο πεδίο έκφρασης της νεανικότητας, της αλληλεγγύης και της τοπικότητας, αλλά και ως ένα χώρο αντιπαλότητας, αντιπαραθέσεων και των εν δυνάμει έκνομων πράξεων. Ως εκ τούτου θεωρούμε ότι το φαινόμενο των οπαδών, εν προκειμένω του ποδοσφαίρου, αποτελεί ένα προνομιακό πεδίο της ποιοτικής έρευνας που απαιτεί μια ιδιαίτερη ανθρωπολογική, κοινωνιολογική και ιστορική προσέγγιση, προκειμένου να αναδειχθεί η διαμόρφωση και εξέλιξη του φαινομένου, καθώς και τα ιδιαίτερα κοινωνικά και πολιτισμικά του χαρακτηριστικά⁹⁸.

Για τους παραπάνω λόγους επιλέγουμε να χρησιμοποιήσουμε μια μίξη ποιοτικών μεθόδων έρευνας, αντλώντας δεδομένα από δυο διαφορετικές κατηγορίες βασικών πηγών: τις συνεντεύξεις εις βάθος σε μέλη οπαδικών συλλογικοτήτων και ένα σώμα από γκράφιτι ή συνθήματα σε πανό τα οποία συλλέξαμε κατά τη διάρκεια της έρευνας. Κατά την ανάλυση του υλικού αυτού, η οποία βασίστηκε στη χρήση διαφορετικών μεθόδων (βλ. σχετικά πιο κάτω), πραγματοποιήθηκε διασταύρωση των δεδομένων μέσω του τριγωνισμού, έτσι ώστε να επιτευχθεί μεγαλύτερος βαθμός ενίσχυσης των συμπερασμάτων μας⁹⁹. Με τη μέθοδο του τριγωνισμού συγκρίθηκαν τα αποτελέσματα από την ανάλυση των διαφορετικών αυτών πηγών και

⁹⁸ Ο Critcher αναφέρει ότι για να επιτύχουμε μια έρευνα πάνω σε πληθυσμούς που εμφανίζουν ιδιαίτερα στοιχεία όπως είναι η παρεκκλίνουσα συμπεριφορά πρέπει να λάβει υπόψη της, τις βιογραφίες των μελών της έτσι ώστε να διαπιστωθεί πώς επιδρά ο κοινωνικός παράγοντας με τον υποκειμενικό, στο Critcher, C., «Structures, cultures and biographies», στο Hall, S., Jefferson, T. (επιμ.), *Resistance through Rituals*, Λονδίνο: Hutchinson, 1978., σελ. 167-170.

⁹⁹ Μια από τις πολλές μορφές του τριγωνισμού σύμφωνα με τον Ronson, είναι ο τριγωνισμός δεδομένων στον οποίο γίνεται η χρήση μίας ή περισσότερων μεθόδων για να συλλεχθούν τα δεδομένα, όπως για παράδειγμα συνεντεύξεις και παρατήρηση, στο Robson, C. (Μιχαλοπούλου, Κ., επιμ., Νταλάκου, Β.Π., Βασιλικού, Κ., μτφ.), *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου: Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές*, Αθήνα: Gutenberg, 2007, σελ. 207.

αναζητήθηκαν σημεία σύγκλισης, έτσι ώστε να επιτύχουμε μια ολιστική ερμηνεία των οπαδικών κόσμων της μελέτης μας. Όπως είθισται στις ποιοτικές έρευνες, η θεωρητική επεξεργασία και η εμπειρική διερεύνηση δε διαχωρίστηκαν με αυστηρά όρια: οι δυο διαδικασίες αλληλοδιαπλέκονταν και αλληλοσυμπλήρωναν η μια την άλλη μέσα από τη λεγόμενη «διαλεκτική-σπειροειδή» μέθοδο¹⁰⁰.

Ο οπαδικός λόγος των συνεντεύξεων και τα οπαδικά γκράφιτι υποστηρίχθηκαν περιφερειακά, από συμπληρωματικό υλικό, είτε πρωτογενές, όπως ανακοινώσεις των οπαδικών συνδέσμων μέσα από τις ιστοσελίδες τους στο διαδίκτυο, είτε δευτερογενές, όπως: α. ειδήσεις για γεγονότα που συνέβησαν στη Θεσσαλονίκη και αφορούν τους οπαδούς, και οι οποίες συλλέχθηκαν από αθλητικά μέσα μαζικής ενημέρωσης αλλά και από αυτόνομες ιστοσελίδες ultras οπαδών, και β. υλικό σχετικό με την ιστορία των συλλόγων το οποίο αντλήθηκε από σχετική βιβλιογραφία. Η χρήση του παραπάνω συμπληρωματικού υλικού επέτρεψε να φωτιστούν ή να τονιστούν όψεις ζητημάτων που προέκυψαν από την ανάλυση των συνεντεύξεων και των γκράφιτι.

Στόχος της ερευνάς μας, είναι να αναλύσουμε εις βάθος τη διαδικασία συγκρότησης των οπαδικών ταυτοτήτων, τις ιδεολογικές και κοινωνικές τους αναφορές και το διακύβευμα των διαχρονικών αντιπαλοτήτων τους. Στη συνέχεια θα περιγράψουμε τη κάθε μία μέθοδο που χρησιμοποίησα και τον τρόπο που προσπάθησα να συνθέσω τα ευρήματά μου.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ ΟΠΑΔΩΝ

Επιλέξαμε τη μέθοδο των προσωπικών συνεντεύξεων σε βάθος, ημιδομημένου χαρακτήρα, λόγω του ότι αποτελούν ένα ευέλικτο, μη τυποποιημένο εργαλείο στο οποίο ο ερευνητής μπορεί να εναλλάσσει τις ερωτήσεις του προς τον συνεντευξιζόμενο, ανάλογα με τη διάθεση και την πρόθεση του τελευταίου να εμβαθύνει σε συγκεκριμένα θέματα¹⁰¹. Η αξία της «εις βάθους» συνέντευξης έγκειται

¹⁰⁰ Τσιώλης, Γ., *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*, Αθήνα: Κριτική, 2014, σελ.:33.

¹⁰¹ Κυριαζή, Ν., *Η κοινωνιολογική έρευνα: Η κοινωνιολογική έρευνα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1999, σελ.:123-125.

στο ότι δύναται να εξάγει πληροφορίες με μεγάλο βαθμό «αυθεντικότητας», αποκαλύπτοντας στον ερευνητή πτυχές που πολλές φορές αποκρύπτει η πρώτη εντύπωση¹⁰². Παράλληλα η μέθοδος της συνέντευξης, έχοντας τη μορφή μιας συζήτησης με ένα σκοπό¹⁰³ (στη συγκεκριμένη περίπτωση ο σκοπός ήταν οι οπαδικές ταυτότητες και αντιπαλότητες στην πόλη της Θεσσαλονίκης), όταν διεξάγεται με το σωστό τρόπο, διευκολύνει τη δημιουργία ενός κλίματος εμπιστοσύνης μεταξύ των δυο πλευρών ενθαρρύνοντας στον συνεντευξιζόμενο να μιλήσει πιο ελεύθερα για ένα κοινωνικό χώρο, όπως είναι ο οπαδικός, ο οποίος σε πολλές περιπτώσεις, αποτελεί κοινωνικό ταμπού.

Μέσα στο πλαίσιο της έρευνας, αναζητήθηκαν οπαδοί από τους τέσσερις μεγαλύτερους συλλόγους της Θεσσαλονίκης. Οι οπαδοί αυτοί θα έπρεπε να έχουν έντονη οπαδική δράση στους κόλπους της ομάδας τους, μια μακροχρόνια σχέση με το οπαδικό κίνημα (εκδρομές, παρακολούθηση αγώνων, πορείες) και να είναι οργανωμένα μέλη οπαδικών συνδέσμων. Συγκεκριμένα εντοπίστηκαν και πραγματοποιήθηκαν 6 συνεντεύξεις συνολικά: δύο από οπαδούς του Άρη, δύο από οπαδούς του ΠΑΟΚ, μια από οπαδό του Ηρακλή και μια από οπαδό του Απόλλωνα Καλαμαριάς. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στο διάστημα Ιανουάριος 2015 - Αύγουστος 2015 από το συγγραφέα της εργασίας και κρατήθηκαν φωνητικά αρχεία. Οι συνεντεύξεις στη συνέχεια απομαγνητοφωνήθηκαν και μετατράπηκαν σε κείμενα τα οποία αναλύθηκαν .

Επιλογή περιπτώσεων και ερωτήσεις συνέντευξης

Οι τρεις από τις έξι συνολικά συνεντεύξεις αφορούν πρόσωπα με σημαντική παρουσία στους οπαδικούς συνδέσμους. Η εκτίμηση μου ήταν ότι αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα οπαδών της ομάδας τους (δύο οπαδοί του Άρη και ένας του ΠΑΟΚ). Στις υπόλοιπες τρεις συνεντεύξεις πρόσωπα κλειδιά ήταν φιλικά μου

¹⁰² Johnson, J.M., «In-depth Interviewing» στο Gubrium, J. και Holstein (επιμ.), *J. Handbook of Interview Research: Context and Method*, Thousand Oaks, CA: Sage, 2002, σελ.: 106.

¹⁰³ Legard, R., Keegan, J., & Ward, K., *Qualitative research practice: A guide for social science students and researchers*, Λονδίνο: Sage, 2003, σελ.: 138.

πρόσωπα-οπαδοί, οι οποίοι με κατεύθυναν προς άτομα τα οποία έχουν συσσωρεύσει το «οπαδικό κεφάλαιο» και μεγάλη αναγνωσιμότητα στον κύκλο τους, έτσι ώστε να αποτελούν σημαίνοντες οπαδικές ατομικότητες. Η δειγματοληψία που χρησιμοποιήθηκε ήταν αυτή της σκόπιμης δειγματοληψίας¹⁰⁴ και συγκεκριμένα η δειγματοληψία της «τυπικής περίπτωσης»¹⁰⁵. Η επιλογή των «τυπικών» περιπτώσεων οπαδών από τις ομάδες εστιάστηκε σε κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά τα οποία έπρεπε να φέρουν οι οπαδοί, όπως: η έντονη συναισθηματική σύνδεση με την ομάδα, η πολυετής παρακολούθηση του συλλόγου και των οπαδικών δράσεων, η ενεργή συμμετοχή για οπαδικά δρώμενα, η εμπλοκή του οπαδού με συνδέσμους οπαδών και τέλος, η αναγνωρισιμότητα του εντός της οπαδικής κοινότητας που ανήκει.

Η επιλογή των ατόμων, έγινε ανάμεσα σε άτομα με ηλικία 30 ετών και άνω, τα οποία έχουν διατηρήσει μια ισχυρή οπαδική ταυτότητα, διαχρονικά. Ο λόγος που επιλέχθηκαν αυτές οι ηλικίες έχει να κάνει κυρίως με τη διαχρονικότητα της σχέσης οπαδών-ομάδας: οι οπαδοί αυτοί διατηρούν μια μακροχρόνια και σταθερή σχέση με την ομάδα και τον οπαδικό κόσμο, δίνοντας τους τη δυνατότητα της ανάκλησης ιστοριών του παρελθόντος, αλλά και το πλεονέκτημα της πιο ολοκληρωμένης συγκριτικής ανάλυσης των ενδοαστικών οπαδικών ταυτοτήτων.

Η αρχική μου επικοινωνία με τους οπαδούς συνοδεύτηκε με καχυποψία ακόμα και από άτομα τα οποία με γνώριζαν προσωπικά. Όταν όμως δόθηκαν οι απαραίτητες εξηγήσεις για το ποιος είμαι και μέσα σε ποιο πλαίσιο πραγματοποιείται η έρευνα-συνέντευξη, εκδηλώθηκε ενδιαφέρον συμμετοχής στην έρευνα που έως και ενθουσιασμός. Το γεγονός αυτό φαίνεται ότι εγκαθίδρυσε ένα καθεστώς εμπιστοσύνης μεταξύ των δυο πλευρών, ενθαρρύνοντας τους ομιλητές να αφηγηθούν τις προσωπικές τους ιστορίες και να εκφράσουν τις προσωπικές τους απόψεις.

¹⁰⁴ Στη σκόπιμη δειγματοληψία επιλέγονται πλούσιες σε πληροφορίες περιπτώσεις βάσει γνωστών τους χαρακτηριστικών που εξυπηρετούν τους σκοπούς της έρευνας, στο Τσιώλης, Γ., *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*, Αθήνα: Κριτική, 2014, σελ.:57.

¹⁰⁵ Η αρχή για την επιλογή των περιπτώσεων στη μέθοδο της δειγματοληψίας τυπικής περίπτωσης, έγκειται στην κρίση του ερευνητή για το ποια περίπτωση αποτελεί αυτό που λέγεται «τυπική περίπτωση» του αντικειμένου που ερευνούμε ή έχει ιδιαίτερο επιστημονικό ενδιαφέρον βάσει των εισηγήσεων ειδικών ή την επισκόπηση δημογραφικών στοιχείων. Βλ. περισσότερα στο Τσιώλης, Γ., *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*, Αθήνα: Κριτική, 2014, σελ.:58-59.

Γνωρίζοντας την ευαισθησία του οπαδικού χώρου και την καχυποψία που επικρατεί, δόθηκαν στους ομιλητές οι απαραίτητες διαβεβαιώσεις ότι δε θα χρησιμοποιηθούν τα πραγματικά τους ονόματα, παρά μόνο τα αρχικά τους αν αυτοί το επιθυμούσαν. Παράλληλα διευκρινίστηκε ότι δε επιθυμώ να αναφερθούν σε συγκεκριμένα πρόσωπα ή παραβατικές συμπεριφορές στις οποίες συμμετείχαν οι ίδιοι αν και εφόσον συμμετείχαν, αλλά να γίνουν αναφορές σε γεγονότα τα οποία αυτοί ανακαλούν και έχουν αποτυπωθεί στην οπαδική τους μνήμη, έτσι ώστε να αποβληθεί το άγχος της παραδοχής έκνομων συμπεριφορών σε τρίτους. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλίστηκε η απαραίτητη εμπιστοσύνη μεταξύ ερευνητή – ερευνούμενου, η οποία αποτελεί απαραίτητο στοιχείο έτσι ώστε να μπορέσει ο δεύτερος να μιλήσει πιο ελεύθερα και να εξαχθούν έγκυρα δεδομένα από τις συνεντεύξεις.

Το κοινωνικό και οπαδικό προφίλ των συνεντευξιαζόμενων

Η έρευνα με συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη κατά το διάστημα Ιανουάριος 2015 - Αύγουστος 2015. Στο διάστημα αυτό πραγματοποιήθηκαν έξι συνεντεύξεις οπαδών. Παρακάτω θα παρουσιάσουμε τα βασικά χαρακτηριστικά της βιογραφικής ταυτότητας του κάθε συνεντευξιαζόμενου.

Ο Κ.Π. είναι 47 ετών , κάτοικος Κάτω Τούμπας, οπαδός του ΠΑΟΚ και πηγαίνει στο γήπεδο τα τελευταία 33 χρόνια αδιάκοπα. Έχει συμμετάσχει σε πάρα πολλές εκδρομές του ΠΑΟΚ και είναι κάτοχος εισιτηρίου διάρκειας τα τελευταία 20 χρόνια. Είναι ενεργό μέλος του Σ.Φ. ΠΑΟΚ Τούμπας στον οποίο ανήκει από τις αρχές της λειτουργίας του. Η επαφή με τον Κ.Π. πραγματοποιήθηκε μέσω κοινού φίλου, ο οποίος μου εξέθεσε τις πληροφορίες που είχε γι' αυτόν και τη δράση του στον οπαδικό χώρο του ΠΑΟΚ. Ο Κ.Π. πρόθυμα δέχθηκε και μου ζήτησε το ηχητικό ντοκουμέντο για το αρχείο του. Στη συνέντευξη παρευρέθη και άνθρωπος-κλειδί που με έφερε επαφή με τον Κ.Π. Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στις 26 Ιανουαρίου 2015, σ' ένα καφενείο της Τούμπας και διήρκησε 68 λεπτά. Η συνέντευξη μαγνητοφωνήθηκε με τη σύμφωνη γνώμη του συνεντευξιαζόμενου.

Ο Π.Κ. είναι 34 ετών, είναι οπαδός του ΠΑΟΚ από την ηλικία των 10 ετών. Διετέλεσε μέλος για πολλά χρόνια συνδέσμων οπαδών (Νεάπολης - Συκιών) και έχει συμμετάσχει σε πολλές οπαδικές εκδρομές εντός Ελλάδας. Είναι κάτοχος εισιτηρίου διαρκείας τα τελευταία 15 χρόνια. Η σχέση του με την κοινότητα του ΠΑΟΚ (οπαδούς - και τον αθλητικό σύλλογο του ΠΑΟΚ) είναι ιδιαίτερα στενή αφού ήταν ένας από τους 77 οπαδούς του ΠΑΟΚ που στο πλαίσιο οπαδικής εκδρομής είχαν επιβιβαστεί σε λεωφορείο στο οποίο συνέβη το τραγικό ατύχημα στα Τέμπη Λαρίσης στις 4/10/1999, όπου 6 οπαδοί του ΠΑΟΚ έχασαν τη ζωή τους¹⁰⁶. Μετά από αυτό το ατύχημα ο Π.Κ. αγκαλιάστηκε από την κοινότητα του ΠΑΟΚ και ανέπτυξε σχέσεις με τον σύλλογο του ΠΑΟΚ. Πάνω απ' όλα όμως παραμένει πιστός οπαδός της ομάδας, συμμετέχοντας ακόμα σε εκδρομές του σωματείου, αποτελώντας ένα πρόσωπο με ιδιαίτερη συμβολική σημασία για την οπαδική κοινότητα του ΠΑΟΚ. Η επαφή μου με τον Π.Κ. έγινε μέσω προσωπικής γνωριμίας μας από τα παιδικά μας χρόνια. Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε σ' ένα καφέ έξω από το γήπεδο της Τούμπας σε ιδιαίτερα ζεστό κλίμα και με καλή διάθεση από τον συνεντευξιαζόμενο και διήρκησε γύρω στα 40 λεπτά. Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στις 15 Απριλίου 2015. Η συνέντευξη μαγνητοφωνήθηκε με τη σύμφωνη γνώμη του συνεντευξιαζόμενου.

Ο Π.Χ. είναι 33 ετών και γεννημένος στη Νεάπολη Θεσσαλονίκης, μια συνοικία στη Δυτική πλευρά της πόλης που συνορεύει με το κέντρο. Η συνοικία της Νεάπολης θεωρείται αυτή με τους πιο «σκληροπυρηνικούς» οπαδούς του ΠΑΟΚ. Ο ίδιος είναι οπαδός του Άρη από μικρή ηλικία, όπως αναφέρει, ακολουθώντας την επιλογή του πατέρα του. Τα παιδικά του χρόνια, όπως περιγράφει ο ίδιος, ήταν δύσκολα αφού οι οπαδοί του Άρη αποτελούσαν μειοψηφία στην περιοχή και ως εκ τούτου οι δυνατότητες οπαδικής έκφρασης ήταν περιορισμένες. Διετέλεσε συνδεσμίτης σε συνδέσμους του Άρη στις δυτικές συνοικίες της πόλης (Σύνδεσμος «Καναρίνια») ενώ πριν λίγα χρόνια μετακόμισε στην Ανατολική Θεσσαλονίκη. Έχει συμμετάσχει σε περισσότερες από 30 εκδρομές του Άρη σε Ελλάδα και εξωτερικό, ενώ είναι κάτοχος εισιτηρίου διαρκείας εδώ και 18 χρόνια. Η επαφή μου με τον Π.Χ. πραγματοποιήθηκε

¹⁰⁶Βλ. σχετικά «04/10/99: Η "μαύρη" επέτειος από το δυστύχημα στα Τέμπη» στην ιστοσελίδα <http://www.contra.gr/Soccer/Hellas/Superleague/article1021464.ece>

μέσω προσωπικής γνωριμίας μας. Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στις 19 Απριλίου 2015 στο χώρο του Π.Χ. και διήρκησε 28 λεπτά. Η συνέντευξη μαγνητοφωνήθηκε με τη σύμφωνη γνώμη του συνεντευξιαζόμενου.

Ο Η.Ν. είναι 34 ετών και είναι γεννημένος στη Νεάπολη Θεσσαλονίκης. Είναι οπαδός του Άρη από μικρή ηλικία και ακολουθεί τον Άρη κυρίως στο Μπάσκετ και λιγότερο στο ποδόσφαιρο τα τελευταία 20 χρόνια. Ο Η.Ν. διατηρεί ένα μεγάλο κοινωνικό δίκτυο διαπροσωπικών σχέσεων εντός των οπαδών του Άρη και εμφανίζει ιδιαίτερα μεγάλη δραστηριότητα στις εικονικές κοινότητες των οπαδών. Η επαφή μου με τον Η.Ν. είναι μέσω κοινού γνωστού μας. Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στο χώρο του Η.Ν. και διήρκησε 35 λεπτά. Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στις 2 Σεπτεμβρίου 2015. Η συνέντευξη μαγνητοφωνήθηκε με τη σύμφωνη γνώμη του συνεντευξιαζόμενου.

Ο Σ.Μ. είναι 36 ετών, οπαδός του Ηρακλή και κάτοχος εισιτηρίου διάρκειας για πολλά χρόνια. Δεν άνηκε ποτέ σε κάποιο οπαδικό σύνδεσμο του Ηρακλή. Παρόλα αυτά, κατά δήλωση του, έχει συμμετάσχει σε επεισόδια οπαδικά και συγκρούσεις μεταξύ οπαδών της πόλης. Τον τελευταίο χρόνο κατοικεί στο εξωτερικό, όπου πραγματοποιεί μεταπτυχιακές σπουδές στις κοινωνικές επιστήμες. Κατά δήλωση του συνεντευξιαζόμενου, ο ίδιος ανήκει στον ευρύτερο αριστερό πολιτικό χώρο. Η επαφή μου με τον Σ.Μ. πραγματοποιήθηκε μέσω κοινού γνωστού, επίσης οπαδού του Ηρακλή, στον οποίο απευθύνθηκα για να εντοπίσω ένα πρόσωπο το οποίο να έχει έντονη οπαδική δράση στην ομάδα του Ηρακλή. Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε μέσω Η/Υ, και συγκεκριμένα μέσω του προγράμματος Skype, λόγω της δεδομένης απόστασης ερευνητή και συνεντευξιαζόμενου. Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στις 24 Ιανουαρίου 2015 μέσα σε ευχάριστο κλίμα εμπιστοσύνης, αν και η γνωριμία μας είχε γίνει λίγες μέρες πριν. Η συνέντευξη διήρκησε 42 λεπτά και μαγνητοφωνήθηκε με τη σύμφωνη γνώμη του συνεντευξιαζόμενου.

Ο Μ.Φ είναι 45 ετών και είναι γεννημένος στη Σταυρούπολη Θεσσαλονίκης, όπου και συνεχίζει και ζει. Είναι Πόντιος στην καταγωγή και παρότι κάτοικος των δυτικών συνοικιών της πόλης είναι από μικρή ηλικία «απολλωνιστής». Έχει διατελέσει συνδεσμίτης και ιδρυτικό μέλος του συλλόγου «ΘΥΡΑ 2 δυτικών συνοικιών» καθώς

και αθλητικός δημοσιογράφος με έντονη συγγραφική δραστηριότητα στα θέματα του Απόλλωνα. Η επαφή μου με τον Μ.Φ. έγινε μέσω φίλων μου με ποντιακή καταγωγή, οπαδών του Απόλλωνα. Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στο χώρο εργασίας του Μ.Φ., σε πολύ εγκάρδιο κλίμα, και διήρκησε περίπου 35 λεπτά. Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στις 16 Απριλίου 2015. Η συνέντευξη μαγνητοφωνήθηκε με τη σύμφωνη γνώμη του συνεντευξιαζόμενου.

Οι συμβολικές διαστάσεις του οπαδικού γκράφιτι

Τα τελευταία χρόνια, ο αριθμός των οπαδικών γκράφιτι στους τοίχους των πόλεων παρουσιάζει ραγδαία αύξηση, παράλληλα με άλλες μορφές γκράφιτι όπως το πολιτικό ή το hip hop γκράφιτι, ιδιαίτερα από την έναρξη της περιόδου της οικονομικής κρίσης και έπειτα. Ο Ζαϊμάκης σε έρευνα του για το πολιτικό γκράφιτι στην Ελλάδα της κρίσης καταγράφει την έκρηξη των εκφράσεων πολιτικής αντίστασης μέσα από την τέχνη του δρόμου κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα της Ελλάδας (Αθήνα και Θεσσαλονίκη)¹⁰⁷. Σε γενικές γραμμές, το γκράφιτι, με τις εκφραστικές ιδιότητες και την επικοινωνιακή δύναμη που διαθέτει, αποτελεί μέσο προβολής και αναπαραγωγής της οπαδικής ταυτότητας και κουλτούρας. Περιοχές γύρω από τα ποδοσφαιρικά γήπεδα, τα στέκια οπαδικών συνδέσμων ή οι κεντρικοί και συνοικιακοί δρόμοι μιας πόλης, μετατρέπονται σε πεδία ελεύθερης ή οργανωμένης, καλλιτεχνικής και ταυτόχρονα συνθηματικής, έκφρασης των οπαδικών κοινοτήτων.

Η παράλληλη πορεία των δυο νεανικών εκφράσεων, του οπαδισμού και του γκράφιτι, κάνει τη χρήση του γκράφιτι από τους οπαδούς να μοιάζει σα μια «λογική» σύμπραξη, αφού το «ημι-παράνομο» καθεστώς του γκράφιτι, αλλά και οι μεγάλες δυνατότητες έκφρασης και διάδοσης ιδεών που φέρει, γοητεύει τους οπαδούς, δίνοντας τους ένα ακόμα μέσο έκφρασης της οπαδικής τους ταυτότητας και κουλτούρας. Η ιδιοποίηση του αστικού χώρου εκ μέρους των οπαδών έρχεται άλλωστε ως μια ανάγκη μετατροπής της «συμβολικής» τους κυριαρχίας σε χωρική, όπως συνέβαινε κατά τη χρήση του γκράφιτι από συμμορίες της Νέας Υόρκης και άλλων μεγάλων αστικών κέντρων της Αμερικής, ως συμβολικό μέσο χωρικής κυριαρχίας σε συγκεκριμένες συνοικίες της πόλης¹⁰⁸.

Η λειτουργία αυτή του γκράφιτι συνάδει με το συγκρουσιακό χαρακτήρα της οπαδικής ταυτότητας, δημιουργώντας διαχωριστικές γραμμές μεταξύ της οπαδικής κοινότητας και των αντιπάλων οπαδών. Αυτό επιτυγχάνεται στοχοποιώντας τον

¹⁰⁷ Βλ. Σχετικά, Zaimakis, Y., «'Welcome to the civilization of fear': on political graffiti heterotopias in Greece in times of crisis», *Visual Communication*, 14(4), 2015, 373-396.

¹⁰⁸ Cresswell, T., «The crucial 'where' of graffiti: a geographical analysis of reactions to graffiti in New York», *Environment and planning D: society and space*, 10(3), 1992, 329-344, σελ.: 300-332.

«άλλο» ως εχθρό με δύο τρόπους: είτε διατυμπανίζοντας την ανωτερότητα και την κυριαρχία της εν λόγω οπαδικής κοινότητας (κάνοντας χρήση εκφράσεων «Εδώ μόνο εμείς» ή «ΠΑΟΚ ή θάνατος» κ.ο.κ) είτε χρησιμοποιώντας ευθείς αναφορές στον «άλλον» με εκφράσεις υποτιμητικές ή σατιρικές, συχνά εθνικιστικού¹⁰⁹, σεξιστικού ή/και ρατσιστικού περιεχομένου, και με χρήση λεκτικής συμβολικής βίας. Ο Spaaij αναγνωρίζει το σημαντικό ρόλο των γκράφιτι στην έννοια της χωρικής-συμβολικής κυριαρχίας στον οπαδικό κόσμο¹¹⁰. Παράλληλα, ο ίδιος ισχυρίζεται ότι το γκράφιτι αποτελεί βασικό εργαλείο στην οπαδική «μπλόφα», στην προσβολή και πρόκληση του αντιπάλου, γενικότερα των «εκτός ομάδας», είτε με άμεσο είτε με έμμεσο τρόπο¹¹¹.

Η έννοια του οπαδικού «άλλου» όπως έχουμε επισημάνει, δεν αναφέρεται αποκλειστικά και μόνο σε αντίπαλες οπαδικές κοινότητες ή ομάδες. Η έννοια του «άλλου» μπορεί να αναφέρεται σε ευρύτερα κοινωνικά σύνολα ή στην κοινωνία γενικότερα. Αποδέκτες των μηνυμάτων των οπαδικών γκράφιτι μπορεί να είναι η αστυνομία, οι πολιτικοί ακόμα και το ίδιο το κράτος ή ολόκληρη η κοινωνία. Τέτοιου τύπου γκράφιτι συχνά εκφράζουν πυρήνες αντίστασης ενάντια στο σε θεσμούς «κυριαρχίας»¹¹² σε επίπεδο πολιτικό, οικονομικό και πολιτιστικό. Συνολικά, το γκράφιτι χρησιμοποιείται ως μέσο χωρικής οριοθέτησης «ζωνών επιρροής» μιας ομάδας και ταυτόχρονα ως μέσο «συμβολικής» ρήξης με φαντασιακούς «άλλους» με σκοπό τη χωρική αλλά και συμβολική κυριαρχία στο αστικό τοπίο. Ισχυροποιεί την οπαδική ταυτότητα των οπαδών και παράλληλα «προειδοποιεί» τους υπόλοιπους οπαδούς ότι βρίσκονται σε «εχθρικό» έδαφος υπό την κυριαρχία μιας ομάδας.

Το οπαδικό γκράφιτι ως φαινόμενο εμφανίζεται κυρίως στα γήπεδα της Μεσόγειου αλλά και της Λατινικής Αμερικής. Στην Αγγλία, η έξαρση του οπαδικού

¹⁰⁹ Για την περίπτωση της Τεργέστης το 2002 κατά τον ποδοσφαιρικό αγώνα μεταξύ της Ιταλίας και της Σλοβενίας όπου έκαναν την εμφάνιση τους γκράφιτι κατά των μεταναστών αλλά και των σλαβικών εθνών, βλ. σχετικά Miklavcic, A., «Slogans and graffiti: Postmemory among youth in the Italo-Slovenian borderland», *American ethnologist*, 35(3), 2008, 440-453.

¹¹⁰ Spaaij, R., *Understanding football hooliganism: a comparison of six Western European football clubs*, Άμστερνταμ: University Press, 2006, σελ.: 382.

¹¹¹ Χαρακτηριστικά αναφέρονται από το Spaaij τα γκράφιτι της Βαρκελώνης με αναφορές στην ταινία «Το Κουρδιστό Πορτοκάλι» του Stanley Kubrick, μια ταινία με ιδιαίτερα αναγνωρίσιμους χαρακτήρες που βασικό τους χαρακτηριστικό αποτελεί η βίαιη συμπεριφορά.

¹¹² Giulianotti, R., *Sport and modern social theorists*, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2004, σελ.: 273.

φαινομένου αντιμετωπίστηκε με αυστηρές νομοθετικές ρυθμίσεις, οι οποίες οδήγησαν σε επανασχεδιασμό των γηπέδων έτσι ώστε να εναρμονίζονται με τις σύγχρονες τάσεις ασφάλειας και περιστολής της βίας. Το οπαδικό γκράφιτι γύρω από τα στάδια της Αγγλίας τείνει πλέον να εξαλειφθεί, αφού αποτελούν υπερσύγχρονα στάδια τα οποία συμπεριλαμβάνουν εμπορικά κέντρα στα οποία οι οπαδοί λειτουργούν πρωτίστως ως καταναλωτές. Ταυτόχρονα οι χώροι αυτοί αντιμετωπίζονται από τους οπαδούς ως «ναοί» αφιερωμένοι στα κατορθώματα και στους ήρωες της ομάδας. Μέσα σ' αυτό το σύγχρονο πλαίσιο, τα στάδια στην Αγγλία, μέσα στη μεγαλοπρέπεια τους και με τη συνδρομή των τοπικών αρχών, δημιουργούν στους οπαδούς έντονα συναισθήματα δέους και σεβασμού, αποτρέποντας την οπαδική έκφραση με το γκράφιτι¹¹³.

Εν αντιθέσει προς την Αγγλία, στη Λατινική Αμερική¹¹⁴ και στη Μεσόγειο (ιδιαίτερα στην Ιταλία όπου γεννήθηκε το φαινόμενο των Ultras αλλά και στις Βαλκανικές χώρες, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας), το φαινόμενο του οπαδικού γκράφιτι, κυρίως γύρω από τα γήπεδα αλλά και σε γειτονιές, διατηρείται έντονο. Χρωματικοί τόνοι της ομάδας, πολύπλοκες καλλιτεχνίες, οπαδικά συνθήματα, απειλές προς άλλες ομάδες, ρατσιστικοί χαρακτηρισμοί, πολιτικά μηνύματα αντίστασης αποτελούν κλασικά παραδείγματα γκράφιτι σε ευρύτερες περιοχές ή γειτονιές όπου υπάρχουν γήπεδα ή δρουν σύνδεσμοι οπαδών. Σύμφωνα με τον Ζαϊμάκη, το γκράφιτι αποτελεί προνομιακό μέσο έκφρασης ομάδων που βιώνουν καταστάσεις κοινωνικού αποκλεισμού και διεκδικούν το δικαίωμα της αδιαμεσολάβητης έκφρασης και επικοινωνίας στη δημόσια εικονόσφαιρα της πόλης. Ενίοτε αυτή η έκφραση διαποτίζεται από συναισθηματικό φορτίο και προβάλλει λόγους με αντιηγεμονικό και αντισυστημικό περιεχόμενο¹¹⁵.

¹¹³ Penn, R., «Cathedrals of Sport: football stadia in contemporary England», *Soccer Review*, 4, 2005, 27-40, σελ.: 28.

¹¹⁴ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Παγκοσμίου Κυπέλλου ποδοσφαίρου του 2014 στην Βραζιλία όπου μια σειρά από γκράφιτι αντιτίθεται στον εκμοντερνισμό του ποδοσφαίρου. Βλ. σχετικά 'Need food, not football': Brazilian graffiti art expresses outrage over World Cup στην ιστοσελίδα <http://www.rt.com/news/162340-graffiti-brazil-football-worldcup/>

¹¹⁵ Zaimakis, Y., «'Welcome to the civilization of fear': on political graffiti heterotopias in Greece in times of crisis», *Visual Communication*, 14(4), 2015, 373-396, σελ.: 375-376.

Τα γήπεδα στην Ιταλία και στην Ελλάδα αποτελούν παλαιές κατασκευές με ελάχιστες παροχές προς τους οπαδούς σε σχέση με αυτά της Αγγλίας. Τα οπαδικά γκράφιτι κάνουν την εμφάνιση τους πάνω στους τοίχους του γηπέδου αλλά και στις περιοχές γύρω από αυτό, μετατρέποντας το γήπεδο σε χώρο συγγραφής μιας ιδιότυπης οπαδικής «Βίβλου», που έρχεται να επισφραγίσει την οπαδική ταυτότητα μέσω οπαδικών συμβολικών-οπτικών καταθέσεων. Το γκράφιτι μπορεί να αναλογιστεί ως η ζωντανή έγγραφη κατάθεση μιας ολόκληρης οπαδικής κοινότητας ή μερίδας αυτής. Ταυτόχρονα η έκφραση μέσω συνθηματικών και καλλιτεχνικών γκράφιτι συνδηλώνει την κυριαρχία των οπαδών στην ομάδα: είναι μια συμβολική και ταυτόχρονα αφελής δήλωση ότι ο χώρος ανήκει στους οπαδούς και όχι σε διοικήσεις και ιδιοκτήτες, ότι η ομάδα δεν είναι μια οικονομική μονάδα αλλά μια κοινότητα ανθρώπων με ένα κοινό όραμα.

Πέρα από την καλλιτεχνική (ή μη) αξία τους, τα οπαδικά γκράφιτι και πανό, αν μελετηθούν από κοινωνιολογική σκοπιά -μορφολογικά και περιεχομενικά- φέρουν συνδηλωτικά μεγάλο αριθμό σημαινόμενων τα οποία αποτελούν βασική πηγή πληροφοριών για το κοινωνικο-πολιτιστικό κεφάλαιο το οποίο φέρει η ομάδα και οι οπαδοί της. Αποτελούν οπτικά μανιφέστα συμπεριφοράς ομάδων αλλά και ενδείξεις κοινωνικών συμπεριφορών¹¹⁶.

Τα οπαδικά γκράφιτι και πανό των ομάδων της Θεσσαλονίκης

Με τον όρο «οπαδικό γκράφιτι» ορίσαμε οποιοδήποτε μήνυμα, οποιασδήποτε μορφής (κείμενο, εικόνα) είναι ανηρτημένο με εμφανή τρόπο σε δημόσιο χώρο από οπαδούς κάποιας ομάδας και το περιεχόμενο του εμπλέκει: οπαδούς μιας ομάδας, αντιπάλους, την οπαδική κουλτούρα, παίκτες ή παράγοντες της ομάδας ή αντιπάλους, την τοπικότητα της ομάδας και την ιστορία της. Καταγράφηκαν γκράφιτι με

¹¹⁶Ley, D., & Cybriwsky, R., «Urban Graffiti as Territorial Markers», *Annals of the Association of American Geographers*, 64(4), 1974, 491–505, σελ.: 505.

καλλιτεχνικές αξιώσεις (murals)¹¹⁷ αλλά και απλά συνθήματα (slogans). Η πλειοψηφία των γκράφιτι που καταγράφηκε έχει συνθηματική μορφή.

Η συγκέντρωση των γκράφιτι πραγματοποιήθηκε με επιτόπια έρευνα πεδίου, κατά την οποία, σε διάστημα τεσσάρων χρόνων (από τον Μάιο του 2011 έως τον Μάιο του 2015) καταγράφηκε με φωτογραφική μηχανή το πρωτογενές αυτό υλικό. Οι χώροι φωτογραφικής καταγραφής των γκράφιτι ήταν τα γήπεδα των ΠΑΟΚ, Άρη, Ηρακλή και Απόλλωνα Καλαμαριάς, καθώς και οι περιοχές σε ακτίνα 300 μέτρων γύρω από τα γήπεδα αυτά. Περιμετρικά των σταδίων φωτογραφήθηκαν δρόμοι, πάρκα, σχολεία αλλά και κτίρια οπαδικών συνδέσμων και δρόμοι γύρω από αυτούς. Φωτογραφήθηκαν επίσης δρόμοι της συνοικίας της Νεάπολης όπου παρουσιάζεται έντονη οπαδική δραστηριότητα, καθώς και ορισμένα κεντρικά σημεία της πόλης όπου εντοπίστηκαν οπαδικά γκράφιτι (π.χ. περιοχή Λευκού Πύργου κ.α.). Τα κεντρικά σημεία αυτά, παρότι δεν ταυτίζονται με κάποια ποδοσφαιρική ομάδα και τους οπαδούς της, εντούτοις είναι χώροι διεκδικήσιμοι από τους τελευταίους. Κατά την επιτόπια έρευνά μας παρατηρήσαμε ότι η συχνότητα των γκράφιτι μειώνεται όσο απομακρύνεται κάποιος από την ακτίνα του γηπέδου και από τον χώρο του οπαδικού συνδέσμου.

Η καταγραφή του υλικού πραγματοποιήθηκε κατά την διάρκεια της ημέρας, σε περίοδο μη διεξαγωγής αγώνα, και κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες: σε πολλές περιπτώσεις αντιμετώπισα την δυσπιστία, το περίεργο βλέμμα των οπαδών αλλά και τις ερωτήσεις τους για το ποιος είμαι και για ποιο λόγο φωτογραφίζω τα συνθήματα και τα γκράφιτι, ειδικά έξω από συνδέσμους οπαδών. Οι οπαδοί είναι ιδιαίτερα επιφυλακτικοί σε οτιδήποτε ξένο προς αυτούς, γνωρίζοντας ότι η αντιπαλότητα που έχει καλλιεργηθεί ανάμεσα στις διάφορες ανταγωνιστικές ομάδες στην πόλη μπορεί ανά πάσα στιγμή να τους φέρει μπροστά στον «οπαδικό εχθρό». Η κατάσταση αυτή διατηρεί τους οπαδούς σε εγρήγορση και τους κάνει επιφυλακτικούς σε οποιαδήποτε κίνηση που θα μπορούσε να προσληφθεί ως ύποπτη, όπως είναι η φωτογράφιση ενός γηπέδου ή ενός συνδέσμου. Οι εξηγήσεις που έδινα στους οπαδούς και η

¹¹⁷Με τον όρο Murals αναφερόμαστε σε δημιουργίες γκράφιτι τα οποία εμπεριέχουν καλλιτεχνικά στοιχεία, περισσότερα από την υπογραφή του καλλιτέχνη, στο Lachmann, R., «Graffiti as career and ideology», *American Journal of Sociology*, 1998, 229-250, σελ.: 236.

αναφορά μου στον ερευνητικό μου προσανατολισμό τις περισσότερες φορές λειτουργούσαν κατευναστικά στις ενστάσεις τους.

Συνολικά κατεγράφησαν 333 γκράφιτι τα οποία κατανέμονται στις τέσσερις ομάδες της ερευνάς μας ως εξής:

- 130 γκράφιτι της ομάδας του ΠΑΟΚ
- 78 γκράφιτι της ομάδας του Άρη
- 81 γκράφιτι της ομάδας του Ηρακλή
- 44 γκράφιτι της ομάδας του Απόλλωνα Καλαμαριάς¹¹⁸

Τα οπαδικά πανό συλλέχθηκαν μέσα από έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε οπαδικές διαδικτυακές κοινότητες είτε σε οπαδικά forum είτε σε κοινότητες στο κοινωνικό δίκτυο του Facebook. Τα πανό που μελετήθηκαν αναρτήθηκαν σε ποδοσφαιρικούς αγώνες των ομάδων της Θεσσαλονίκης είτε εντός έδρας είτε εκτός στο διάστημα της τελευταίας δεκαετίας, αλλά και σε οπαδικές πορείες στο ίδιο χρονικό διάστημα.

Τα οπαδικά πανό του ΠΑΟΚ μελετήθηκαν από αναρτήσεις στην ιστοσελίδα www.1926.gr και στην διαδικτυακή κοινότητα στο Facebook «ΠΑΟΚ- χαμένες πατρίδες». Ο μεγαλύτερος αριθμός οπαδικών πανό του Άρη συλλέχθηκαν μέσα από την διαδικτυακή κοινότητα των οπαδών που βρίσκεται στην ιστοσελίδα www.emperor.gr και τα υπόλοιπα από αθλητικές εφημερίδες. Τα οπαδικά συνθήματα από πανό του Ηρακλή μελετήθηκαν από την ιστοσελίδα του συνδέσμου «Αυτόνομη Θύρα 10» και από την της εικονική κοινότητα¹¹⁹. Τα οπαδικά πανό του Απόλλωνα Καλαμαριάς συλλέχθηκαν από την ιστοσελίδα του συνδέσμου «Rossoneri club» και

¹¹⁸ Ο αριθμός των οπαδικών γκράφιτι που μελετήθηκαν ανά ομάδα, εκ πρώτης όψεως δείχνει ελαφρώς άνισος. Αν λάβουμε όμως υπόψη μας τη δυναμική των ομάδων και τη γεωγραφική τους εξάπλωση, όπως θα δούμε παρακάτω, μπορούμε να διακρίνουμε μια δόση αναλογικότητας.

¹¹⁹ Βλ. σχετικά, ιστοσελίδα συνδέσμου Αυτόνομης Θύρας 10, www.iraklis-g10.gr και κοινότητα στο Facebook www.facebook.com/AftonomiThira10?fref=ts.

από την διαδικτυακή ομάδα του Facebook «Rossoneri -2-»¹²⁰. Τέλος, ένας αριθμός οπαδικών πανό συλλέχθηκαν από ιστοσελίδες αθλητικών εφημερίδων.

Συνολικά κατεγράφησαν 164 συνθήματα σε πανό τα οποία κατανέμονται στις τέσσερις ομάδες της ερευνάς μας ως εξής:

- 57 πανό του ΠΑΟΚ
- 64 πανό του Άρη
- 35 πανό του Ηρακλή
- 8 πανό του Απόλλωνα Καλαμαριάς

Μετά τη συλλογή των πανό και των γκράφιτι ακολούθησε θεματική ανάλυση του περιεχομένου. Το υλικό μας χωρίστηκε σε κατηγορίες, σχετικές με βασικές διαστάσεις διαμόρφωσης της οπαδικής ταυτότητας, δηλαδή:

- την τοπικότητα
- την επίκληση στο ιστορικό παρελθόν της ομάδας
- την εναντίωση στους «άλλους»
- την αφοσίωση στην ομάδα

Στην επόμενη ενότητα θα αναδείξουμε τις θεματικές κατηγορίες ανάλυσης του συνόλου του υλικού μας και το πώς καταλήξαμε σε αυτές.

¹²⁰Βλ. σχετικά, ιστοσελίδα του συνδέσμου «Rossoneri club» <http://rossoneri-istoria.blogspot.gr/> και διαδικτυακή κοινότητα Rossoneri -2-, www.facebook.com/APOLLON-KALAMARIAS-2--192757367545/timeline/

Θεματικές κατηγορίες ανάλυσης των βασικών πηγών

Η ανάλυση του υλικού που συγκεντρώσαμε από τις δυο βασικές πηγές μας, βασίστηκε σε τέσσερις άξονες οι οποίοι αναδείχθηκαν μέσα από την ανάλυση περιεχομένου του αφηγηματικού υλικού των συνεντεύξεων αλλά και των γκράφιτι και αφού προηγουμένως είχαμε λάβει υπόψη και τις θεωρητικές κατευθύνσεις της εργασίας μας. Η συνδυαστική μελέτη του υλικού μας, μέσα από τη συστηματική θεματική ανάλυση των συνεντεύξεων και των πανό-γκράφιτι¹²¹ ανέδειξε μια σειρά από θεματικές κατηγορίες – άξονες στις οποίες επικεντρώνονται οι συνεντευξιαζόμενοι μέσα από τις ανοιχτές ερωτήσεις στις οποίες δέχθηκαν, αλλά και εστιάζουν τα γκράφιτι-πανό.

Το υλικό μας προσεγγίστηκε με έναν ολιστικό τρόπο, συνδυάζοντας πολλές φορές τα διαφορετικά είδη των πηγών για να καταλήξουμε στις κατηγορίες που θα αναδείξουν τη σχέση της πόλης με τις οπαδικές ταυτότητες αλλά και την αλληλεπίδραση μεταξύ των ταυτοτήτων αυτών. Οι δευτερεύουσες πηγές μας (ανακοινώσεις συνδέσμων, οπαδικά blogs, αθλητικές εφημερίδες-ιστοσελίδες) φάνηκαν χρήσιμες στο να επιβεβαιώσουν την αξία των αξόνων αυτών και να φωτίσουν πτυχές αυτών.

Σαφώς, στη διαδικασία της ανάδειξης των θεματικών κατηγοριών καταλυτικό ρόλο έπαιξε η θεωρητική μας προσέγγιση για την έννοια της οπαδικής ταυτότητας: το πώς διαμορφώνεται αυτή σε σχέση με τους υπόλοιπους οπαδούς αλλά και σε σχέση με την τοπικότητα. Όπως αναδείχθηκε στο θεωρητικό μέρος, ο οπαδικός «άλλος» είτε αυτός αποτελεί μια ομάδα, ένα θεσμό ή μια άλλη οντότητα, αποτελεί έναν ισχυρό μέσο διαμόρφωσης μιας οπαδικής ταυτότητας μέσα από τη διαδικασία του ετεροκαθορισμού, μέσα από την οποία διαδικασία αναδεικνύονται βασικά χαρακτηριστικά των ταυτοτήτων τους. Η τοπικότητα από την άλλη, αλληλεπιδρά με

¹²¹ Η θεματική ανάλυση των συνεντεύξεων και των γκράφιτι έγκειται στην κατηγοριοποίηση του υλικού μας βάσει του περιεχομένου των πηγών μας, του ποια ακριβώς είναι η γενικότερη θεματική τους, μέσα από τη ελεύθερη έκφραση των οπαδών. Η θεματική ανάλυση αποτελεί μια βασική μέθοδο της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου στις κοινωνικές έρευνες. Βλ. σχετικά Mayring, P., Flick, U., Von Kardoff, E.& Steinke, I. (επιμ.), *A Companion to Qualitative Research*, Λονδίνο: Sage, 2004, σελ.:260-269.

την ταυτότητα μιας ομάδας, διαποτίζοντας της χαρακτηριστικά τα οποία γίνονται εμφανή στην έκφραση των οπαδών. Η οπαδική ταυτότητα γίνεται φορέας έκφρασης της τοπικότητας σε όλες τις πτυχές της. Με τον τρόπο αυτό, ο λόγος των οπαδών σε πολλές περιπτώσεις γίνεται πολιτικά, κοινωνικά και ιστορικά φορτισμένος.

Μέσα από τη συστηματική μελέτη του υλικού μας λοιπόν, καταλήξαμε στις παρακάτω θεματικές κατηγορίες, οι οποίες κατηγοριοποιούν και συνοψίζουν καλύτερα το πρωτογενές υλικό που συγκεντρώσαμε:

- Συμβολική κυριαρχία και αντιπαλότητες - συγκρουσιακές ταυτότητες
- Η πάλη για χωρική ηγεμονία στην Θεσσαλονίκη
- Οπαδικός λόγος ενάντια στο συμβολικό «κατεστημένο»- ταυτότητες «αντίστασης» και πολιτικοποιημένες ταυτότητες.
- Οπαδικές ταυτότητες σε σχέση με την ιστορία και την καταγωγή μιας ομάδας

Με βάση τους άξονες αυτούς πραγματοποιήθηκε η ανάλυση των διαφόρων μορφών της οπαδικής έκφρασης σε μια προσπάθεια σύνθεσης και αντιπαραβολής των οπαδικών ταυτοτήτων των ομάδων της Θεσσαλονίκης. Η σύνθεση και παρουσίαση των συμπερασμάτων μας δεν πραγματοποιήθηκε για κάθε ομάδα ξεχωριστά αλλά μέσα από αυτούς τους άξονες για την κάθε ομάδα που εμφανίζει τις ανάλογες συμπεριφορές.

Συμπληρωματικό υλικό: βιβλιογραφική έρευνα και διαδικτυακές πηγές

Στην έρευνα μας έγινε παράλληλη χρήση βιβλιογραφικών πηγών έτσι ώστε να ιστοριοποιηθούν οι συνθήκες γεννήσεως των συλλόγων της πόλης, η εξέλιξη τους κατά την διάρκεια της πορείας τους και η αλληλεπίδραση των συλλόγων με την πόλη της Θεσσαλονίκης. Οι βιβλιογραφικές πηγές βασίζονται κυρίως σε λευκώματα των τεσσάρων ομάδων που κυκλοφόρησαν κατά βάση από το Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, σε ιστορικές έρευνες για την εποχή της άφιξης των προσφύγων στην πόλη αλλά και σε διηγήσεις για την Θεσσαλονίκη μέσα από έντυπες βιογραφικές ιστορίες (π.χ. Γιώργου Κούδα).

Παράλληλα χρησιμοποιήθηκε μια ποσοτική έρευνα για την ποσοτικοποίηση του οπαδικού χάρτη της Θεσσαλονίκης ενώ επικουρικά έγινε χρήση διαδικτυακών πηγών, κυρίως των επισήμων σελίδων συνδέσμων και συλλόγων έτσι ώστε να συμπληρωθεί η βιβλιογραφία και να διαμορφωθεί ένας ενδεικτικός «οπαδικός χάρτης» της Θεσσαλονίκης, βάσει της γεωγραφίας των συνδέσμων.

Στο επόμενο κεφάλαιο παρουσιάζεται μια ιστορική ανασκόπηση της περιόδου κατά την οποία σχηματίζονται οι τέσσερις σύλλογοι, μελετώντας τις κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες που επικρατούσαν αλλά και την πορεία που μετέπειτα ακολούθησε ο κάθε σύλλογος, μέσα από αναφορές βιβλιογραφικών πηγών αλλά και πηγών από το διαδίκτυο. Στη συνέχεια διερευνάται η συμβολική γεωγραφία των οπαδικών κοινοτήτων της πόλης με βάση τον καταμερισμό των συνδέσμων οπαδών της κάθε κοινότητας στο αστικό περιβάλλον.

Κεφάλαιο 3: Ιστορία των ομάδων και οπαδικός χάρτης της Θεσσαλονίκης

Σύντομη ιστορία των τεσσάρων μεγαλύτερων αθλητικών σωματείων της Θεσσαλονίκης(Ηρακλή, Άρη, ΠΑΟΚ και Απόλλωνα Καλαμαριάς).

Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, στο πλαίσιο της πολυπολιτισμικής οθωμανικής Θεσσαλονίκης ιδρύονται σύλλογοι και σωματεία σε όλο το φάσμα της κοινωνικής ζωής. Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων των σωματείων αυτών εμφανίζονται και οι πρώτες προσπάθειες οργανωμένου σωματειακού αθλητισμού πριν δημιουργηθούν οι πρώτοι αμιγώς αθλητικοί σύλλογοι. Παράλληλα δημιουργούνται οι πρώτοι αθλητικοί θεσμοί και ξεκινούν να κατασκευάζονται χώροι άθλησης στις πόλεις και συντάσσονται οι πρώτοι αθλητικοί κανόνες.¹²²

Το 1899, εντός της ελληνικής κοινότητας της πόλης δημιουργείται ο «Όμιλος Φιλόμουσων», αρχικά ως ένας σύλλογος προώθησης των γραμμάτων και της μουσικής, ενώ το 1903 προστίθεται το αθλητικό τμήμα¹²³. Το 1908, η αποτυχία του αθλητικού τμήματος και η οικονομική δυσπραγία του «Ομίλου Φιλομούσων» σε συνδυασμό με την ανάγκη για δημιουργία γυμναστηρίου στην πόλη φέρνει τη δημιουργία του πρώτου αμιγώς αθλητικού συλλόγου των Ελλήνων της Θεσσαλονίκης. Ο σύλλογος αρχικά ιδρύεται με το όνομα «Μακεδονικός Γυμναστικός Σύλλογος» και λειτουργεί με χρήματα που προέρχονται από εράνους και λαχειοφόρους αγορές εντός της ελληνικής κοινότητας¹²⁴. Από τα πρώτα τμήματα που δημιουργούνται είναι αυτό

¹²² Κουλούρη, Χ., *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1920*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 32, 1997, σελ. 12.

¹²³ Επίσημη ιστοσελίδα της ΠΑΕ Ηρακλής, <http://fciraklis.gr/about/ιστορια>

¹²⁴ Χριστοδούλου, Ν., Κ., *Ο Γυμναστικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης «Ο Ηρακλής» και η εξέλιξ του αθλητισμού εν Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη, 1927, σελ.:27.

του ποδοσφαίρου. Βασικός σκοπός της ίδρυσης του σωματείου αυτού είναι σύμφωνα με τον Πετρίδη «η συσπείρωση του ελληνικού στοιχείου της πόλης»¹²⁵.

Το 1909, η δυσμενής αντιμετώπιση του «Μακεδονικού Γυμναστικού συλλόγου» από το κίνημα των Νεότουρκων, καθώς και η επιστράτευση των χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οδηγεί τους νέους στα πολεμικά μέτωπα της ευρύτερης περιοχής πόλης, φέρνοντας κρίση στα πρώτα βήματα του «Μακεδονικού Γυμναστικού Συλλόγου»¹²⁶. Το 1910, ο σύλλογος παρόλο το δυσμενές κλίμα, κατορθώνει να επιβιώσει, αλλάζοντας το καταστατικό του όνομα σε «Οθωμανικός ελληνικός Γυμναστικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης, Ο Ηρακλής». Από τα πρώτα του κιόλας βήματα ο σύλλογος του Ηρακλή συγκεντρώνει το ενδιαφέρον του ελληνικού πληθυσμού της πόλης αποτελώντας βασικό τρόπο έκφρασης και επιτέλεσης της ελληνικής ταυτότητας.

Δεν είναι λοιπόν τυχαίο το γεγονός ότι ο σύλλογος του Ηρακλή συνδέεται έντονα με τον αγώνα για την απελευθέρωση της πόλης. Σύμφωνα με μαρτυρίες, κατά την επέλαση των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων προς τη Θεσσαλονίκη, μέλη του συλλόγου προσπαθούν να ενσωματωθούν σ' αυτές. Όταν αυτό δεν καθίσταται δυνατόν, σχηματίζουν ένα εθελοντικό σώμα πολιτοφυλακής, το οποίο ήρθε αντιμέτωπο με επεισόδια βίας, κυρίως από το Βουλγαρικό πληθυσμό της πόλης¹²⁷. Μετά την προσάρτηση της Θεσσαλονίκης στην ελληνική επικράτεια, ο σύλλογος του Ηρακλή αλλάζει το καταστατικό του όνομα, αφαιρώντας το επίθετο «Οθωμανικός».

Τα επόμενα χρόνια ο σύλλογος του Ηρακλή, έχοντας στις τάξεις του μια σειρά μεγάλων αθλητών της εποχής εκείνης, δημιουργεί αθλητικές εγκαταστάσεις στην περιοχή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Παράλληλα συνεχίζει να αποτελεί το σύλλογο που συσπειρώνει το ελληνικό στοιχείο της πόλης τα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση.

Η ολοένα και μεγαλύτερη συγκέντρωση ελληνικού πληθυσμού στη Θεσσαλονίκη μετά το 1912 (συμπεριλαμβανομένης και της έλευσης των μικρασιατών προσφύγων

¹²⁵ Αναστασιάδης, Γ. και Χεκίμογλου, Ε., «Πάυλος Πετρίδης: Ανέκδοτο, ημιτελές κείμενο ομιλίας του: «Γυμναστικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης "Ο Ηρακλής", 1908-1998», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 4, Φεβρουάριος 2001, σελ.: 17.

¹²⁶ Χριστοδούλου, Ν., Κ., *Ο Γυμναστικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης «Ο Ηρακλής» και η εξέλιξίς του αθλητισμού εν Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη, 1927, σελ.:28-29.

¹²⁷ Χριστοδούλου, Ν., Κ., ... ο.π., σελ.: 39-40.

το 1922), συνέβαλε στην ανάπτυξη περισσότερων αθλητικών συλλόγων, έτσι ώστε να μπορέσουν να καλυφθούν οι αθλητικές και ψυχαγωγικές ανάγκες του ελληνικού πληθυσμού της πόλης. Παράλληλα το ποδόσφαιρο αρχίζει να γίνεται ιδιαίτερα δημοφιλές μεταξύ των εφήβων της εποχής λόγω του συνδυασμού σωματικής άσκησης και ψυχαγωγίας¹²⁸. Την άνοιξη του 1914 στην περιοχή Βότση (στα ανατολικά της πόλης) ιδρύεται ο «Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης ΑΡΗΣ»¹²⁹, ο δεύτερος ελληνικός αθλητικός σύλλογος της πόλης, ο οποίος αρχικά δραστηριοποιείται αποκλειστικά στο άθλημα του ποδοσφαίρου.

Ο χώρος δράσης και λειτουργίας του νέου συλλόγου είναι η περιοχή της Καμάρας (κέντρο της Θεσσαλονίκης) και η περιοχή της «Αγίας Τριάδας» που αποτελεί το χώρο από όπου κατάγονταν οι περισσότεροι παίκτες της ομάδας¹³⁰ αλλά και την περιοχή που φιλοξενούσε για πολλά χρόνια τη Λέσχη Φίλων Άρη¹³¹. Το σωματείο του Άρη από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του αναπτύσσεται δυναμικά εντός του ελληνικού πληθυσμού της πόλης και σε σύντομο χρονικό διάστημα μετατρέπεται σε βασικό ανταγωνιστή του συλλόγου του Ηρακλή, δημιουργώντας την πρώτη μορφή αντιπαλότητας εντός του αστικού τοπίου της πόλης. Ο Τσοκόπουλος προσδίδει μια πολιτική χροιά στην αντιπαλότητα του Άρη με τον Ηρακλή, τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης των συλλόγων, τοποθετώντας το σύλλογο του Ηρακλή στο στρατόπεδο των Βασιλικών και τον Άρη στη πλευρά των Φιλελευθέρων (Βενιζελικών)¹³².

¹²⁸ Κουλούρη, Χ., *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1920*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 32, 1997, σελ. 190

¹²⁹ Στεφανίδης, Α., Τσιομπανούδη, Ε., Κυρίτσης, Δ., (επιμ.), *Αθλητικός Σύλλογος Άρης 1914-2004*, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 2005, σελ.:15.

¹³⁰ Οι μαθητές του Γυμνασίου της περιοχής Αγίας Τριάδος αποτέλεσαν τον κορμό της ομάδας του Άρη από το 1917 και έπειτα, αφού οι παίκτες του Άρη εκείνης της εποχής στρατολογήθηκαν σχεδόν όλοι με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, βλ σχετικά Καριπίδης, Α., *Άρης 1914 - 2002: Οι μεγάλες στιγμές της ιστορικής ομάδος*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2003, σελ.: 22.

¹³¹ Στεφανίδης, Α., Τσιομπανούδη, Ε., Κυρίτσης, Δ., (επιμ.), *Αθλητικός Σύλλογος Άρης 1914-2004*, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 2005, σελ.:19.

¹³² Τσοκοπουλος, V., «La formation de la vie sportive à Thessalonique (première moitié du XXe s.)». *Études Balkaniques-Cahiers Pierre Belon*, (1), 2004, 127-144, σελ.: 132.

Ο Άρης την εποχή του Α΄ παγκοσμίου πολέμου αντιμετωπίζει σε φιλικά ματς ομάδες της εβραϊκής κοινότητας¹³³ αλλά και την ομάδα των Αγγλο-γαλλικών στρατευμάτων¹³⁴. Η εξέλιξη του σωματείου είναι ραγδαία και οι δράσεις του πολλές φορές καινοτόμες για την εποχή. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 1926, ο Άρης ήταν το πρώτο αθλητικό σωματείο της πόλης που δημιούργησε τμήμα άθλησης γυναικών (συγκεκριμένα πετοσφαίρισης)¹³⁵. Για αυτούς τους λόγους, ο τύπος της εποχής τον χαρακτηρίζει ως η «ομάδα των μεγάλων απαιτήσεων και επιδόσεων»¹³⁶

Μετά τις μεγάλες γεωπολιτικές ανακατατάξεις της περιόδου 1912-1922, που επέφεραν μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών και την οριοθέτηση των νεοϊδρυθέντων εθνών-κρατών της Βαλκανικής, η Θεσσαλονίκη μετατρέπεται, σύμφωνα με τον Mazower, σε «προσφυγούπολη»¹³⁷. Η πόλη αποτελεί το βασικότερο ελληνικό κέντρο υποδοχής και φιλοξενίας των πληθυσμών που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη γενέτειρα τους σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λοζάνης.

Ο πληθυσμός της πόλης κατά την πρώτη επίσημη ελληνική απογραφή του 1913 αριθμούσε 157.889 κατοίκους με κύριες εθνοτικές ομάδες: τους Εβραίους, τους Μουσουλμάνους και τους Έλληνες. Μέχρι το 1920, ο πληθυσμός φτάνει τους 174.390 κατοίκους με ενίσχυση του ελληνικού στοιχείου της πόλης. Στην απογραφή του πληθυσμού το 1928, έπειτα από την μεγάλη άφιξη των προσφύγων, ο πληθυσμός της πόλης ανέρχεται στους 244.680 κατοίκους¹³⁸. Όπως γίνεται αντιληπτό, την περίοδο αυτή, σχεδόν ο μισός πληθυσμός της πόλης (ποσοστό περίπου 47,8%) ανήκει στους

¹³³ Η εβραϊκή κοινότητα της πόλης στις αρχές του 19^{ου} υπήρξε ιδιαίτερα δραστήρια στον αθλητικό τομέα με σκοπό κυρίως την διάδοση των εβραϊκών ιδεωδών. Το 1899 ιδρύεται ο σύλλογος Kadima από τον οποίον προκύπτει τον 1908 ο αθλητικός σύλλογος Μακαβαίος. Το 1939 μετονομάζεται σε Γυμναστικός Σύλλογος Μακαμπή, στο Παπαδόπουλος, Α. Ν., «Ο αθλητισμός στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο 1875-1920», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 15, Οκτώβριος 2004, 16-22, σελ.:18.

¹³⁴ Tsokopoulos, V., «La formation de la vie sportive à Thessalonique (première moitié du XXe s.)». *Études Balkaniques-Cahiers Pierre Belon*, (1), 2004, 127-144, σελ.: 131.

¹³⁵ Tsokopoulos, V., ο.π. σελ.: 133.

¹³⁶ Καριπίδης, Α., *Άρης 1914 - 2002: Οι μεγάλες στιγμές της ιστορικής ομάδος*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2003, σελ.:281.

¹³⁷ Mazower, M., (Κουρεμένος, Κ., μτφ), *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων: Χριστιανοί, μουσουλμάνοι και εβραίοι 1430-1950*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006, σελ.:422.

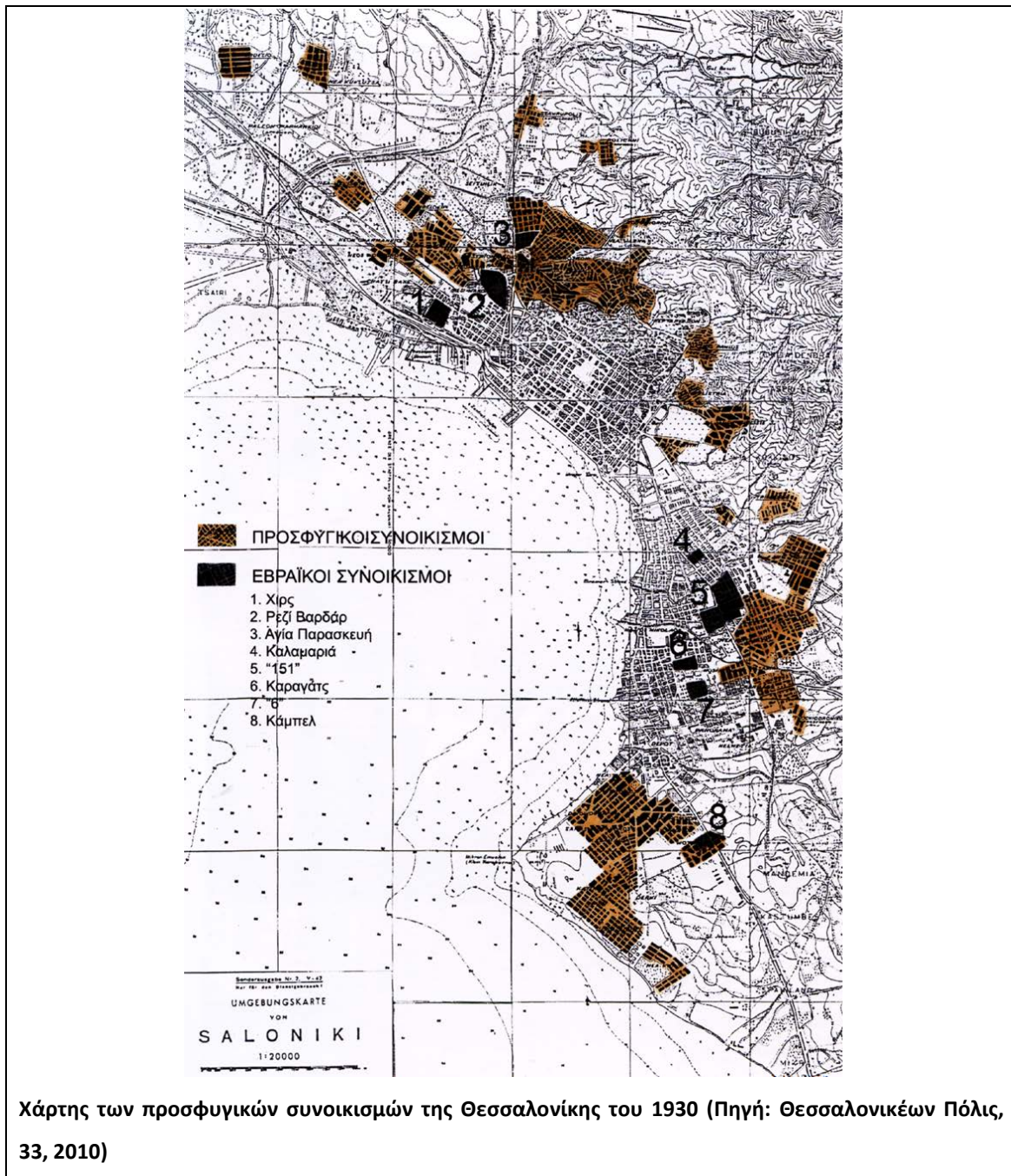
¹³⁸ Χαστάογλου, Β., «Προσφυγική εγκατάσταση και πολεοδομικοί μετασηματισμοί της Θεσσαλονίκης, 1922-1930», στο Ιωαννίδου, Ε., *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης, η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη (1920-1940), πρακτικά ημερίδας*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2010, 43-88, σελ.:45-46.

προσφυγικούς πληθυσμούς¹³⁹. Οι προσφυγικοί πληθυσμοί της Θεσσαλονίκης αποτελούνταν από πληθυσμούς της Μικράς Ασίας, του Καυκάσου και του Πόντου φτάνοντας τους 92.000, αριθμός ιδιαίτερα μεγάλος συγκριτικά με τον υπάρχοντα πληθυσμό της πόλης¹⁴⁰. Η εγκατάσταση αυτών των πληθυσμών πραγματοποιείται περιφερειακά των ήδη προϋπαρχόντων συνοικιών στα ανατολικά και στα δυτικά της πόλης, επεκτείνοντας τα όριά της πόλης περιμετρικά της. Στον παρακάτω χάρτη του 1930, βλέπουμε συνοπτικά τα σημεία που εγκαταστάθηκαν οι προσφυγικοί πληθυσμοί της πόλης¹⁴¹.

¹³⁹ Ιωαννίδου, Ε., «Τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1922-1940)», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 15, Οκτώβριος 2004, 31-111, σελ.: 34.

¹⁴⁰ Mazower, Μ., (Κουρεμένος, Κ., μτφ), *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων: Χριστιανοί, μουσουλμάνοι και εβραίοι 1430-1950*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006, σελ.:426.

¹⁴¹ Καρκίδη, Ε., «Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης από τους πρόσφυγες», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 33, 2010, σελ.: 17.

Την περίοδο της άφιξης και εγκατάστασης των προσφύγων (1922-1930) ιδρύονται συνολικά 75 κοινότητες με αστικό ή αγροτικό χαρακτήρα οι οποίες βρίσκονταν στις παρυφές του τότε υφιστάμενου αστικού δομημένου χώρου της πόλης. Το μοντέλο που εφαρμόστηκε για την ένταξη των προσφύγων μπορεί να χαρακτηριστεί απομονωτικό, αφού όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε στο χάρτη, οι προσφυγικοί συνοικισμοί δεν τοποθετούνται σε περιοχές που εντάσσονταν εκείνη την εποχή στη βασική αστική «ραχοκοκαλία» της πόλης, αλλά σε περιφερειακές συνοικίες ή

αγροτικές περιοχές, έτσι ώστε να μην διαταραχτεί η «κανονική» ζωή της πόλης¹⁴². Οι προσφυγικές συνοικίες σήμερα, καλύπτουν σημαντικό τμήμα του σύγχρονου αστικού τοπίου της πόλης της Θεσσαλονίκης, περιλαμβάνοντας τις συνοικίες: Νεάπολη, Πολίχνη, Σταυρούπολη, Συκιές, Αμπελόκηποι, Μενεμένη και Εύοσμο στα δυτικά της πόλης, καθώς και Καλαμαριά, Νέα Κρήνη, Πυλαία, Τούμπα, στην ανατολική πλευρά της πόλης.

Παρότι οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης δεν υποχρεούνταν από τη συνθήκη της Λοζάνης να εγκαταλείψουν την γενέτειρα τους, αρκετοί από αυτούς μετεγκαθίστανται στη Θεσσαλονίκη. Τα συνήθη επαγγέλματα των Κωνσταντινοπολιτών ανήκαν στα λεγόμενα αστικά: γιατροί, δικηγόροι έμποροι¹⁴³. Από αυτούς, το 1924 ιδρύεται ο πολιτιστικός σύλλογος «Ένωση Κωνσταντινουπολιτών Θεσσαλονίκης» μέσα από τα σπλάχνα της οποίας θα δημιουργηθεί το 1925 και αθλητικό τμήμα¹⁴⁴.

Τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ού} αιώνα, στην Ελλάδα γενικά και στη Θεσσαλονίκη ειδικότερα, το ποδόσφαιρο αρχίζει να γίνεται δημοφιλές άθλημα και συγχρόνως κεντρική δραστηριότητα των περισσότερων αθλητικών σωματείων¹⁴⁵. Το ποδοσφαιρικό τμήμα του πολιτιστικού συλλόγου της Ένωσης Κωνσταντινοπολιτών Θεσσαλονίκης είχε αρχικά την ονομασία «Αθλητικής Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως» (ΑΕΚ) Θεσσαλονίκης. Η ΑΕΚ Θεσσαλονίκης αρχικά συσπειρώνει την πλειοψηφία των κωνσταντινουπολιτών αθλητών της πόλης¹⁴⁶. Μέσα στην ΑΕΚ Θεσσαλονίκης δημιουργούνται αποσχιστικές τάσεις και έτσι ιδρύεται το 1926 ο «Πανθεσσαλονίκειος

¹⁴² Καλογήρου, Ν., «Η ανάπτυξη των προαστίων της Θεσσαλονίκης», Συμπόσιο 'Η Θεσσαλονίκη το 1912', σελ.: 475-494, Κ.Ι.Θ., 1-3 Νοεμβρίου 1985, Θεσσαλονίκη, 1986.

¹⁴³ Ιακωβίδης, Ι., «Κωνσταντινουπολίτες πρόσφυγες και σύλλογοι στην Ελλάδα», *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, Αθήνα 2008, σελ.: 1, διαθέσιμο στο <http://www.ehw.gr/constantinople/forms/filePage.aspx?lemmald=11007>

¹⁴⁴ Κυρίτσης, Δ., Στεφανίδης, Α. και Τσιομπανούδη, Ε. (επιμ.), *ΠΑΟΚ Πανθεσσαλονίκειος Αθλητικός Όμιλος Κωνσταντινουπολιτών, 1926-2005*, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 2005, σελ.:21.

¹⁴⁵ Κουλούρη, Χ., *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1920*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 32, 1997, σελ. 129.

¹⁴⁶ Ιωαννίδου, Ε., «Τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», *Θεσσαλονικέων πόλις*, 15, 31-111, σελ.: 47.

Αθλητικός Όμιλος Κωνσταντινουπολιτών» (ΠΑΟΚ), με αρχικό έμβλημα το τετράφυλλο τριφύλλι και το πέταλο και με βασικό χρώμα το πράσινο¹⁴⁷.

Η ΑΕΚ Θεσσαλονίκης και ο ΠΑΟΚ συνυπάρχουν για τρία χρόνια μέσα σ' ένα διχαστικό κλίμα ανταγωνισμού για το ποιος αθλητικός σύλλογος θα καθιερωθεί ως εκπρόσωπος των Κωνσταντινουπολιτών της Θεσσαλονίκης. Η πλευρά του ΠΑΟΚ έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στο τμήμα του ποδοσφαίρου, αποσπώντας μεγάλο μέρος των ποδοσφαιριστών του προηγούμενως ενωμένου προσφυγικού συλλόγου¹⁴⁸. Για τον λόγο αυτό, το ποδοσφαιρικό τμήμα της ΑΕΚ μετά από μια σειρά αγωνιστικών αποτυχιών, αποδεκατίζεται και το Μάρτιο του 1929 επέρχεται η συγχώνευση των δυο ομάδων υπό το όνομα ΠΑΟΚ, με ταυτόχρονη αλλαγή του προαναφερόμενου συμβόλου στο δικέφαλο αετό.

Στα ανατολικά της πόλης, η περιοχή της Καλαμαριάς χρησιμοποιείται ως βασικό λιμάνι υποδοχής των προσφύγων και ως πρώτος σταθμός στη μετέπειτα προώθηση τους είτε στη Θεσσαλονίκη είτε στην υπόλοιπη Μακεδονία, λόγω της ύπαρξης στην περιοχή, των εγκαταστάσεων της Entente από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η Καλαμαριά πέραν του σημείου άφιξης των προσφύγων, γίνεται η ίδια τόπος εγκατάστασης μεγάλης μερίδας προσφύγων, κυρίως από τις περιοχές του Πόντου. Υπολογίζεται ότι το 1922, εγκαταστάθηκαν στην περιοχή 449 οικογένειες στο νότιο μέρος της Καλαμαριάς μαζί με άλλα 8000 άτομα στον κεντρικό οικισμό της¹⁴⁹.

Τα χρόνια που μεσολαβούν από την άφιξη των προσφύγων μέχρι τις αρχές τις δεκαετίας του 1930 αποτελούν μια περίοδο έντονων ζυμώσεων και ανακατατάξεων στην πόλη της Θεσσαλονίκης όπου οι νεοαφιχθέντες πληθυσμοί προσπαθούν να ενταχθούν στο νέο χώρο, ιδρύοντας μια σειρά από προσφυγικά σωματεία εις μνήμη των χαμένων πατρίδων. Παράλληλα, η ίδρυση των σωματείων αυτών στόχευε στο να

¹⁴⁷ Κυρίτσης, Δ., Στεφανίδης, Α. και Τσιομπανούδη, Ε. (επιμ.), *ΠΑΟΚ Πανθεσσαλονίκειος Αθλητικός Όμιλος Κωνσταντινουπολιτών, 1926-2005*, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 2005, σελ.:33.

¹⁴⁸ Ιωαννίδου, Ε., «Τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», *Θεσσαλονικέων πόλις*, 15, 31-111, σελ.: 49.

¹⁴⁹ Καλογήρου, Ν., «Η ανάπτυξη των προαστίων της Θεσσαλονίκης», συμπόσιο 'Η Θεσσαλονίκη το 1912', 1-3 Νοεμβρίου 1985, Θεσσαλονίκη, 1986, 475-494, σελ.: 488-489.

διατηρηθεί η κοινωνική συνοχή και να τονωθεί η έννοια της αλληλεγγύης μεταξύ των πληθυσμών αυτών.¹⁵⁰

Οι νεοαφιχθέντες Πόντιοι πρόσφυγες της Καλαμαριάς ιδρύουν το 1926 τον «Αναμορφωτικό Σύλλογο Καλαμαριάς, 'Ο Απόλλων'», με σαφή κατεύθυνση, όπως καταδεικνύει η ονομασία του συλλόγου, τη μουσική, τον πολιτισμό αλλά και τον αθλητισμό¹⁵¹. Η χορωδία του συλλόγου από τα πρώτα κιάλας βήματα της γίνεται γνωστή σε ολόκληρη την πόλη. Παράλληλα με το σωματείο του Απόλλωνα, ιδρύονται και άλλα προσφυγικά σωματεία στην περιοχή της Καλαμαριάς, τα οποία, κατά τα αμέσως επόμενα χρόνια, συγχωνεύονται με τον Απόλλωνα, δημιουργώντας ένα αθλητικό τμήμα με κύριο κορμό το ποδόσφαιρο.

¹⁵⁰ Η Ιωαννίδου αναφέρει ότι από το 1923 έως το 1936 ιδρύονται περίπου 250 προσφυγικά σωματεία στη Θεσσαλονίκη στο Ιωαννίδου, Ε., «Τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1922-1940)», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 15, Οκτώβριος 2004, 31-111, σελ.: 37.

¹⁵¹ Ιωαννίδου, Ε. στο Τσαπακίδου Α.(επιμ.), *Μια ζωή Απόλλων : Μορφωτικός Γυμναστικός Σύλλογος Καλαμαριάς «Ο Απόλλων» 1926-2006*, Θεσσαλονίκη: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, 2006, σελ. : 20.

Τα ποδοσφαιρικά γήπεδα της πόλης στην προπολεμική και μεταπολεμική περίοδο.

Το αθλητικό σωματείο του Ηρακλή, το 1909 κατασκευάζει με δικούς του πόρους το πρώτο του γυμναστήριο.¹⁵² Το πρώτο γήπεδο ποδοσφαίρου βρισκόταν στην περιοχή του σημερινού Πανεπιστημίου, στην οδό Αγίου Δημητρίου (στο χώρο που βρίσκεται αυτή τη στιγμή ο χώρος του Αριστοτελείου πανεπιστημίου), σε πολύ μικρή απόσταση από το γήπεδο του ΠΑΟΚ. Ο σύλλογος του Ηρακλή από το 1961 και έπειτα χρησιμοποιεί τις αθλητικές εγκαταστάσεις του Καυτατζογλείου σταδίου το οποίο βρίσκεται στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, στην οδό Αγίου Δημητρίου και ανήκει στο δημόσιο.

Η εξεύρεση αγωνιστικού χώρου για τις προπονήσεις και διεξαγωγή αγώνων, για ένα νέο αθλητικό σωματείο όπως αυτό του Άρη, δεν ήταν εύκολη υπόθεση στην Θεσσαλονίκη των αρχών του αιώνα. Η ομάδα του Άρη, στα πρώτα της χρόνια χρησιμοποιεί διάφορα γήπεδα της πόλης για τις προπονήσεις και τους αγώνες της: αρχικά χρησιμοποιείται το γήπεδο της «Αλιάνς» (Alliance)¹⁵³, έπειτα το γήπεδο του συνοικισμού της Δόξας,¹⁵⁴ ενώ για τους επίσημους αγώνες έκανε χρήση του γηπέδου του Ηρακλή. Το πρώτο γήπεδο του Άρη εγκαινιάζεται το 1927, στο κέντρο της πόλης, στην περιοχή που τώρα είναι εγκατεστημένη η Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης, στο χώρο του Βελλιδείου συνεδριακού κέντρου¹⁵⁵. Η ανέγερση του γηπέδου, στην οποία συνεισέφεραν εθελοντικά πολλοί φίλαθλοι του Άρη της εποχής, κόστισε 250.000 δρχ., ποσό τεράστιο για εκείνη την εποχή.

¹⁵² Αναστασιάδης, Γ. και Χεκίμογλου, Ε., «Παύλος Πετρίδης: Ανέκδοτο, ημιτελές κείμενο ομιλίας του: «Γυμναστικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης "Ο Ηρακλής", 1908-1998», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 4, Φεβρουάριος 2001, σελ.: 39.

¹⁵³ Το γήπεδο της «Αλιάνς» (περιοχή Ιπποκρατείου νοσοκομείου) άνηκε στον Ιακώβ Μοδιάνο ο οποίος ήταν πρόεδρος της εβραϊκής σχολής Αλιάνς (Alliance). Το γήπεδο αυτό χρησιμοποιούνταν από τον σύλλογο των αποφοίτων της σχολής με την ονομασία «Ένωση Παλαιών Μαθητών της Παγκόσμιας Ισραηλιτικής Σχολής» στο Στεφανίδης, Α., Τσιομπανούδη, Ε., Κυρίτσης, Δ., (επιμ.), *Αθλητικός Σύλλογος Άρης 1914-2004*, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 2005, σελ.: 49.

¹⁵⁴ Η περιοχή της Δόξας βρίσκεται νότια του σημερινού γηπέδου Καυτατζογλείου, στο Στεφανίδης, Α., Τσιομπανούδη, Ε., Κυρίτσης, Δ., (επιμ.), *Αθλητικός Σύλλογος Άρης 1914-2004*, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 2005, σελ.:291.

¹⁵⁵ Επίσημη ιστοσελίδα του Άρη στην ιστοσελίδα <http://www.arisfc.gr/gr/ιστορία.html>.

Το 1946 με Βασιλικό διάταγμα ξεκινά η απαλλοτρίωση του παλαιού γηπέδου του Άρη και η κατασκευή ενός νέου γηπέδου στην περιοχή που είχε αγοράσει ο εργολάβος Επαμεινώντας Χαρίλαος (η περιοχή αργότερα θα ονομαστεί «Χαριλάου»). Το νέο γήπεδο του Άρη παραδίδεται το 1951, και από τότε μέχρι σήμερα αποτελεί την έδρα του Άρη¹⁵⁶.

Το πρώτο γήπεδο του ΠΑΟΚ βρισκόταν στην περιοχή Σιντριβανιού, εκεί που σήμερα στεγάζεται η θεολογική σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, σε μικρή απόσταση από το γήπεδο του Ηρακλή. Όπως αναφέρει ο Γιάννης Ιωάννου τα δύο γήπεδα βρίσκονταν τόσο κοντά που «...έμοιαζαν σαν φτερούγες, έχοντας στη μέση το Πανεπιστήμιο.»¹⁵⁷

Ο πρώτος αγώνας της ομάδας του ΠΑΟΚ στο γήπεδο του Σιντριβανιού πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο του 1932. Το 1957 ξεκινούν οι διαδικασίες ανέγερσης νέου γηπέδου του ΠΑΟΚ, στην περιοχή της Τούμπας Θεσσαλονίκης, ενώ το γήπεδο παραδίδεται το 1959. Η Τούμπα αποτελούσε περιοχή ιδιαίτερης σημασίας για τους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας αφού αποτέλεσε τόπο εγκατάστασης πολλών εξ αυτών και ταυτόχρονα έδινε τη δυνατότητα ανέγερσης ενός μεγάλου σε χωρητικότητα γηπέδου¹⁵⁸.

Το ποδοσφαιρικό τμήμα του Απόλλωνα μέχρι τις αρχές τις δεκαετίας του 1970 δε διαθέτει δικό του γήπεδο, ενώ κάνει χρήση των γηπέδων του Άρη, του ΠΑΟΚ και του Ηρακλή¹⁵⁹. Το γήπεδο του Απόλλωνα, ξεκινά τις διαδικασίες ανέγερσης το 1958 μετά από παραχώρηση χώρου έκτασης 33 στρεμμάτων στο σύλλογο από το Γ' Σώμα Στρατού. Λόγω μιας σειράς καθυστερήσεων στην αποπληρωμή των δανείων, τελικά η ανέγερση ολοκληρώνεται το 1971 και στις 10 Οκτωβρίου του ίδιου έτους φιλοξενείται εκεί ο πρώτος αγώνας του Απόλλωνα.

Στην παρακάτω εικόνα απεικονίζονται τα προαναφερόμενα γήπεδα των τεσσάρων αθλητικών συλλόγων της Θεσσαλονίκης που εξετάζουμε στην παρούσα εργασία (τα παλαιότερα με τη σήμανση '1' και τα σημερινά με τη σήμανση '2'):

¹⁵⁶ Επίσημη ιστοσελίδα του Άρη στην ιστοσελίδα <http://www.arisfc.gr/gr/ιστορία.html>.

¹⁵⁷ Ιωάννου Γ., στο Μπλιάτσας, Κ. Δ., *Γιώργος Κούδας, της ζωής μου το παιχνίδι*, Θεσσαλονίκη: Ιανός, 2005, σελ.: 74.

¹⁵⁸ Επίσημη ιστοσελίδα της ΠΑΕ ΠΑΟΚ στη διεύθυνση <http://www.paokfc.gr/istoria/chronologio/afieroma>

¹⁵⁹ Φωτιάδης, Μ. στο Τσαπακίδου, Α. (επιμ.), *Μια ζωή Απόλλων: Μορφωτικός Γυμναστικός Σύλλογος Καλαμαριάς «Ο Απόλλων» 1926-2006*, Θεσσαλονίκη: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, 2006, σελ.: 292.

Όπως παρατηρούμε τα πρώτα γήπεδα των τριών μεγάλων σωματείων της πόλης (σήμανσή με αριθμό 1) βρίσκονταν σε κεντρικά σημεία της πόλης σε μικρή απόσταση μεταξύ τους, εκεί που ουσιαστικά χτυπούσε η καρδιά της πόλης. Για τα δεύτερα γήπεδα του Άρη και του ΠΑΟΚ παρατηρείται μια σχετική αποκέντρωση (σήμανση 2) αφού και για τους δύο συλλόγους, έχουμε μετεγκατάσταση σε νέα μεγαλύτερα γήπεδα, σε περιοχές της Ανατολικής Θεσσαλονίκης (Περιοχή Χαριλάου και Τούμπας, αντίστοιχα) . Ο Ηρακλής μετεγκαθίσταται σε κοντινό σημείο, σε σχέση με το πρώτο του γήπεδο, σε κεντρικό σημείο της πόλης. Παρατηρούμε ότι για τη μετεγκατάσταση των γηπέδων προτιμήθηκε η ανατολική πλευρά της πόλης, λόγω ίσως του γεγονότος ότι η δυτική πλευρά, ως περιοχή εγκατάστασης προσφύγων, δεν ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένη εκείνη την εποχή, αφού συγκροτούνταν από ένα σύνολο νέο-εντασσόμενων περιοχών στον αστικό χάρτη της πόλης.

Οι οπαδικές «γειτονιές» στην προπολεμική και μεταπολεμική Θεσσαλονίκη

Όπως γίνεται αντιληπτό από το σύντομο ιστορικό των τεσσάρων συλλόγων της πόλης, η ίδρυση τους είναι αλληλένδετη με συγκεκριμένες περιοχές – συνοικίες της πόλης, καθώς και με συγκεκριμένες ομάδες πληθυσμού. Αν θα προσπαθούσαμε να χαρτογραφήσουμε το ποιες ομάδες συνδέθηκαν με συγκεκριμένες περιοχές της πόλης, θα πρέπει να ανατρέξουμε σε μαρτυρίες της εποχής, όπως έχουν καταγραφεί μέσα σε ιστορικά λευκώματα και βιογραφίες εκείνης της περιόδου.

Στο ιστορικό λεύκωμα του Άγγελου Καριπίδη για τον Άρη διαβάζουμε ότι η περιοχή της Αγίας Τριάδας και οι ανατολικές συνοικίες της πόλης είχαν «κιτρινόμαυρη» απόχρωση. Συγκεκριμένα διαβάζουμε:

*«Η μεγάλη αστική περιοχή της Θεσσαλονίκης, η Αγία Τριάδα, έγινε συνώνυμη με τον Άρη και αποτέλεσε το προπύργιο των Αρειανών τα προπολεμικά χρόνια , αλλά και αργότερα».*¹⁶⁰

Σε άλλη περιγραφή του ίδιου, στο βιβλίο του με τις αναμνήσεις των παιδικών του χρόνων, διαβάζουμε ότι κατά την αποχώρηση των οπαδών του Άρη από το γήπεδο Χαριλάου προς την Βασιλίσσης Όλγας οι περίοικοι έβγαιναν στα παράθυρα και στις αυλές τους φωνάζοντας «Ζήτω ο Άρης»¹⁶¹. Ο ίδιος ισχυρίζεται ότι οι περισσότεροι κάτοικοι εκείνης της περιοχής ήταν φιλικά προσκείμενοι προς τον Άρη. Σε μια άλλη περιγραφή της προπολεμικής και μεταπολεμικής οπαδικής Θεσσαλονίκης, από τον πρώην πρόεδρο του ΠΑΟΚ, Στράτο Σιμιτζή, διαβάζουμε:

«...Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η Καμάρα η Ευαγγελίστρια , το Ιπποδρόμιο , το Κουλέ Καφέ ήταν συνοικίες στις οποίες επικρατούσαν οι Ηρακλειδείς. Παραδοσιακές Αρειανές συνοικίες θεωρούνταν η Αγία Τριάδα, το Χίρς , το Ντεπό, η Ανάληψη , το Χαριλάου, ενώ το κέντρο ήταν κατά κάποιο τρόπο κοινό. Ο όγκος των οπαδών του ΠΑΟΚ βρίσκονταν στις συνοικίες όπου επικρατούσε το προσφυγικό στοιχείο. Άνω και

¹⁶⁰ Καριπίδης, Α., Άρης 1914 - 2002: Οι μεγάλες στιγμές της ιστορικής ομάδας, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2003, σελ.:281.

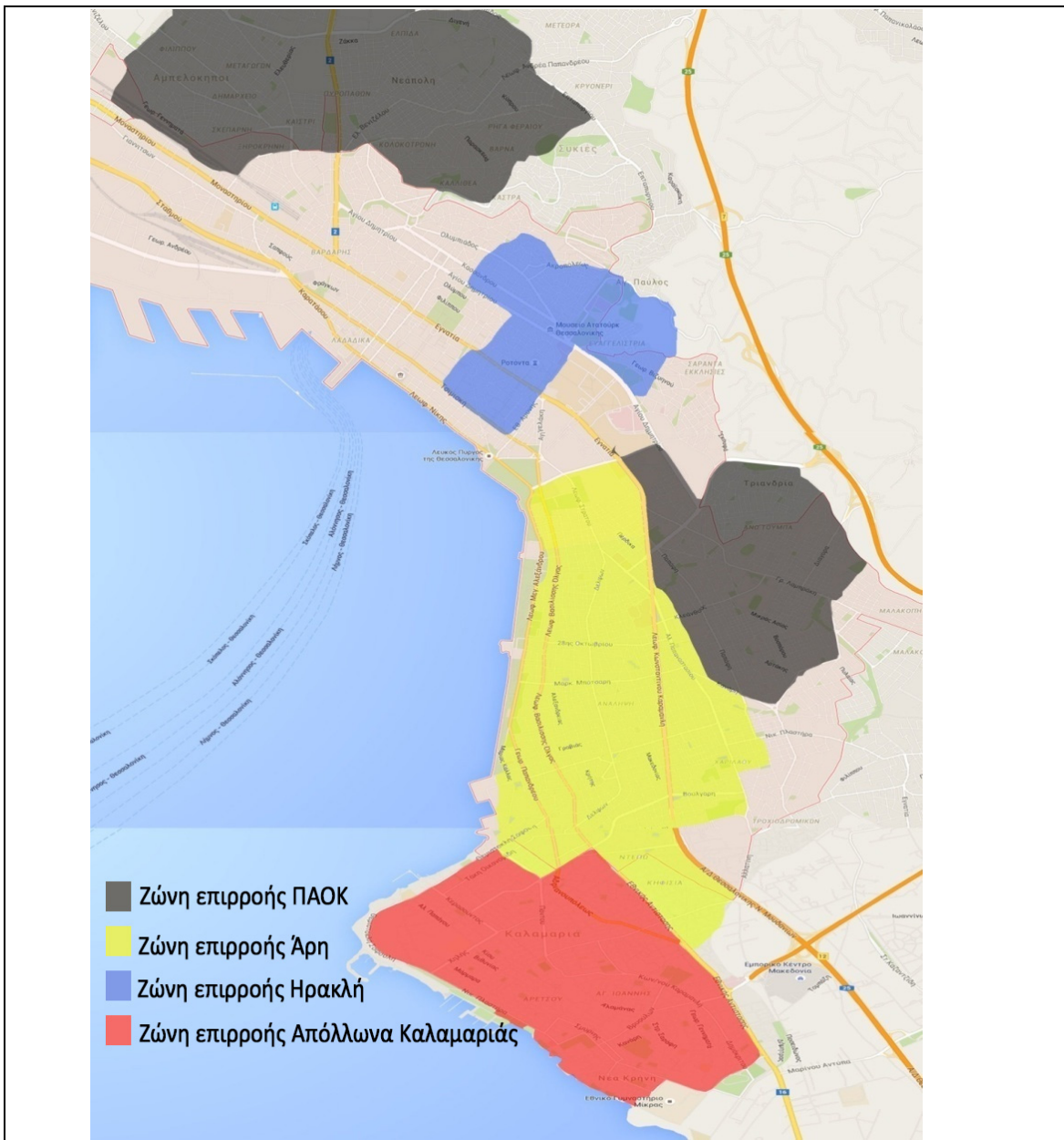
¹⁶¹ Καριπίδης, Α., Λες και ήταν χθες... Θεσσαλονίκη 1945-1960, αναμνήσεις από τα παιδικά και εφηβικά χρόνια, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2008, σελ.: 295.

*Κάτω Τούμπα, Σταυρούπολη, Νεάπολη, Καλαμαριά, Επτάλοφος και αλλού. Ο τέταρτος μεγάλος της εποχής στη Θεσσαλονίκη, ο Απόλλων, είχε ως επίκεντρο την Καλαμαριά αλλά και γενικώς το ποντιακό στοιχείο».*¹⁶²

Όπως παρατηρούμε οι περιοχές της πόλης ήταν 'οπαδικά' «μοιρασμένες»: ο Ηρακλής είχε οπαδούς στις κεντρικές συνοικίες της πόλης, ο Άρης υποστηριζόταν από τις συνοικίες της ανατολικής Θεσσαλονίκης, ενώ ο ΠΑΟΚ διατηρούσε μια ζώνη επιρροής στα δυτικά της πόλης, στις νέες προσφυγικές συνοικίες και στην περιοχή της Τούμπας. Η ζώνη επιρροής του Απόλλωνα είναι κυρίως στην περιοχή της Καλαμαριάς.

Αν, βασιζόμενοι στις παραπάνω αφηγήσεις, επιχειρούσαμε να χαρτογραφήσουμε τις ζώνες επιρροής των ομάδων της πόλης όπως διαμορφώθηκαν από την ίδρυση των συλλόγων μέχρι τη δεκαετία του 1960, θα καταλήγαμε στον παρακάτω χάρτη. Να σημειωθεί ότι με κίτρινο σημειώνεται ο Άρης, με μαύρο ο ΠΑΟΚ, με μπλε ο Ηρακλής και με κόκκινο ο Απόλλων.

¹⁶² Σιμιτζής, Σ., στο Μπλιάτσας, Κ., Δ., Γιώργος Κούδας, της ζωής μου το παιχνίδι, Θεσσαλονίκη: Ιανός, 2005, σελ.:60.

Οι ζώνες επιρροής των τεσσάρων ομάδων της πόλης, από τα χρόνια ίδρυσης τους μέχρι τη δεκαετία του '60.

Ο Ηρακλής, ως ο πρώτος μεγάλος, ελληνικός, αθλητικός σύλλογος της περιοχής συγκέντρωνε τους κατοίκους των «παλαιών» συνοικιών των Ελλήνων της πόλης στην περιοχή κοντά στο κέντρο της πόλης. Η ζώνη δράσης του Άρη καλύπτει την περιοχή της Αγίας Τριάδας και ανατολικά, αφού η περιοχή αυτή αποτέλεσε την αρχική του έδρα όπου εκεί βρισκόταν το παλιό γήπεδο του Άρη καθώς και το παλιό

εντευκτήριό του¹⁶³, το οποίο αποτέλεσε κέντρο της κοινωνικότητας των Αρειανών της προπολεμικής και μεταπολεμικής περιόδου. Ο ΠΑΟΚ υποστηρίζονταν από τους πληθυσμούς που συνδέονταν με τη μεγάλη προσφυγική εισροή του 1922 και κατά συνέπεια, η ζώνη επιρροής του καλύπτει περιοχές κυρίως προσφυγικές. Τέλος ο Απόλλωνας, ο οποίος ήταν άρρηκτα συνδεδεμένος με τους Πόντιους που είχαν εγκατασταθεί σε μεγάλα ποσοστά στην περιοχή της Καλαμαριάς, έχει ζώνη επιρροής την ομώνυμη περιοχή.

¹⁶³ Η Λέσχη Άρεως βρισκόταν στην οδό Βασιλίσσης Όλγας, στον πρώτο όροφο ενός παλαιού αρχοντικού σύμφωνα με τον Ροδοκανάκη, Κ.Χ., στο Στεφανίδης, Α., Τσιομπανούδη, Ε., Κυρίτσης, Δ., (επιμ.), *Αθλητικός Σύλλογος Άρης 1914-2004*, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 2005, σελ.: 293.

Ο «οπαδικός χάρτης» της Θεσσαλονίκης, σήμερα

Η δημιουργία ενός ακριβούς και λεπτομερούς οπαδικού χάρτη της Θεσσαλονίκης, ο οποίος θα καταγράφει την αριθμητική διακύμανση των οπαδών των ομάδων της πόλης στη σημερινή εποχή, απαιτεί συστηματική έρευνα που ξεφεύγει από το πλαίσιο που έχουμε θέσει σ' αυτήν την εργασία. Παρόλα αυτά, μια ενδεικτική χαρτογράφηση της δυναμικής των ομάδων στην πόλη της Θεσσαλονίκης μπορούμε να επιχειρήσουμε, μέσω της καταγραφής των οπαδικών συνδέσμων της πόλης.

Η λογική πίσω από την υπόθεση μας είναι η ακόλουθη: καταρχάς, η δημιουργία ενός συνδέσμου σε μια περιοχή απαιτεί ισχυρά οπαδικά ερείσματα αφού αποτελεί χώρο εκδήλωσης της οπαδικής ταυτότητας και συγκρότησης μιας κοινότητας ενδιαφέροντος, στον ελεύθερο χρόνο. Αλλά και εν συνεχεία, η λειτουργία ενός συνδέσμου απαιτεί τη μαζική υποστήριξη των οπαδών της περιοχής τόσο σε επίπεδο λειτουργικότητας (υλικοτεχνική προσφορά, ανθρώπινη συμμετοχή στα δρώμενα) όσο και σε επίπεδο υπεράσπισής του στο πλαίσιο των αντιπαλοτήτων των οπαδών¹⁶⁴. Εξάλλου, οι συγκρούσεις των οπαδών στο χώρο ενός συνδέσμου παίρνουν τη μορφή ανακατάληψης του χώρου και συμβολικής κυριαρχίας μιας ομάδας έναντι μιας αντιπάλου ομάδας-συνδέσμου, στην περιοχή βεληνεκούς του συνδέσμου. Κατά συνέπεια, για όλους αυτούς τους λόγους, η αριθμητική παρουσία και η εξακτίνωση των συνδέσμων των οπαδών μέσα σε μια πόλη αποτελεί δείκτη της δυναμικής της κάθε ομάδας στη συγκεκριμένη περιοχή, και συνακόλουθα η χαρτογράφηση των συνδέσμων των οπαδών στη Θεσσαλονίκη μπορεί να μας δώσει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τις χωρικές δυναμικές των οπαδικών κοινοτήτων της πόλης.

¹⁶⁴ Σύνηθες φαινόμενο οπαδικής βίας αποτελεί η οργανωμένη επίθεση οπαδών σε σύνδεσμο οπαδών αντίπαλης ομάδας. Πολλαπλά κρούσματα έχουν παρατηρηθεί μεταξύ των οπαδών του ΠΑΟΚ και του Άρη, αλλά και του ΠΑΟΚ και του Ηρακλή. Ενδεικτικά αναφέρουμε την επίθεση 20 ατόμων εις βάρος του Super 3, στην περιοχή Χαριλάου, στις 30/11/2014, με αποτέλεσμα να τραυματιστούν δυο άτομα και να υπάρξουν συγκρούσεις, «Επίθεση με δύο τραυματίες σε σύνδεσμο του Άρη στη Θεσσαλονίκη»,

<http://www.novasports.gr/epikairota/article/25012/epithesi-me-duo-traumaties-se-sundesmo-tou-ari-sti-thessaloniki/> αλλά και στις 5/8/2015, όπου 15 κουκουλοφόροι επιτέθηκαν στο σύνδεσμο του ΠΑΟΚ στο χωριό Καβαλάρι, Θεσσαλονίκης αφήνοντας έναν τραυματία, «Επίθεση σε σύνδεσμο φιλάθλων του ΠΑΟΚ έξω από τη Θεσσαλονίκη» στην ιστοσελίδα <http://www.real.gr/DefaultArthro.aspx?page=arthro&id=437308&catID=3>

Οι πρώτοι οπαδικοί σύνδεσμοι με τη σημερινή τους μορφή εμφανίζονται στη Θεσσαλονίκη τη δεκαετία του 1970. Σταθμός στην οπαδική ιστορία του ΠΑΟΚ αποτελεί η ίδρυση του συνδέσμου «Θύρα 4»¹⁶⁵ στο κέντρο της πόλης το 1976, έπειτα από το πρωτάθλημα που κατέκτησε στο ποδόσφαιρο ο σύλλογος κατά το ίδιο έτος. Ο σύνδεσμος αυτός έμελλε να αποτελέσει ένα σημαντικό οργανωτικό πυρήνα στις τάξεις των οπαδών του ΠΑΟΚ. Ιδιαίτερη αναφορά στο ιστορικό του συνδέσμου αφιερώνεται στο ηγετικό στέλεχος του συνδέσμου με το παρατσούκλι «Μάκης ο Μανάβης», ο οποίος οργάνωσε μια σκληροπυρηνική ομάδα οπαδών, λειτουργώντας παραδειγματικά για τους υπόλοιπους οπαδούς σε ζητήματα οπαδικής δυναμικότητας. Διαβάζουμε χαρακτηριστικά:

«Γύρω στο 1980, υπάρχουν χιλιάδες μέλη, με την ιδιαιτερότητα να μιλούνε όλοι "μανάβικα" και να έχουν τις ίδιες λειτουργίες και συμπεριφορές. Ένας στρατός που όμοιο του δεν έχει δει αυτή η χώρα. Έργο Μανάβη αυτό, που εδώ πρέπει να πούμε για άλλη μία φορά (και σε όλους είναι γνωστό) ότι υπήρξε ο εγκέφαλος και η πυραμίδα, όλου αυτού του θρύλου που χτίστηκε γύρω από το όνομα του ΠΑΟΚστή οπαδού.»¹⁶⁶

Το 1991 ιδρύεται ο έτερος μεγάλος σύνδεσμος των οπαδών του ΠΑΟΚ, «Μακεδόνες»¹⁶⁷ στην ανατολική Θεσσαλονίκη. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στο ιστορικό του συνδέσμου, το όνομα επιλέγεται λόγω της αντιπαράθεσης για το όνομα της Μακεδονίας με την ΠΓΔΜ. Η εξέλιξη της εξάπλωσης των συνδέσμων του ΠΑΟΚ ήταν ραγδαία.

Ο πρώτος σύνδεσμος των οπαδών του Άρη ιδρύεται το 1977 στην περιοχή της Αγίας Τριάδας, την περιοχή που τοποθετείται η γέννηση του συλλόγου με το όνομα «Ιερολοχίτες Θ1»¹⁶⁸. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980 αποτελεί τη μοναδική

¹⁶⁵ Επίσημη ιστοσελίδα του συνδέσμου, <http://www.paokgate4.gr>

¹⁶⁶ Ιστορία συνδέσμου «Θύρα 4»,
<http://web.archive.org/web/20101221080921/http://paokgate4.gr/history.asp?Mode=2>

¹⁶⁷ Ιστορία συνδέσμου «Μακεδόνες»
<http://web.archive.org/web/20110602164522/http://www.makedonespaok.gr/gr/history.asp>

¹⁶⁸ Ζαϊμάκης, Γ., «Νεολαία, συλλογική μνήμη και οπαδισμός στην Ελλάδα την περίοδο της Μεταπολίτευσης» στο Κατσάπης, Κ. (επιμ.), *Νεανικής κουλτούρες αμφισβήτησης στην μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg, υπό έκδοση, σελ.: 10.

οργανωμένη οπαδική έκφραση των οπαδών του Άρη¹⁶⁹. Το 1988 ιδρύεται ο πολυπληθέστερος σύνδεσμος του Άρη, ο «Super 3». Ο σύλλογος αυτός κατέχει ηγεμονικό ρόλο στην οπαδική κοινότητα του Άρη σήμερα, αριθμώντας συνολικά 102 παραρτήματα σε ολόκληρη την Ελλάδα αλλά και στο εξωτερικό¹⁷⁰.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1970 ξεκινά να αναπτύσσεται το οργανωμένο οπαδικό κίνημα των οπαδών του Ηρακλή με την ίδρυση του συνδέσμου Γαλάζιοι(1975) και Paraficlub (1976)¹⁷¹. Ο Ηρακλής στις αρχές της δεκαετίας του 2000 διέθετε συνολικά 20 συνδέσμους ανά την Ελλάδα¹⁷². Στη Θεσσαλονίκη υπήρχαν ο κεντρικός σύνδεσμος, αυτός της Παπάφη, ο σύνδεσμος «Γαλάζιοι», ο σύνδεσμος της περιοχής 40 εκκλησιών, ο σύνδεσμος «Θύρα 13», αυτός του Ασβεστοχωρίου, οι «Arache» και στην Αθήνα η Λέσχη Αθηνών. Οι περισσότεροι από αυτούς τους συνδέσμους έχουν αναστείλει την λειτουργία τους σήμερα (έχουν παραμείνει εν λειτουργία οι «Arache» και ο σύνδεσμος Αθηνών). Το 2007 ιδρύεται ο μεγαλύτερος εν ενεργεία σύνδεσμος των φιλάθλων του Ηρακλή, η «Αυτόνομη Θύρα 10», ο οποίος αριθμεί 8 τοπικούς υπο-συνδέσμους στη βόρεια Ελλάδα. Όπως διαβάζουμε στο ιστορικό του, αυτό που ο σύνδεσμος θεωρεί απαραίτητο «είναι η ύπαρξη ενός ανεξάρτητου οπαδικού κινήματος που να δυναμώνει σε γερές βάσεις»¹⁷³.

Ο πρώτος οργανωμένος σύνδεσμος του Απόλλωνα Καλαμαριάς ιδρύεται το 1966 με το όνομα Όμιλος Φίλων Απόλλωνα Καλαμαριάς (Ο.Φ.Α.Κ). Ακολουθούν ο Σύνδεσμος Φίλων Απόλλωνα Καλαμαριάς το 1972 και οι Ιερολοχίτες στις αρχές της δεκαετίας του 1980¹⁷⁴. Οι συγκεκριμένοι σύνδεσμοι έπαψαν να λειτουργούν τη δεκαετία του 1980. Το 1994 ιδρύεται ο σύνδεσμός με το όνομα «Rossoneri». Σκοπός

¹⁶⁹ Ο σύνδεσμος έκλεισε στις αρχές της δεκαετίας του '80 και επαναλειτούργησε το 1992 σε νέες εγκαταστάσεις στην περιοχή της Τούμπας. Σήμερα ο σύνδεσμος έχει επιστρέψει στην περιοχή της Αγίας Τριάδας. Βλ. σχετικά στην ιστοσελίδα <http://www.ierolohites1970.gr/news.php?rowstart=88>

¹⁷⁰ Βλ. σχετικά «Ο Άρης Θεσσαλονίκης & τα 102 παιδιά του» στο <http://www.super3.gr/pages.php?id=5&bid=3>

¹⁷¹ Ζαϊμάκης, Γ., «Νεολαία, συλλογική μνήμη και οπαδισμός στην Ελλάδα την περίοδο της Μεταπολίτευσης» στο Κατσάπης, Κ. (επιμ.), *Νεανικής κουλτούρες αμφισβήτησης στην μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg, υπό έκδοση, σελ.: 10.

¹⁷² Καρδάλης, Γ., *Ηρακλή Σαλονικέ μου... 1899-2002, Ένας αιώνας ιστορικής πορείας*, Θεσσαλονίκη: Μέτροσπορ ΕΠΕ, 2002, σελ.: 36.

¹⁷³ Ιστορικό του συνδέσμου μας, <http://www.iraklis-g10.gr/istorikoasdf>

¹⁷⁴ Φωτιάδης, Μ., στο Τσαπακίδου, Α (επιμ.), *Μια ζωή Απόλλων: Μορφωτικός Γυμναστικός Σύλλογος Καλαμαριάς "Ο Απόλλων" 1926-2006*, Θεσσαλονίκη: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, 2006, σελ. 280-283.

του συνδέσμου αυτού είναι «η διατήρηση του πνεύματος του ποντιακού Ελληνισμού που επικρατούσε ανέκαθεν στους χώρους του συνδέσμου αυτού»¹⁷⁵. Τέλος το 2000 δημιουργείται ο σύνδεσμος «Τάγμα Ορκισμένων Απολλωνιστών» από μια ομάδα δραστήριων Απολλωνιστών. Η δράση του συνδέσμου δεν εστιάζεται μόνο στα οπαδικά ζητήματα αλλά επεκτείνεται στην οργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων για τον προσφυγικό ελληνισμό καθώς και στην παροχή βοήθειας σε άπορους δημότες¹⁷⁶.

Βάσει της συλλογιστικής που αναπτύξαμε στην αρχή αυτής της ενότητας, χαρτογραφήθηκαν οι σύνδεσμοι των ΠΑΟΚ, Άρη, Ηρακλή και Απόλλωνα Καλαμαριάς εντός του πολεοδομικού συγκροτήματος της Θεσσαλονίκης και των γύρω περιοχών (ακτίνα 15 χιλιομέτρων). Τα δεδομένα προήλθαν μέσα από έρευνα που διεξήγαγα κατά το πρώτο εξάμηνο του 2015, κυρίως μέσα από το διαδίκτυο, αλλά και αξιοποιώντας τις συνεντεύξεις που παραχώρησαν οπαδοί των συλλόγων αυτών στο πλαίσιο της παρούσης εργασίας. Από τα δεδομένα που συγκεντρώθηκαν, προέκυψαν: 22 σύνδεσμοι του ΠΑΟΚ, 14 του Άρη, 5 του Ηρακλή και 3 του Απόλλωνα Καλαμαριάς. Συγκεκριμένα εντοπίστηκαν οι παρακάτω σύνδεσμοι:

ΠΑΟΚ:

Σύνδεσμος φίλων ΠΑΟΚ Κορδελιού, σύνδεσμος Νεάπολης «Μπέλος», σύνδεσμος Τριανδρίας, σύνδεσμος Επταλόφου, σύνδεσμος Ευόσμου «Lemmy», σύνδεσμος Ηλιούπολης, σύνδεσμος Νέας Κρήνης, σύνδεσμος Κουφαλίων, σύνδεσμος Θύρα 4, σύνδεσμος Γεντί Κουλέ, σύνδεσμος Τούμπας, σύνδεσμος Ωραιοκάστρου, σύνδεσμος Πολίχνης, σύνδεσμος Δενδροποτάμου «GIPSY», σύνδεσμος Θέρμης «ΤΟ ΨΥΧΙΑΤΡΕΙΟ», σύνδεσμος Λαχαναγοράς Λαγκαδά, σύνδεσμος Βασιλικών, σύνδεσμος Βαλμάδας, Μακεδόνες, σύνδεσμος Συκεών «Τα μυαλά μας πονάνε», σύνδεσμος Βυζαντινοί Ενωμένοι Μαχητές, σύνδεσμος Αμπαλαέα, σύνδεσμος Σταυρούπολης

Άρης:

«Super 3» Κεντρικός (Χαριλάου), (παραρτήματα) Αμπελόκηπων, Φοίνικα, Βότση, Καλαμαριάς, Ευόσμου, Ωραιοκάστρου, Σίνδου, Κίμινα – Μάλγαρα, Πανόραμα, Χαλάστρας, Κουφαλίων, Βασιλικών, και «Ιερολοχίτες»

Ηρακλής:

¹⁷⁵ Φωτιάδης, Μ. ... ο.π. σελ. 284.

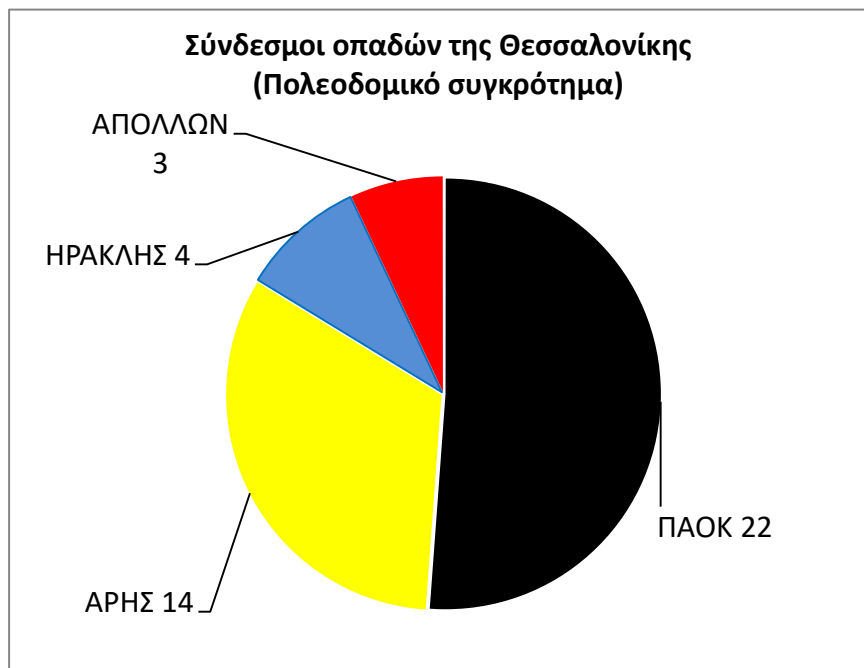
¹⁷⁶ Φωτιάδης, Μ. ... ο.π. σελ. 286

«Αυτόνομη Θύρα 10» Κεντρική, (παραρτήματα) Βαλμάδας, Τριλόφου, Χαλάστρας, και «Arache».

Απόλλων Καλαμαριάς:

«Τάγμα Ορκισμένων Απολλωνιστών», «Ροσσονέρι Club», «Θύρα 2 Δυτικών συνοικιών».

Αρχικά παρατηρούμε ότι αριθμητικά κυριαρχούν οι σύνδεσμοι οπαδών του ΠΑΟΚ διατηρώντας το μεγαλύτερο αριθμό συνδέσμων στην πόλη και τις γύρω περιοχές (22), ενώ ακολουθούν οι οπαδοί του Άρη με τους οργανωμένους συνδέσμους να φτάνουν τους 14. Σαφώς μικρότερο αριθμό συνδέσμων διατηρεί ο Ηρακλής (4) ενώ ο Απόλλων Καλαμαριάς έχει 3 συνδέσμους. Οι σύνδεσμοι οπαδών της ομάδας του ΠΑΟΚ διατηρούν την αριθμητική υπεροχή με αρκετά μεγάλη διαφορά από τους συνδέσμους του Άρη. Οι σύνδεσμοι του Άρη είναι σχεδόν υπερτριπλάσιοι των συνδέσμων του Ηρακλή. Να σημειωθεί ότι τα δεδομένα αυτά αλλάζουν δυναμικά αφού κάθε χρόνο, νέοι σύνδεσμοι ιδρύονται ή παύουν να λειτουργούν.

Τα στοιχεία αυτά μπορούμε να τα συσχετίσουμε με την έρευνα της V-PRC του 2004. Εντός της Θεσσαλονίκης, η έρευνα διαπιστώνει ότι τα ποσοστά των οπαδών κυμαίνονται στο 27% για τον ΠΑΟΚ, στο 21% για τον Άρη και στο 6% για τον Ηρακλή. Σε πανελλαδικό επίπεδο ο ΠΑΟΚ εμφανίζεται να διατηρεί το 10,7% των οπαδών

πανελλαδικώς, ο Άρης το 4,6% και ο Ηρακλής το 1,5%¹⁷⁷. Οι εκτιμήσεις που μπορούμε να κάνουμε για την αριθμητική κατανομή των οπαδών είναι παρακινδυνευμένες. Παρόλα αυτά μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι οπαδοί του ΠΑΟΚ αποτελούν την πλειονότητα, με τους οπαδούς του Άρη να έπονται και εκείνους του Ηρακλή να ακολουθούν αμέσως μετά. Οι οπαδοί του Απόλλωνα είναι σαφώς λιγότεροι από τις υπόλοιπες τρεις ομάδες.

Από τα ευρήματα της έρευνά μας προκύπτουν ενδιαφέροντα συμπεράσματα για την κοινωνική γεωγραφία των οπαδών της Θεσσαλονίκης. Οι σύνδεσμοι του ΠΑΟΚ εμφανίζουν μεγαλύτερη πυκνότητα από το κέντρο της πόλης και προς τα δυτικά προάστια, παρότι η «φυσική» έδρα του ΠΑΟΚ βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα της πόλης. Οι οργανωμένοι οπαδοί του ΠΑΟΚ φαίνεται να έχουν δυναμική παρουσία στη δυτική πλευρά της πόλης, διατηρώντας σε κάθε συνοικία και από ένα σύνδεσμο. Η πυκνότητα των συνδέσμων στα δυτικά μπορεί να συνδεθεί με την πολυπληθή παρουσία προσφύγων στις περιοχές αυτές¹⁷⁸.

Το συνδεσμικό μοντέλο των οπαδών του ΠΑΟΚ κινείται προς την κατεύθυνση της αποκεντρωμένης οργάνωσης, αφού δε υπάρχει ένας κεντρικός σύνδεσμος που να ελέγχει τους υπόλοιπους, αλλά μια σειρά ανεξάρτητων τοπικών συνδέσμων που λειτουργούν αυτόνομα και ανεξάρτητα σε επίπεδο διοίκησης και έκφρασης. Ο κάθε σύνδεσμος διατηρεί μια ιστοσελίδα ή μια ομάδα στα κοινωνικά δίκτυα έτσι ώστε να εκφράζει τις απόψεις του για την ομάδα του ΠΑΟΚ αλλά και γενικότερα ζητήματα. Ο Απόλλων Καλαμαριάς διατηρεί τρεις συνδέσμους ανεξάρτητους μεταξύ τους, με παρουσία ακόμα και στις δυτικές συνοικίες.

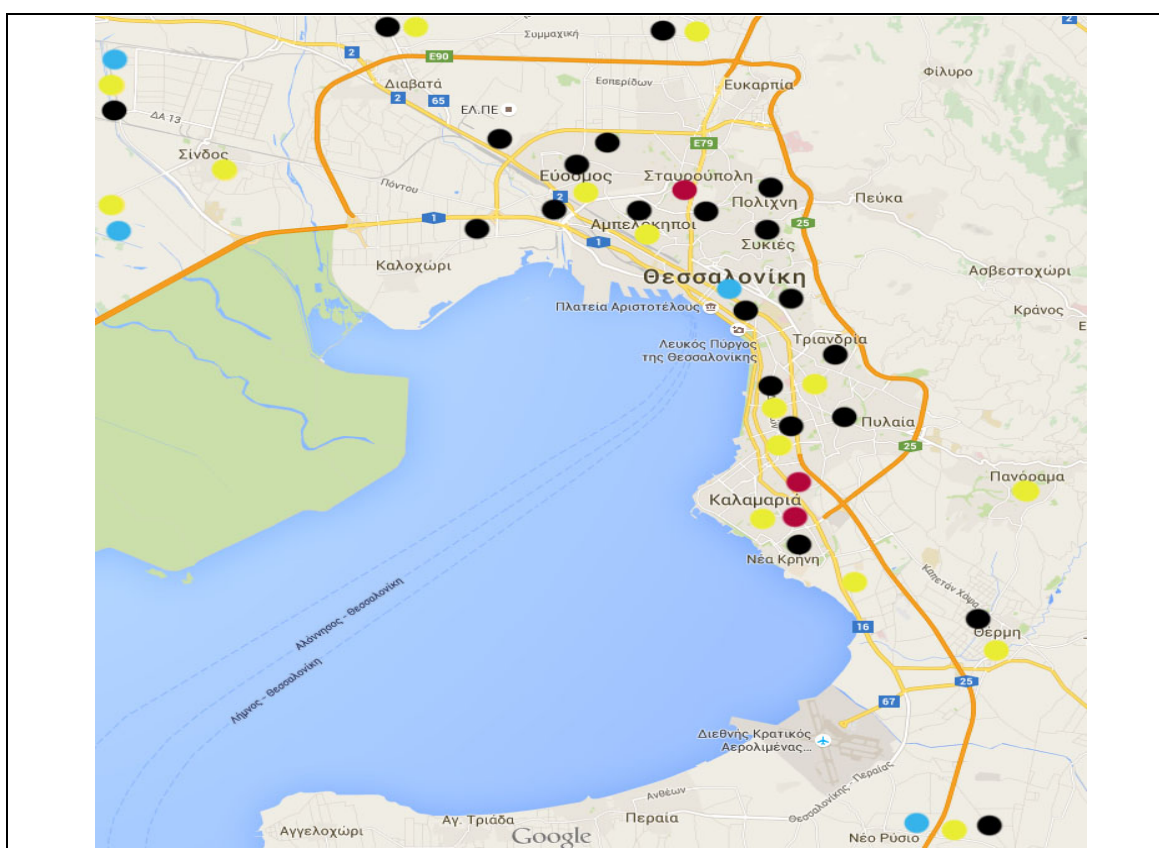
Οι σύνδεσμοι του Άρη εμφανίζουν μεγαλύτερη πυκνότητα στο ανατολικό τμήμα της πόλης, τη λεγόμενη «παλαιά» Θεσσαλονίκη, και σαφώς μικρότερη στο δυτικό τμήμα της πόλης. Οι ανατολικές συνοικίες φαίνεται να αποτελούν το προπύργιο των οπαδών του Άρη, αφού σε αυτό το τμήμα της πόλης βρίσκεται το

¹⁷⁷ Κυπριανός, Π., Χουμεριανός, Μ., *Ανατομία των ποδοσφαιρικών παθών*, Αθήνα: Διόνικος, 2009, σελ.: 118.

¹⁷⁸ Χαρακτηριστικό είναι το ιστορικό σημείωμα που παρατίθεται στην ιστοσελίδα του Σ.Φ. ΠΑΟΚ Νεάπολης: «..Και βέβαια, ήταν λογικό, μια περιοχή σαν τη Νεάπολη, με κατοίκους που ήξεραν τι θα πει προσφυγιά, να αγκαλιάσει αμέσως την ιδέα που λέγεται ΠΑΟΚ, μια ομάδα που συμβολίζει το όραμα και την ελπίδα, αλλά και τον καημό για τις χαμένες πατρίδες.» στην ιστοσελίδα του συνδέσμου, <http://www.paokneapoli.gr/istoriko>

γήπεδο του συλλόγου και άρα συνιστά τον «φυσικό» του χώρο. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Άρης δεν διατηρεί σύνδεσμο στο κέντρο της Θεσσαλονίκης.

Αν εστιάσουμε στο μοντέλο οργάνωσης των συνδέσμων στη Θεσσαλονίκη, θα παρατηρήσουμε ότι στον σύλλογο του Άρη κυρίαρχο σύνδεσμο αποτελεί ο «Super 3». Μόνον ένας σύνδεσμος, αυτός των «Ιερολοχιτών», δεν ανήκει στην οικογένεια του «Super 3». Βάσει αυτής της οργανωτικής δομής, οι σύνδεσμοι του Άρη παρουσιάζουν ένα συγκεντρωτικό μοντέλο από «πάνω προς τα κάτω». Χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της κεντρικοποιημένης οργάνωσης αποτελεί το γεγονός ότι οι ανακοινώσεις των συνδέσμων γίνονται αποκλειστικά μέσω της ιστοσελίδας του «Super 3», πράγμα που δηλώνει ότι «παίρνουν γραμμή» από τη στάση του κεντρικού συνδέσμου¹⁷⁹.

Χάρτης των συνδέσμων των 4 ομάδων της πόλης. Με μαύρο σημειώνονται οι σύνδεσμοι του ΠΑΟΚ, με κίτρινο του Άρη, με μπλε του Ηρακλή, και με κόκκινο του Απόλλωνα Καλαμαριάς.

Η «Αυτόνομη Θύρα 10» του Ηρακλή διατηρεί έναν κεντρικό σύνδεσμο στο κέντρο της πόλης και τέσσερεις συνοικιακούς συνδέσμους δυτικά και ανατολικά. Το κέντρο της

¹⁷⁹ Βλ. σχετικά στην ιστοσελίδα του συνδέσμου «Super 3», www.super3.gr

Θεσσαλονίκης, όπως παρατηρούμε στο χάρτη, δεν φιλοξενεί πολλούς συνδέσμους οπαδών. Για τον λόγο αυτόν, η επιλογή της Αυτόνομης Θύρας 10 να εγκατασταθεί στο κέντρο της πόλης αποτελεί μια κίνηση σημειολογικά ενδιαφέρουσα. Ενδεχομένως να σηματοδοτεί το ότι ο Ηρακλής διεκδικεί το να θεωρείται ως μια ομάδα η οποία έχει την έδρα του στο κέντρο της πόλης ως ο παλαιότερος αθλητικός σύλλογος. Σε κάθε περίπτωση, συγκεντρωτικό μοντέλο οργάνωσης διατηρούν και οι οπαδοί του Ηρακλή, με κυρίαρχο σύνδεσμο την «Αυτόνομη Θύρα 10» που, όπως είπαμε, διαθέτει 4 παραρτήματα στην πόλη.¹⁸⁰ Μόνον ο σύνδεσμος Απάτσι λειτουργεί αυτοτελώς. Ο Απόλλωνας Καλαμαριάς διατηρεί δύο συνδέσμους στην περιοχή της Καλαμαριάς και έναν σύνδεσμο στις δυτικές συνοικίες της πόλης που ζούνε πολλοί πρόσφυγες ποντιακής καταγωγής.

Τέλος, θα θέλαμε να σημειώσουμε ότι στην σύγχρονη εποχή, οι σύνδεσμοι οπαδών, αλλά και μεμονωμένοι οπαδοί, κάνουν χρήση του διαδικτύου ως χώρου εκδήλωσης της οπαδικής τους ταυτότητας, δημιουργώντας υπερτοπικές, φαντασιακές κοινότητες¹⁸¹. Αυτό έχει ως συνέπεια, έννοιες όπως αυτή της «ζώνης επιρροής» ενός συνδέσμου ή αυτή του «οπαδικού χάρτη» μιας πόλης να χάνουν εν μέρει το νόημα τους. Ωστόσο, παρά τις σημαντικές επιδράσεις των σύγχρονων τεχνολογιών και ιδιαίτερα του διαδικτύου¹⁸² στις τοπικές κοινότητες, η έννοια της τοπικότητας εξακολουθεί να αποτελεί βασική συνιστώσα στην επιτέλεση της οπαδικής ταυτότητας, ιδιαίτερα για τους ultras οπαδούς κάθε ομάδας, όπως αναφέραμε στο πρώτο κεφάλαιο.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα αναλύσουμε τα ευρήματα της έρευνας μας, αναλύοντας εις βάθος και σε αντιπαραβολή μεταξύ τους, τις οπαδικές ταυτότητες που αναδύονται στη Θεσσαλονίκη, καθώς οι οπαδοί προσπαθούν να επιβάλουν τη συμβολική και χωρική τους κυριαρχία στην πόλη. Σε αυτή τη κατεύθυνση επιχειρούμε να αναδείξουμε τις πολλαπλές εκφάνσεις των ταυτοτήτων και το ρευστό τους χαρακτήρα που επηρεάζεται από ιστορικά και κοινωνικά συμβάντα στην πόλη.

¹⁸⁰ Βλ. σχετικά ιστοσελίδα του συνδέσμου «Αυτόνομη Θύρα 10», <http://www.iraklis-g10.gr/>

¹⁸¹ Giulianotti, R., *Football: The Sociology of a Global Game*, Cambridge, Polity Press, 1999, σελ.: 70.

¹⁸² Βλ. σχετικά Auty, C., «Football fan power and the Internet: net gains?» στο *Aslib Proceedings* Vol. 54, No. 5, 273-279. MCB UP Ltd., 2002.

Κεφάλαιο 4: Εμπειρικό πλαίσιο: ερευνητικά συμπεράσματα

Συγκρουσιακές οπαδικές ταυτότητες στον αστικό χώρο της Θεσσαλονίκης

Έχουμε αναφερθεί στο ρόλο της συγκρουσιακής λογικής στο σχηματισμό των οπαδικών ταυτοτήτων. Μια οπαδική κοινότητα απαιτεί και αν χρειαστεί εφευρίσκει έναν φανταστικό «άλλο» για να αυτοεκπληρωθεί, οριοθετώντας το τι αντιπροσωπεύει και το τι όχι. Η οπαδική ταυτότητα μιας ομάδας παίρνει σαφή μορφή λοιπόν, όταν αντιπαρατίθεται με μια άλλη σε συμβολικό-ιδεολογικό επίπεδο. Το παιχνίδι του ετεροκαθορισμού είναι ιδιαίτερα έντονο στις οπαδικές κοινότητες της πόλης της Θεσσαλονίκης, λόγω του ότι ενυπάρχουν στο ίδιο αστικό περιβάλλον και η ιστορία τους αλληλοδιαπλέκεται.

Μέσα από τις συνεντεύξεις και τη μελέτη των γκράφιτι, υπήρξαν πολλαπλές αναφορές στο τι εκπροσωπεί η κάθε η οπαδική κοινότητα σε αντιπαράθεση με τις υπόλοιπες της πόλης. Η οπαδική αντιπαράθεση, σε πολλές περιπτώσεις, βασίζεται στη λογική του «ναρκισσισμού των μικρών διαφορών» μεταξύ των οπαδικών κοινοτήτων¹⁸³. Οι οπαδοί αντιλαμβάνονται τα σημαίνοντα χαρακτηριστικά τους μέσα από τη συγκριτική διαδικασία, σημειώνοντας τα σημεία υπεροχής τους και υπερτονίζοντας τα αδύναμα χαρακτηριστικά του αντιπάλου συχνά καταφεύγοντας σε ρατσιστικές, ανδροκεντρικές, ομοφοβικές και μισαλλόδοξες αντιλήψεις περί των αντιπάλων τους¹⁸⁴. Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να σημειώσουμε ότι αυτή τη συγκρουσιακή λογική χρησιμοποιείται σε ελάχιστο βαθμό από τους οπαδούς του Απόλλωνα Καλαμαριάς.

¹⁸³ Spaaij, R., *Understanding football hooliganism: a comparison of six Western European football clubs*, Άμστερνταμ: University Press, 2006, σελ.: 36.

¹⁸⁴ Giulianotti, R., *Football: The Sociology of a Global Game*, Κέμπριτζ: Polity Press, 1999, σελ. 165.

Η «λαϊκότητα» των οπαδών του ΠΑΟΚ

Στις συνεντεύξεις των οπαδών του ΠΑΟΚ, γίνανε αναφορές για το πώς αντιμετωπίζουν τις υπόλοιπες οπαδικές κοινότητες της πόλης. Όπως προέκυψε, στο οπαδικό φαντασιακό του οπαδού του ΠΑΟΚ, ο ιδεότυπος του οπαδού του Άρη προσδιορίζεται ως ένας οπαδός ο οποίος προέρχεται από την αστική ή μεσοαστική τάξη, κατέχοντας κοινωνικό και οικονομικό κεφάλαιο:

«Θα στο 'λεγα ότι είναι από όλες τις τάξεις, αλλά είμαστε της πολλής φτώχειας... Μακάρι να είχαμε πλούσιους, δεν έχουμε, οι πλούσιοι είναι Αρειανοί, με λίγα λόγια είναι οι Αρειανοί. Δεν το λέω για κακό, μακάρι να τους είχαμε εμείς αυτούς, θα ήμασταν οι πρώτοι μάγκες... Φτώχεια ρε παιδί μου «γυφτιά» εκεί τσίκι, τσίκι...»¹⁸⁵

Ο ΠΑΟΚ στο ίδιο κείμενο, εμφανίζεται ως μια ομάδα με την πλειοψηφία των οπαδών της να ανήκουν στα «λαϊκά» στρώματα. Με τον τρόπο αυτό δημιουργείται ένα φαντασιακό δίπολο μεταξύ Άρη και ΠΑΟΚ. Ο σύλλογος του ΠΑΟΚ μετουσιώνεται σε εκπρόσωπο των λαϊκών τάξεων που αντιμάχεται το «μεσοαστισμό» της πόλης ο οποίος εκπροσωπείται από τον Άρη. Ο οπαδός κάνει μια λογική υπέρβαση, ανάγοντας το δίπολο Άρης – ΠΑΟΚ στο δίπολο μεσοαστισμός – «λαϊκές» τάξεις το οποίο εν συνεχεία μπορεί να αναχθεί σε επιμέρους δίπολα όπως το γεωγραφικό δίπολο ανατολικές - δυτικές συνοικίες αλλά και το ιστορικό δίπολο «παλαιά» Θεσσαλονίκη - «προσφυγική» Θεσσαλονίκη τα οποία ενυπάρχουν στην πόλη.

Αν λάβουμε υπόψη μας την μεσοαστική καταγωγή των πρώτων Κωνσταντινουπολιτών της Θεσσαλονίκης θα δούμε ότι υπάρχει μια αντινομία με τη σύγχρονη «λαϊκή» ταυτότητα του ΠΑΟΚ. Η ταυτότητα αυτή βλέπουμε ότι παραμέρισε την ταυτότητα του Κωνσταντινουπολίτη και εστιάστηκε στην ταυτότητα του πρόσφυγα, ο οποίος συνηθέστερα εντασσόταν στο κοινωνικό χώρο της εργατικής – λαϊκής τάξης.

Για να ενισχυθεί αυτό το δίπολο χρησιμοποιούνται από τον οπαδό του ΠΑΟΚ χαρακτηρισμοί όπως το «Εβραίος» αναφερόμενος προς τους οπαδούς του Άρη:

¹⁸⁵2^η συνέντευξη οπαδού του ΠΑΟΚ Κ.Π., σελ.: 4.

-Όταν η μισή Θεσσαλονίκη ήταν Εβραίοι ... Οι μόνοι που είχαν λεφτά; Γι' αυτό σε λέω οι Αρειανοί είναι πλούσιοι, εμείς δεν είμαστε. Δεν έχουνε μείνει ακόμα Εβραίοι; Αυτοί όλοι είναι Αρειανοί.¹⁸⁶

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο χαρακτηρισμός «Εβραίος»¹⁸⁷ αποδίδεται σε οπαδούς του Άρη για να υπογραμμίσει την οικονομική επιφάνεια των οπαδών του συλλόγου αυτού, σύμφωνα με ένα διαδεδομένο ρατσιστικό, αντισημιτικό στερεότυπο¹⁸⁸. Ο οπαδός του ΠΑΟΚ, κάνει τον ισχυρισμό ότι οι εναπομείναντες Εβραίοι της Θεσσαλονίκης υποστηρίζουν τον Άρη και το γεγονός αυτό χρησιμοποιείται ως απόδειξη της οικονομικής τους επιφάνειας. Παρότι η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης είναι αποδεκατισμένη, παρατηρούμε ότι οπαδοί χρησιμοποιούν ιστορικά στοιχεία με ισχνή ιστορική τεκμηρίωση μετατρέποντας τα σε μια στερεοτυπική «blazon populaire»¹⁸⁹, σε μια προσπάθεια να δικαιολογήσουν και να παγιώσουν την οπαδική τους ταυτότητα. Το προσωνύμιο «Εβραίοι» για τους οπαδούς του Άρη έχει κάνει την εμφάνιση του και σε γκράφιτι στο γήπεδο της Τούμπας.

¹⁸⁶ 2^η συνέντευξη οπαδού του ΠΑΟΚ Κ.Π., σελ.: 1.7

¹⁸⁷ Ο χαρακτηρισμός αυτός χρησιμοποιείται στους οπαδικούς κόλπους του ΠΑΟΚ προς τους οπαδούς του Άρη και αναπαράγεται στα γκράφιτι αλλά και στο διαδίκτυο ιδιαίτερα συχνά. Χαρακτηριστική είναι η ομάδα στο κοινωνικό δίκτυο του facebook με το όνομα: «Εβραίοψυχοι Οπαδοί του Άρη». Ο χαρακτηρισμός αυτός έχει ρίζες στην πολυπολιτισμική Θεσσαλονίκη των αρχών του 20^{ου} αιώνα όταν ο Εβραϊκός πληθυσμός στην πόλη αποτελούσε σημαντικό ποσοστό επί του συνολικού πληθυσμού της πόλης. Στην προκειμένη περίπτωση εμπεριέχει έντονα ρατσιστικά και αντισημιτικά στοιχεία. Βλ. <https://www.facebook.com/Εβραιοψυχοι-Οπαδοι-ΤΟΥ-ΑΡΗ-1413382278881301/>

¹⁸⁸ Για τον αντισημιτισμό στην Ελλάδα, βλ. μεταξύ άλλων: Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας: Εβραίοι, Τσάμηδες*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2005· Δημήτρης Ψαρράς, *Το μπεςτ σέλερ του μίσους: Τα "Πρωτόκολλα των σοφών της Σιών" στην Ελλάδα, 1920-2013*, Αθήνα: Πόλις, 2013.

¹⁸⁹ Με τον όρο «Blason Populaire» χαρακτηρίζουμε σύμφωνα με τον Luhrs όλα τα ονόματα, τις φράσεις, τα τραγούδια και τα αστεία που χρησιμοποιεί μια ομάδα ανθρώπων για να χαρακτηρίσει κάποιους συγκεκριμένους ανθρώπους ή τόπους συνήθως με στερεοτυπική χροιά. Στο Luhrs, J., «Football Chants: A Living Legacy of the 1984–85 Miners' Strike», *International Journal of Regional and Local History*, 3(1), 94-120, 2007, σελ. : 95.

Γκράφιτι-σύνθημα στο γήπεδο της Τούμπας (Φωτογραφία Νικόλαος Παπαχριστοδούλου)

Η ταξική διάσταση του δίπολου ΠΑΟΚ- Άρη είναι ιδιαίτερα έντονη και στις οπαδικές αφηγήσεις της Θεσσαλονίκης. Ενδιαφέρουσα είναι η αφήγηση του Σπύρου Βούγια (πολιτικός και οπαδός του Ηρακλή) για τις κοινωνικές καταβολές των ομάδων της Θεσσαλονίκης:

«Ο ΠΑΟΚ θα είναι πάντα η ομάδα της εργατικής τάξης στη Θεσσαλονίκη.... Σήμερα ο ΠΑΟΚ εκφράζει κυρίως τις καταπιεσμένες μάζες της νεολαίας που μάχονται στην πρώτη γραμμή αλλά χωρίς να ξέρουν ακριβώς τι και έναν αριθμό μικρομεσαίων νεόπλουτων και αυτοδημιούργητων αστών που όψιμα πρόσκεινται στο ΠΑΟΚ... Οι φίλαθλοι (του Άρεως) μικροαστικής και μεσοαστικής καταγωγής τότε, εξελίχθηκαν σε σημερινούς μεγαλοαστούς με μικροαστική πάντοτε αντίληψη. Οι Αρειανοί παράγοντες διατηρούσαν πάντοτε φιλικές σχέσεις με τη δεξιά...»¹⁹⁰

Το δίπολο Άρης – ΠΑΟΚ το οποίο στην προκειμένη περίπτωση μετουσιώνεται στο δίπολο αστική τάξη – εργατική τάξη, εξελίσσεται στο πολιτικό δίπολο δεξιάς – αριστεράς. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη αφήγηση του πολιτικού οι οπαδοί του Άρη και του ΠΑΟΚ έχουν διαφορετικές κοινωνικές και πολιτικές καταβολές. Εκπροσωπούν δυο διαφορετικά πρόσωπα της πόλης. Από τη μία η Θεσσαλονίκη της καταπιεσμένης εργατικής τάξης αλλά και των αυτοδημιούργητων ανθρώπων (η καινούργια ανερχόμενη τάξη) και από την άλλη η Θεσσαλονίκη των μεγαλοαστών (η «παλαιά» άρχουσα τάξη).

Στις αφηγήσεις των οπαδών του Άρη, όπως αποτυπώνονται μέσα σε λευκώματα της ομάδας υπάρχουν περιγραφές μιας υποβόσκουσας κοινωνικής

¹⁹⁰ Βούγιας, Σ., «Ηρακλής δεν είναι πια μπανάλ» στο Αναστασιάδης, Γ. (επιμ.), *Στα γήπεδα η πόλη αναστενάζει: 16 κείμενα για την παλιά Θεσσαλονίκη του ποδοσφαίρου και του μπάσκετ*, Θεσσαλονίκη: Ιανός, 1999, σελ.: 46- 47.

διαφοροποίησης των οπαδών του Άρη εκείνης της εποχής έναντι των άλλων οπαδών. Οι περιγραφές που υπάρχουν αναφέρονται στις απαρχές του συλλόγου και υπογραμμίζουν ότι ο Άρης υποστηρίχονταν από την «αστική» Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα λοιπόν με τις περιγραφές του μεσοπολέμου και της μεταπολεμικής περιόδου, ο Άρης αποκτά το προσωνύμιο του «αριστοκράτη». Στο λεύκωμα του Καριπίδη για την ομάδα του Άρη διαβάζουμε:

«Τις τάξεις του (Άρη) πλαισίωναν τώρα εκτός από τον νεαρό μαθητόκοσμο της Θεσσαλονίκης που τον στήριξε αρχικά: σπουδαστές, φοιτητές, επιστήμονες και γενικότερα άνθρωποι των αστικών στρωμάτων της πόλεως, δίνοντας του την προσωνυμία του «αριστοκράτη.»¹⁹¹

Σε παρεμφερή συμπεράσματα κατέληξε ποσοτική έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2005, μια χρονική περίοδο κατά την οποία η Ελλάδα βίωνε στιγμές «εικονικής» οικονομικής ανάπτυξης, από τον Λάππα¹⁹² ο οποίος μελέτησε τις κοινωνικο-οικονομικές μεταβολές των οπαδών των πέντε μεγαλύτερων συλλόγων της Ελλάδας (Ολυμπιακός, Παναθηναϊκός, ΑΕΚ, ΠΑΟΚ και Άρης). Σύμφωνα με την έρευνα αυτή το 42,3% των οπαδών του Άρη τοποθετείται στα ανώτερα κοινωνικό-οικονομικά στρώματα, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τους οπαδούς του ΠΑΟΚ βρίσκεται στο 7,7%. Τα ποσοστά αυτά αντιστρέφονται στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις όπου ο Άρης εμφανίζει μικρό ποσοστό (13,4%) ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τους οπαδούς του ΠΑΟΚ (38,8%) καταδεικνύει ότι η πλειοψηφία των οπαδών του ανήκει στις κατώτερες κοινωνικό-οικονομικές τάξεις¹⁹³. Η συγκεκριμένη ποσοτική έρευνα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι υπάρχει στατιστική διαφορά στις κοινωνικο-οικονομική τάξη των οπαδών του Άρη από αυτήν του ΠΑΟΚ.

Αν και σύμφωνα με τη μεταμοντέρνα θεωρία οι οπαδοί ανήκουν σε όλες τις κοινωνικές τάξεις¹⁹⁴, οι οπαδοί του ΠΑΟΚ, σύμφωνα με τα παραπάνω, αρέσκονται να

¹⁹¹Καριπίδης, Α., «Άρης 1914 - 2002 : Οι μεγάλες στιγμές της ιστορικής ομάδας», Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2003, σελ.:281.

¹⁹²Lappas, K., «Changes in socio-economic and demographic composition of Greek football spectators», *European Journal for Sport and Society*, 2(2), 109-120, 2005.

¹⁹³Lappas, K., ... ο.π., 2005, σελ.:5.

¹⁹⁴ Οι πρώτες κοινωνικές έρευνες στους χούλιγκαν στη Βρετανία έδωσαν ένα κοινωνικό προσδιορισμό στους χούλιγκαν, τοποθετώντας τους κυρίως στην εργατική τάξη. Η σύγχρονη όμως θεωρία του μεταμοντέρνου χουλιγκανισμού (κυρίως των Giulianotti και Taylor) καταρρίπτει αυτή την αποκλειστική σύνδεση και τοποθετεί

τοποθετούνται ή να αυτοπροσδιορίζονται ως ανήκοντες στα χαμηλότερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα της πόλης, τα οποία αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό της πόλης, αν λάβουμε υπόψη μας τα ποσοστά ανεργίας που εμφανίζονται στην περιοχή της Βόρειας Ελλάδας. Με τον τρόπο αυτό ο ΠΑΟΚ αυτοανάγεται σε μια ομάδα η οποία αποτελεί το σύγχρονο εκφραστή της «λαϊκής» κουλτούρας της πόλης. Ο Άρης τοποθετείται στο άλλο άκρο του δίπολου της αντιπαράθεσης οριζόμενος ως μια ομάδα της ανώτερης οικονομικο-κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

Οι οπαδοί του Άρη και του Ηρακλή μέσα από την οπτική των οπαδών του ΠΑΟΚ

Στην δεύτερη συνέντευξη του οπαδού του ΠΑΟΚ, στην ερώτηση για το ποια ομάδα θεωρεί τον μεγαλύτερο αντίπαλο του, ο οπαδός απαντάει την ομάδα του Άρη, βασιζόμενος κυρίως όχι σε αγωνιστικούς λόγους αλλά σε οπαδικούς. Ο Άρης σύμφωνα με τον οπαδό, αποτελεί μια ομάδα η οποία αποτελεί τροχοπέδη στην εξέλιξη του ΠΑΟΚ. Όπως αναφέρεται στη συνέντευξη, οι οπαδοί του Άρη εμφανίζουν κάποιο είδους εμμονής με τον ΠΑΟΚ ασχολούμενοι αποκλειστικά μ' αυτόν. Απόσπασμα από τη συνέντευξη παρατίθεται παρακάτω:

«Αυτοί ασχολούνται 100 τις εκατό με εμάς... Με εμάς δεν με νοιάζει ας ασχολούνται... Εμάς ανεβάζουν, αλλά εγώ τι να έχω τώρα κόντρα με τον Ολυμπιακό; Μπάλα θα παίξω; Θα τους δω να πούμε ,θα τους κάνω κόντρα σε δύο ματς τον χρόνο, ενώ αυτούς τους έχουμε στα πόδια μας ...Θα έλεγα ο Ολυμπιακός αλλά τώρα αφού στην Τρίτη Εθνική είναι και ακόμα σε ζαλίζουμε όχι ότι σε κάνουν τίποτα, δεν μπορούν να σε κάνουνε να σε πούνε, να σε πικάρουνε σε κάτι , είναι πιστεύω ο Άρης.»¹⁹⁵

Ο οπαδός του ΠΑΟΚ ισχυρίζεται ότι η αντιπαλότητα μεταξύ του Άρη και του ΠΑΟΚ συντηρείται από τους οπαδούς του Άρη, ενώ οι οπαδοί του ΠΑΟΚ απλά ανταπαντούν στις προκλήσεις που δέχονται. Ο οπαδός υπαινίσσεται ότι ο Άρης, εφόσον αγωνιστικά

τους οπαδούς, κυρίως λόγω των «θολών» διαχωριστικών γραμμών των κοινωνικών τάξεων που επικρατεί στην Ευρώπη εκτός της Αγγλίας, στο Spaaij, R., *Understanding football hooliganism: a comparison of six Western European football clubs*, Άμστερντάμ: University Press, 2006, σελ.: 96-97.

¹⁹⁵2^η συνέντευξη οπαδού του ΠΑΟΚ Κ.Π., σελ.: 6.

δεν μπορεί να αντιπαρατεθεί στην παρούσα φάση με τον ΠΑΟΚ, συντηρεί αυτή την οπαδική διαμάχη, επειδή την έχει περισσότερο «ανάγκη». Ο οπαδός του Άρη επενδύει στη αντιπαλότητα με τον ΠΑΟΚ και το διπολισμό, προσπαθώντας έτσι να οχυρώσει την οπαδική του ταυτότητα, και να μειώσει συμβολικά τον αντίπαλο του. Αυτή η αντιπαράθεση, σύμφωνα με τον οπαδό, φθείρει τον ΠΑΟΚ και δεν του επιτρέπει να κεφαλαιοποιήσει την αγωνιστική διαφορά του. Στην ερώτηση μάλιστα το εάν θα ήθελε η Θεσσαλονίκη να είχε μια ομάδα, απαντάει καταφατικά¹⁹⁶.

Αναφερόμενος στους οπαδούς του Ηρακλή, -κυρίως του παρελθόντος- τους αντιλαμβάνεται ως «καλούς», αγαθούς και «άμαχους» συμπολίτες που στο παιχνίδι της συμβολικής κυριαρχίας εντός της πόλης διατηρούν μια «ουδέτερη» στάση η οποία δεν «ενοχλεί» τους οπαδούς τους ΠΑΟΚ, εν αντιθέσει με τους οπαδούς του Άρη. Παρακάτω παρατίθεται απόσπασμα από τη συνέντευξη:

«Είναι παλικάρια οι Ηρακληδείς και αδιάφοροι παλιά, ρε παιδί μου πηγαίναμε στο Κουταντζόγλειο 15000 Παοκτζήδες, 10000 Αρειανοί, πηγαίναμε κάναμε ράναμε, τους παίρναμε τα πανό, δεν κουνιόντουσαν... Είναι καλοί μάγκες...»

Στο παραπάνω απόσπασμα οι οπαδοί του Ηρακλή, χαρακτηρίζονται «αδιάφοροι», «παλικάρια» και «καλοί μάγκες», δηλώνοντας μ' αυτό τον τρόπο την έλλειψη επικινδυνότητας της οπαδικής κοινότητας των Ηρακλειδέων, γεγονός που προκαλεί στον οπαδό του ΠΑΟΚ αισθήματα «συμπάθειας» ή μιας ιδιότυπης οπαδικής συγκατάβασης. Τα αισθήματα αυτά προκαλούνται λόγω αδυναμίας των οπαδών του Ηρακλή να ανταγωνιστούν σε οπαδικό «κεφάλαιο» τους οπαδούς του ΠΑΟΚ, κυρίως στην επιτέλεση του «ανδροπρεπούς» οπαδικού προτύπου.

Οι οπαδικές αντιπαλότητες όπως έχουμε αναφέρει, μετατρέπονται σ' ένα τελετουργικό εγκαθίδρυσης συλλογικο-οπαδικής ηγεμονίας. Οι οπαδοί ανταγωνίζονται να κυριαρχήσουν έναντι αντιπάλων τόσο σε επίπεδο φυσικής κυριαρχίας (δύναμη, κατάληψη κερκίδας, ρήψη αντικειμένων, πλήγμα κατά ενός αντιπάλου οπαδού), όσο και σε επίπεδο συμβολικής κυριαρχίας (οπαδικά πανό,

¹⁹⁶ Η ερώτηση αυτή τέθηκε με αφορμή το γνωστό πανό που χρησιμοποίησαν οι οπαδοί του ΠΑΟΚ γράφοντας το σύνθημα: «Μια πόλη, μια ομάδα» (http://www.paok365.net/2015/08/vid_20.html)

γκράφιτι, συνθήματα, οπαδικά τραγούδια)¹⁹⁷. Όσοι οπαδοί δεν μπορούν να συμμετάσχουν επάξια σε αυτή τη διαμάχη, απαξιώνονται και αντιμετωπίζονται ως «καλοί μάγκες», μια συμπαθής συνομοταξία οπαδών, η οποία αποδέχεται τη μη ικανότητα της να κυριαρχήσει.

Αν μελετήσουμε τα γκράφιτι των οπαδών του ΠΑΟΚ θα δούμε μια μεγάλη κατηγορία αυτών να εκφέρουν χαρακτηρισμούς-απειλές προς τους οπαδούς του Άρη όπως «σκουλήκια», «φλώροι» ή «λαγοί». Η στοχοποίηση των οπαδών του Άρη με τέτοιους χαρακτηρισμούς συνδέεται όπως και με τους οπαδούς του Ηρακλή με ένα παρόμοιο ελλιπές ανδροπρεπές πρότυπο. Οι χαρακτηρισμοί «φλώρος» ή «λαγός» παραπέμπουν σε ανεπάρκεια θάρρους, ανδρείας, δυναμισμού και αγωνιστικότητας. Με άλλα λόγια υποδηλώνουν ανεπαρκή επιτέλεση της απαιτούμενης ανδροκεντρικής οπαδικής συμπεριφοράς ενός «αυθεντικού» supporter από τους οπαδούς του Άρη. Ως βασικοί αντίπαλοι του ΠΑΟΚ εντός της πόλης, οι οπαδοί του Άρη γίνονται αντικείμενο οπαδικής και υπαρξιακής υποτίμησης τόσο ατομικά, όσο και συλλογικά. Ο οπαδός του Άρη σκιαγραφείται ως ένας δειλός οπαδός που δεν μπορεί να συγκριθεί με το ανδροπρεπές πρότυπο ενός οπαδού του ΠΑΟΚ και το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να αποφύγει την κατά μέτωπο αντιπαράθεση όταν αυτή δύναται να συμβεί. Στο σημείο αυτό εφαρμόζεται το μοτίβο υποβάθμισης της ανδροπρέπειας που περιέγραψε ο Giulianotti¹⁹⁸.

Αν μελετήσουμε τα οπαδικά γκράφιτι που καταφέρονται κατά άλλων οπαδών θα διαπιστώσουμε αυτή την υποβάθμιση του ανδροπρεπές προτύπου αλλά και το κάλεσμα στη συμβολική ή τη φυσική βία αποτελεί συνεχές μοτίβο στα γκράφιτι κατά των οπαδών του Άρη, κάτι που δε συναντάμε ενάντια την ομάδα του Ηρακλή.

¹⁹⁷ Dal Lago, A., De Biasi, R., «Italian football fans Culture and organization» στο Giulianotti, R. (επιμ.) *Football, violence and social identity*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 2013, σελ.: 82.

¹⁹⁸ Giulianotti, R., *Football: The Sociology of a Global Game*, Κέμπριτζ: Polity Press, 1999, σελ. 155.

Γκράφιτι από το γήπεδο της Τούμπας (Φωτογραφία Νικόλαος Παπαχριστοδούλου)

Η κόντρα των οπαδών του ΠΑΟΚ με αυτούς του Άρη έχει λάβει διαστάσεις σύγκρουσης τόσο σε φυσικό όσο και σε συμβολικό επίπεδο. Η στοχοποίηση της μιας οπαδικής κοινότητας έναντι της άλλης και η επιθετικότητα που εξάγεται μέσα από τα γκράφιτι των δυο ομάδων είναι ένα χαρακτηριστικό που προκύπτει αβίαστα αν μελετήσουμε τα γκράφιτι που έχουν συγκεντρωθεί.

Γκράφιτι-σύνθημα από την περιοχή γύρω από το γήπεδο της Τούμπας (Φωτογραφία Νικόλαος Παπαχριστοδούλου)

Γκράφιτι-σύνθημα από την περιοχή γύρω από το γήπεδο της Τούμπας (Φωτογραφία Νικόλαος Παπαχριστοδούλου)

Πανό που έχει αναρτηθεί στο γήπεδο της Τούμπας εναντίον των οπαδών του Άρη

Στη δεύτερη συνέντευξη οπαδού του ΠΑΟΚ συναντάμε μια διαφορετική άποψη περί αντιπαλότητας και οπαδικού δυισμού. Ο δεύτερος οπαδός του ΠΑΟΚ, ισχυρίζεται ότι η αντιπαλότητα μεταξύ ΠΑΟΚ και Άρη ισχυροποιεί την ομάδα του ΠΑΟΚ, αναγνωρίζοντας την ύπαρξη του Άρη ως ζωτικό στοιχείο της εξέλιξης της ομάδας του.

«..Θέλουμε ένα πρωτάθλημα με δυνατούς αντιπάλους και όχι με ομάδες δορυφόρους και έτσι... εγώ προσωπικά θέλω έναν δυνατό Άρη με δυνατό Ηρακλή γιατί και αυτοί προσωπικά θα μας κάνουν και εμάς δυνατότερους... Και ο ανταγωνισμός έχει οφέλη σε όλους, όχι μόνο σε μας... Να βλέπετε τα... η Τούμπα άδειασε φέτος γιατί δεν έχει αντίπαλο να πάει, έχουν απαγορευτεί... από την στιγμή που έχουν απαγορευτεί και οι εκδρομές.»¹⁹⁹

Ο οπαδός αναγνωρίζει το ρόλο ενός ισχυρού αντίπαλου-πόλου, στον ίδιο αστικό χώρο που κινείται η ομάδα του. Ο οπαδός υπαινίσσεται ότι ένας ισχυρός πόλος, μπορεί να συσπειρώσει και να ισχυροποιήσει την ταυτότητα του και συλλογικά και οπαδικά. Γι' αυτό το λόγο επιθυμεί να διαθέτει ισχυρούς ενδοαστικούς αντιπάλους παρά αδύναμους συλλόγους έτσι ώστε να ωφεληθεί από αυτό τον «υγιή» ανταγωνισμό.

¹⁹⁹1^η συνέντευξη οπαδού του ΠΑΟΚ Π.Κ., σελ.: 7

Με τον εκσυγχρονισμό του ποδοσφαιρικού θεάματος, παρατηρούμε ότι οι οπαδοί εμφανίζουν διαφορές οπτικής στο φαινόμενο της αντιπαλότητας και του οπαδικού ανταγωνισμού. Από τη μια έχουμε την «παραδοσιακή» αντίληψη ότι μια ομάδα μπορεί να εξελιχθεί μόνο αν κυριαρχήσει επί όλων των αντιπάλων της - ιδιαιτέρως των αστικών γειτόνων της και από την άλλη μια πιο «ορθολογική» και, οπαδικά, μετριοπαθής προσέγγιση που θεωρεί πως ένα ισχυρό δίπολο εντός μιας πόλης θα λειτουργήσει ευεργετικά και προς τις δυο πλευρές. Τα οπαδικά γκράφιτι ωστόσο εκφράζουν μια ακραία ρητορική προς τους αντιπάλους με έντονους χαρακτηρισμούς που πολλές φορές προτρέπουν σε χρήση φυσικής βίας.

Ο οπαδικός λόγος του Άρη και του Ηρακλή: από τις κοινωνικές στις πολιτισμικές διακρίσεις

Στην πρώτη συνέντευξη του οπαδού του Άρη γίνεται αναφορά στη φερόμενη «αριστοκρατική» καταγωγή της ομάδας, αναφέροντας ότι αυτή μπορεί να υπήρχε κάποτε αλλά με το πέρασμα των χρόνων έχει εκφυλιστεί. Μέσα στη συνέντευξη ο ομιλητής σημειώνει:

«...παλιά λέγανε ότι ο Άρης ήτανε πιο πλούσια ομάδα, οι οπαδοί του ήταν πιο πλούσιοι, ο ΠΑΟΚ πιο φτωχολογιά. Αυτά γινόταν πιο παλιά. Τώρα με τις κρίσεις και μ' αυτά γίνανε όλοι ένα. Πιο παλιά είχε ας πούμε πιο πλούσιους αρειανούς...»²⁰⁰

Ο οπαδός ισχυρίζεται ότι οι σύγχρονες οικονομικό-κοινωνικές μεταβολές στην ελληνική κοινωνία, επιδρούν στην οπαδική βάση των ομάδων, εκμηδενίζοντας τις όποιες διαφορές υπήρχαν παλαιότερα. Ο οπαδός του Άρη ουσιαστικά απορρίπτει την άποψη περί αριστοκρατικότητας των σύγχρονων οπαδών του Άρη, τονίζοντας τις συνέπειες της οικονομικής υποβάθμισης της μεσοαστικής κοινωνίας.

Στο ίδιο μήκος κύματος και ο οπαδός του Ηρακλή ισχυρίζεται ότι η Θεσσαλονίκη πλέον είναι μια πόλη στην οποία οι μεσαίες τάξεις έχουν πληγεί, ισοπεδώνοντας

²⁰⁰1^η Συνέντευξη οπαδού του Άρη Π.Χ. , σελ.: 7.

ουσιαστικά τις πρότερες οικονομικές διαφορές: «δε νομίζω ότι στη Θεσσαλονίκη υπάρχουν πλούσιοι πλέον»²⁰¹.

Αν εστιάσουμε στο πώς αντιμετωπίζουν οι οπαδοί του Ηρακλή ή του Άρη αυτούς του ΠΑΟΚ μια διαφορετική διάσταση στις διαφορές της οπαδικής κουλτούρας των ομάδων της Θεσσαλονίκης. Όπως ισχυρίζεται, η διαφορά μεταξύ οπαδών του ΠΑΟΚ και των υπολοίπων ομάδων της πόλης δεν έχει πλέον κοινωνικό-οικονομικό αντίκρισμα παρά μόνο «μορφωτικό» δηλαδή πολιτισμικό²⁰².

«..Όχι, πιστεύω οπαδικά , ο οπαδός του Άρη είναι πιο κοντά στον οπαδό του Ηρακλή, όχι πολιτικά , κυρίως μορφωτικά περισσότερο.»²⁰³

Ο οπαδός του Ηρακλή αντιπαραθέτει τους οπαδούς του Άρη και του Ηρακλή μ' αυτούς του ΠΑΟΚ, τοποθετώντας τους δυο πρώτους, σε υψηλότερη μορφωτική βαθμίδα σε σχέση με τους οπαδούς του ΠΑΟΚ. Το οπαδικό δίπολο Άρης, Ηρακλής – ΠΑΟΚ, ανάγεται σε δίπολο πνευματική καλλιέργεια – χαμηλό μορφωτικό επίπεδο. Με τον τρόπο αυτό η ταυτότητα του οπαδού του ΠΑΟΚ γίνεται συνώνυμη ενός ατόμου με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, ενώ οι οπαδικές ταυτότητες του Άρη και του Ηρακλή ταυτίζονται μ' αυτή ενός πιο εκλεπτυσμένου οπαδού. Οι οπαδοί του Άρη και του Ηρακλή χρησιμοποιούν μια ρητορική που δίνει έμφαση στην ποιοτική διαφορά τους με τους οπαδούς του ΠΑΟΚ και όχι ταξικής.

Ο οπαδός του Άρη παρακάτω στη συνέντευξη, εστιάζει σε μια ακόμη ποιοτική διαφορά μεταξύ των οπαδικών ταυτοτήτων του Άρη και του ΠΑΟΚ, κάνοντας αναφορά στη διαφορά επιτέλεσης της ανδροπρεπούς συμπεριφοράς των οπαδών των δυο ομάδων. Όπως αναφέρει:

«..Μόνο εδώ σε εμάς (αρειανούς) και τους Παοκσήδες είναι λίγο διαφορετικό το ότι εμείς είμαστε λίγο πιο κιμπάρηδες. Δηλαδή οι άλλοι μπορούν να σε κάνουν και πουστιά , να σε πάνε πέντε με δυο , να σε έρθουνε δέκα με ένας . Οι άλλοι, οι δικοί μας είναι τρεις με τρεις , δυο με δυο...»²⁰⁴

²⁰¹1^η Συνέντευξη οπαδού του Άρη Π.Χ. , σελ.: 7.

²⁰² Συνέντευξη οπαδού του Ηρακλή Σ.Μ., σελ.: 12.

²⁰³ Συνέντευξη οπαδού του Ηρακλή Σ.Μ., σελ.: 8.

²⁰⁴ Συνέντευξη οπαδού του Ηρακλή Σ.Μ., σελ.: 3.

Σύμφωνα με τον ομιλητή, οι οπαδοί του Άρη επιτελούν την ταυτότητα του ανδροπρεπούς αρσενικού, κερδίζοντας τον χαρακτηρισμό «κιμπάρηδες»²⁰⁵, δηλαδή οπαδοί με «αρχοντική» συμπεριφορά που υπηρετούν μια σειρά από αρχές και αξίες. Τέτοιες αξίες υπαινίσσεται ότι είναι η τιμιότητα, η καθαρότητα, η ευθύτητα και η ειλικρίνεια, προδιαγράφοντας την εικόνα ενός ανδροπρεπούς αρσενικού που είτε θα αντιμετωπίσει ισότιμα τον κάθε αντίπαλο ή είτε δεν θα τον αντιμετωπίσει καθόλου.

Οι οπαδοί του Άρη εμφανίζονται με ένα μανδύα τιμιότητας που λείπει από αυτούς του ΠΑΟΚ οι οποίοι παρουσιάζονται ως οπαδοί που καταφεύγουν σε συμπεριφορές που εμπεριέχουν δολιότητα και πονηριά, επιτελούν δηλαδή ένα μη τίμιο «ανδροπρεπές» οπαδικό πρότυπο. Ο οπαδός αναφέρεται στην έλλειψη μιας επί ίσοις όροις οπαδικής σύγκρουσης, η οποία αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό των σύγχρονων ultras της Ευρώπης²⁰⁶. Σύμφωνα με τη λογική αυτή η επικράτηση έναντι ενός αντιπάλου έχει αξία μόνο αν ο αντίπαλος είναι ισότιμος²⁰⁷.

Ο ομιλητής, οπαδός του Ηρακλή, κάνει και αυτός αναφορά σε ένα μη τίμιο ανδροπρεπές πρότυπο των οπαδών του ΠΑΟΚ, οι οποίοι, όπως αναφέρει, δεν αντιμετωπίζουν τους οπαδούς άμεσα, αλλά χρησιμοποιούν έμμεσους τρόπους, υποβοηθούμενοι, σύμφωνα με τη μαρτυρία του από την αστυνομία.

«Παρόλα αυτά, δεν είμαι υπερήφανος για αυτό, αλλά έχω βρεθεί σε μανούρα μεταξύ μας και Παοκσήδων, Άρη δεν έχω βρεθεί. Ήτανε κρυμμένοι πίσω από τα ΜΑΤ. Ήταν εκεί πέρα κολλητάρια, αυτό δεν το έχω δει στον Ηρακλή. Ίσα ίσα μου έχει σκάσει δακρυγόνο στα μούτρα χωρίς λόγο.»²⁰⁸

Στην παράθεση αυτή τονίζονται δύο σημεία: πρώτον η ελλιπής ανδροπρέπεια των οπαδών του ΠΑΟΚ, οι οποίοι χρησιμοποιούν τεχνάσματα που όπως αναφερθήκαμε

²⁰⁵ Σύμφωνα με το Μείζον Ελληνικό λεξικό των Τεγόπουλου-Φυτράκη, η λέξη «κιμπάρης» προέρχεται από το Τούρκικο 'kibart' που σημαίνει ευγενής, πλούσιος.

²⁰⁶ Η πρακτική της επί ίσοις όροις διαμάχης μεταξύ των οπαδών είναι μια ιδιαίτερα διαδεδομένη πρακτική στους οπαδικούς κύκλους. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα συναντήσεων αντιπάλων Ultras, κυρίως στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, όπου ίσες ομάδες οπαδών μάχονται με γυμνές γροθιές για το ποια ομάδα θα επικρατήσει έναντι της άλλης με τη χρήση βίας. Βλ. σχετικά <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2813033/A-real-love-hate-rivalry-Astonishing-video-shows-violent-fistfight-rival-Russian-football-fans-shake-hands-hug-s-over.html>

²⁰⁷ Spaaij, R., *Understanding football hooliganism: a comparison of six Western European football clubs*, Άμστερνταμ: University Press, 2006, σελ.: 42.

²⁰⁸ Συνέντευξη οπαδού του Ηρακλή Σ.Μ., σελ.: 9.

προηγουμένως δεν συνάδουν με το «τίμιο» ανδροπρεπές πρότυπο και δεύτερον η συσχέτιση των οπαδών του ΠΑΟΚ με την αστυνομία μέσω του χαρακτηρισμού «κολλητάρια». Οι σχέσεις των οπαδών με την αστυνομία τις τελευταίες δεκαετίες είναι τεταμένες αν λάβουμε υπόψη τα πολλαπλά επεισόδια που έχουν σημειωθεί²⁰⁹, αλλά ο οπαδικός λόγος των γκράφιτι και των πανό σε πολλές περιπτώσεις καταφέρεται εναντίον αυτής²¹⁰. Η συσχέτιση οπαδών με την αστυνομία θεωρείται ότι είναι μια σχέση «προδοσίας» σύμφωνα με τον άγραφο οπαδικό κώδικα.

Παράλληλα, μέσα από τα πανό και τα γκράφιτι των οπαδών του Άρη, παρατηρούμε ότι αναπαράγεται ο χαρακτηρισμός «φιλοξενούμενοι της πόλης» αναφερόμενοι προς την ομάδα του ΠΑΟΚ. Οι οπαδοί του Άρη χρησιμοποιούν το συγκεκριμένο χαρακτηρισμό για να υπογραμμίσουν τη γηγενή καταγωγή των οπαδών του Άρη και την «ξενόφερτη» και «ανοίκεια» καταγωγή της ομάδας του ΠΑΟΚ. Εδώ θα πρέπει να υπογραμμιστεί η ανθεκτικότητα της πρόσληψης των προσφύγων ως «ξένων» ένα αιώνα σχεδόν μετά την άφιξή τους και την σχεδόν πλήρη ενσωμάτωσή τους στη ζωή της πόλης. Παρατηρούμε ότι η διαφορά καταγωγής γίνεται επιχείρημα στα χέρια και των δυο ομάδων, δημιουργώντας χαρακτηρισμούς και προσωνύμια που ακολουθούν τους αντιπάλους.

²⁰⁹ Η αστυνομία στις χώρες με οργανωμένους οπαδικούς θύλακες έχει αναλάβει την επίβλεψη των ποδοσφαιρικών αγώνων, γεγονός που σηματοδοτεί για τους οπαδούς ένα ακόμα μέσο περιστολής της οπαδικής έκφρασης. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, τα επεισόδια μεταξύ αστυνομίας και οπαδών αποτελούν σύνηθες φαινόμενο ειδικότερα μετά τα γεγονότα στο Hillsborough όταν βρήκαν τραγικό θάνατο 96 οπαδοί της Λίβερπουλ και στην συνείδηση των οπαδών αποδίδονται στις κινήσεις της αστυνομίας. Στην Ελλάδα τα τελευταία 15 χρόνια, έχουν εμφανιστεί πολλαπλά κρούσματα βίας μεταξύ οπαδών και αστυνομίας. Βλ. ενδεικτικά Spaaij, R., *Understanding football hooliganism: a comparison of six Western European football clubs*, Άμστερνταμ: University Press, 2006, σελ.: 84.

²¹⁰ Το μίσος των οπαδών απέναντι στις δυνάμεις καταστολής μπορεί να συνοψιστεί στο επαναλαμβανόμενο σλόγκαν, που εμφανίζεται στα οπαδικά πανό και γκράφιτι, A.C.A.B (All Cops Are Bastards). Βλ. σχετικά Spaaij, R., *Understanding football hooliganism: a comparison of six Western European football clubs*, Άμστερνταμ: University Press, 2006, σελ.: 275.

Πανό των οπαδών του Άρη σε αγώνα με τον ΠΑΟΚ, που αναγράφει «88 χρόνια φιλοξενούμενοι στην πόλη μας» (Πηγή: www.emperor.gr)

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο όρος «φιλοξενούμενος» υποδηλώνει τη «ξενόφερτη» καταγωγή των οπαδών του ΠΑΟΚ και ταυτόχρονα τη «δικαιωματική» απόδοση του χαρακτηρισμού της αντιπροσωπευτικής ομάδας της πόλης στην ομάδα του Άρη. Η ιστορία των συλλόγων από τη μια αποτελεί αντικείμενο συλλογικής συνείδησης για τους οπαδούς μιας ομάδας ενώ ταυτόχρονα μετατρέπεται σε αντικείμενο χλευασμού και στερεοτυπικών ανεδαφικών χαρακτηρισμών από τους οπαδούς των αντιπάλων ομάδων.

Τα επιθετικά γκράφιτι εναντίον κυρίως της ομάδας και των οπαδών του ΠΑΟΚ είναι διάσπαρτα έξω από τα γήπεδα ποδοσφαίρου και μπάσκετ του Άρη. Στα γκράφιτι αυτά παρατηρείται μια παρόμοια επιθετικότητα προς τους οπαδούς του ΠΑΟΚ, κάνοντας χρήση χαρακτηρισμών όπως «Τούρκοι» ή «φλώροι». Ο χαρακτηρισμός «Τούρκος» αμφισβητεί την εθνική ταυτότητα των οπαδών του ΠΑΟΚ, πραγματοποιώντας μια λογική υπέρβαση που οδηγεί στην στερεοτυπική αντίληψη ότι οι οπαδοί του ΠΑΟΚ δεν ανήκουν στους Έλληνες αλλά στη γείτονα Τουρκία από την οποία έχουν καταγωγή. Η χρήση του χαρακτηρισμού «Τούρκου» έχει τις απαρχές του στα πρώτα χρόνια της άφιξης των προσφύγων, όταν οι γηγενείς της πόλης τους

αποκαλούσαν «Τούρκους»²¹¹. Ο χαρακτηρισμός «φλώρος» παραπέμπει σε ένα μη δυναμικό ή ελλιπές ανδρικό πρότυπο.

Γκράφιτι-συνθήματα έξω από το γήπεδο μπάσκετ του Άρη (Φωτογραφία Νικόλαος Παπαχριστοδούλου)

Γκράφιτι-Σύνθημα έξω από το γήπεδο Χαριλάου (Φωτογραφία Νικόλαος Παπαχριστοδούλου)

Η χρήση τέτοιων όρων, οι οποίοι αναπαραγάγουν στερεότυπα και προκαταλήψεις του παρελθόντος είναι ιδιαίτερα διαδεδομένοι στον οπαδικό λόγο όλων των ομάδων²¹².

²¹¹ Ιακωβίδης Ι., «Κωνσταντινουπολίτες πρόσφυγες και σύλλογοι στην Ελλάδα», Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα, 2008, σελ.: 1. διαθέσιμο στο

<http://www.ehw.gr/constantinople/forms/filePage.aspx?lemmald=11007>

Παρόλα αυτά δεν μπορούμε να μη λάβουμε υπόψη μας το οπαδικό τελετουργικό το οποίο περιλαμβάνει τη διαδικασία ταπείνωσης και γελοιοποίησης του αντιπάλου με την χρήση υπερβολικών εκφράσεων, χωρίς απαραίτητα αυτοί οι χαρακτηρισμοί να έχουν αντίκρισμα στην πραγματικότητα. Όταν ο οπαδός του Άρη ερωτάται γι' αυτούς τους χαρακτηρισμούς αναφέρει ότι οι περισσότεροι γίνονται για την λεγόμενη «καζούρα» και όχι επειδή πραγματικά τα πιστεύουν αυτά που λένε²¹³. Πέραν της λεγόμενης «καζούρας» όμως, αναπαράγεται μια ρητορική που έχει στερεοτυπική βάση, πολλές φορές ρατσιστική ή μισαλλόδοξη και μπορεί να οδηγήσει σε ακραία φαινόμενα, στιγματίζοντας οπαδικές συμπεριφορές και κοινότητες.

²¹² Armstrong, G., & Young, M., «Fanatical football chants: Creating and controlling the carnival», *Culture, Sport Society*, 2(3), 173-211, 1999, σελ.: 184.

²¹³ 1^η, Συνέντευξη οπαδού του Άρη Π.Χ. , σελ.: 10.

Η πάλη για χωρική ηγεμονία μέσα από τα πανό-γκράφιτι

Η ανάδειξη του ακραίου οπαδισμού σε ύψιστο κοινωνικό πρόβλημα, αρχικά στην Βρετανία και μετέπειτα στην υπόλοιπη Ευρώπη²¹⁴, επέφερε την επιβολή πρόσθετων μέτρων αστυνόμευσης εντός των γηπέδων. Η προσπάθεια της πολιτείας, να ελέγξει τις οπαδικές εκφάνσεις βίας, αποικιοποιώντας και ορθολογικοποιώντας τον οπαδικό χώρο, έχει ως αποτέλεσμα η οπαδική ταυτότητα να μην μπορεί να επιτελεστεί απρόσκοπτα και ανεμπόδιστα εντός ενός γηπέδου. Η κατάσταση αυτή έχει ως αποτέλεσμα, ο ρόλος των οπαδών εντός των αγωνιστικών χώρων να περιορίζεται σε μεγάλο βαθμό, σε σχέση με το παρελθόν²¹⁵.

Τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα, ο περιορισμός των μετακινήσεων των οπαδών σε εκτός έδρας αγώνες, οδήγησε στην μεταφορά του συμβολικού παιχνιδιού κυριαρχίας εκτός κερκίδας, στην περιβάλλουσα κοινωνία της πόλης. Η μη συνάντηση των οπαδών στους αγωνιστικούς χώρους, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι μεταφέρει το δραματουργικό οπαδικό παιχνίδι στις γειτονιές της πόλης, με σκοπό την ηγεμονία και την συμβολική κυριαρχία τόσο σε χωρικό επίπεδο όσο και σε ιδεολογικό επίπεδο²¹⁶. Οι οπαδοί χρησιμοποιούν τον αστικό χώρο δημιουργώντας ζώνες επιρροής, μέσα στις οποίες επιτελούν κυριαρχικά την οπαδική τους ταυτότητα. Οποιοσδήποτε προσπαθήσει να καταπατήσει την εδαφικότητα τους χαρακτηρίζεται ως «εισβολέας» και αντιμετωπίζεται με πράξεις βίας²¹⁷.

Αν λάβουμε υπόψη μας τον οπαδικό χάρτη της Θεσσαλονίκης, θα παρατηρήσουμε ότι σε ορισμένες αστικές περιοχές, όπως για παράδειγμα στις δυτικές συνοικίες, η επιρροή μιας ομάδας (εν προκειμένου του ΠΑΟΚ) μπορεί να

²¹⁴ Βλ. σχετικά Tsoukala, A., *Football hooliganism in Europe: Security and civil liberties in the balance*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009.

²¹⁵ Ενδεικτικά είναι το παράδειγμα των αυστηρών κανόνων συμπεριφοράς και μηδενικής ανοχής στη βία που επικρατούν στα Βρετανικά γήπεδα αλλά και της απαγόρευσης των μετακινήσεων οπαδών που εφαρμόζεται στην Ελλάδα από το 2010.

²¹⁶ Spaaij, R., *Understanding football hooliganism: a comparison of six Western European football clubs*, Άμστερνταμ: University Press, 2006, σελ.: 316.

²¹⁷ Murphy, P., Williams, J., Dunning, E., & Williams, J., *Football on trial: Spectator violence and development in the football world*, Λονδίνο: Routledge, 1990, σελ.: 11.

θεωρείται κυρίαρχη, ενώ σε άλλες περιοχές όπως είναι για παράδειγμα το κέντρο της πόλης η κυριαρχία αποτελεί αντικείμενο συνεχούς διαπραγμάτευσης και διεκδίκησης.

Ο διαμοιρασμός ενός κοινού ζωτικού αστικού χώρου, -κυρίως για δυο ή ακόμα και για τρεις ομάδες- αποτελεί το σύνθημα στον ποδοσφαιρικό χάρτη της Ευρώπης αλλά και της Λατινικής Αμερικής. Η συνύπαρξη εντός ενός κοινού αστικού τοπίου όπως εντοπίσαμε στο θεωρητικό μέρος, αποτελεί μια πολυσύνθετη διαδικασία που πολλές φορές οδηγεί σε συμβολική ηγεμονική διαμάχη που παίρνει διαστάσεις τόσο χωρικές όσο και ιδεολογικο-πολιτισμικές²¹⁸.

Σημαντικό ρόλο στη δραματουργία αυτή παίζει η οπαδική έκφραση μέσω των γκράφιτι και των πανό. Οι οπαδοί χρησιμοποιούν τα γκράφιτι και τα πανό έτσι ώστε να σηματοδοτήσουν, να εδραιώσουν, αλλά και να επεκτείνουν την κυριαρχία τους στο χώρο. Τα γκράφιτι μέσω των συμβόλων που χρησιμοποιούν και των ιδιαίτερων τοποθεσιών που επιλέγουν οι οπαδοί προβάλλουν την επιθυμία συμβολικής ιδιοποίησης και κυριαρχίας του χώρου ενώ ταυτόχρονα προσφέρουν ένα χώρο έκφρασης των ιδεών τους. Όπως αναφέραμε στο θεωρητικό μέρος το γκράφιτι πέραν της χρήσης του ως μέσω έκφρασης της εδαφικής κυριαρχίας, αποτελεί ταυτόχρονα ένα μέσο πρόκλησης της κυριαρχίας των «άλλων» και έκφρασης μια αντιστασιακής ιδεολογίας είτε προς αντιπάλους οπαδούς είτε προς την ίδια την κοινωνία.

Αν μελετήσουμε τα περιεχόμενα του οπαδικού γκράφιτι θα δούμε ότι μέσω αυτού επιτελείται η διπλότητα της οπαδικής ταυτότητας σύμφωνα με τη θεωρία του Giulianotti: από τη μια το γκράφιτι συντελεί στο να ορίσουν το τι εκπροσωπεί μια κοινότητα οπαδών και από την άλλη προσπαθεί να περιχαρακώσει την ταυτότητα τους, προβάλλοντας με έντονο τρόπο σε τι αντιπαράκειται²¹⁹.

Ο «αγώνας» για την συμβολική-χωρική ιδιοποίηση της πόλης αποτελεί ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο στο συμβολισμό των οπαδικών γκράφιτι, πανό, συνθημάτων αλλά και του καθημερινού οπαδικού λόγου. Και οι τρεις μεγάλοι σύλλογοι της πόλης αλλά και ο Απόλλων Καλαμαριάς σε μικρότερο βαθμό, χρησιμοποιούν αυτά τα μέσα έτσι ώστε να καταδηλώσουν ή να συνδηλώσουν ότι η πόλη ανήκει κυριαρχικά σ' αυτούς. Βασικό θέμα διαπραγμάτευσης του εικονικού-συμβολικού οπαδικού διαλόγου μεταξύ των ομάδων της πόλης είναι το ποια ομάδα

²¹⁸ Giulianotti, R., *Football: The Sociology of a Global Game*, Κέμπριτζ: Polity Press, 1999, σελ: 11-15.

²¹⁹ Giulianotti, R., ..ο.π., 1999, σελ. 165.

θα ανακηρυχτεί, ως η αντιπροσωπευτικότερη της πόλης μέσα από συμβολικές αναπαραστάσεις εντός και εκτός γηπέδου. Η μάχη για την «αυθεντικότητα» και την πρωτοκαθεδρία αποτελεί βασικό μοτίβο στην οπαδική ρητορική των γκράφιτι και των πανό. Στα επόμενα υποκεφάλαιο θα παρουσιαστούν εκδοχές χρήσης των πανό και γκράφιτι από τους οπαδούς του Άρη, του ΠΑΟΚ και του Ηρακλή.

Οι οπαδοί του Άρη

Οι οπαδοί σε πολλές περιπτώσεις κάνουν επίκληση στην ιστορία της ομάδας τους για να εδραιώσουν και να δικαιολογήσουν την κυριαρχία τους στην πόλη. Οι οπαδοί του Άρη χαρακτηρίζουν την Θεσσαλονίκη σε πανό τους ως «Πόλη του Θεού» επηρεασμένοι από την ομώνυμη βραζιλιάνικη ταινία, με ταυτόχρονη αναφορά στο αρχαίο θεό Άρη που αποτελεί το σύμβολο της ομάδας. Οι οπαδοί αφήνουν υπόνοια ότι η πόλη ανήκει στην ομάδα και τους οπαδούς του Άρη, τοποθετώντας την ταυτότητα του οπαδού του Άρη σε κυρίαρχη θέση σε σχέση με τις υπόλοιπες.

Πανό που αναρτήθηκε στο γήπεδο Χαριλάου, 24/3/2012 (Πηγή: www.emperor.gr)

Το παραπάνω πανό αναρτήθηκε το 2012 σε αγώνα Άρη – Πανιωνίου κάνοντας επίκληση στην ιστορία της πόλης (2327 Χρόνια) παράλληλα με την ιστορία του συλλόγου (98 χρόνια ύπαρξης τότε), ταυτίζοντας συνειρμικά τη σύγχρονη ιστορία της πόλης μ' αυτή της ομάδας. Η λογική υπέρβαση που επιχειρείται εδώ θέλει να τονίσει την παράλληλη και αποκλειστική σχέση μεταξύ του αθλητικού συλλόγου Άρη και της πόλης.

Στα γκράφιτι του γηπέδου Χαριλάου, παρατηρούμε τη χρήση συμβόλων της πόλης, όπως είναι για παράδειγμα, ο Λευκός Πύργος και το λιμάνι, έτσι ώστε να

υποδηλωθεί η συμβολική ταυτοποίηση της ομάδας με την πόλη (βλ. παρακάτω γκράφιτι της θύρας 3 του γηπέδου Χαριλάου).

Λεπτομέρεια από το γκράφιτι στη Θύρα 3 του γηπέδου Χαριλάου, (Φωτογραφία Νικόλαος Παπαχριστοδούλου)

Αν μελετήσουμε τα πανό που έχουν αναρτηθεί στο γήπεδο του Άρη ιδιαίτερα στα τοπικά ντέρμπι με τις υπόλοιπες ομάδες της πόλης θα διαπιστώσουμε ξανά τη χρήση των συμβόλων της πόλης (πύργος του ΟΤΕ, Καμάρα, Λευκός Πύργος) έτσι ώστε να συνδηλωθεί η κυριαρχία του Άρη στην πόλη.

Πανό που αναρτήθηκε σε αγώνα Άρης-ΠΑΟΚ 3/2/2013, (Πηγή: <http://aris-hools.blogspot.gr/>)

Ο Λευκός πύργος αποτελεί το σήμα κατατεθέν της πόλης και γι' αυτό το λόγο έχει γίνει αρκετές φορές αντικείμενο «χωρικής διεκδίκησης» και «οπαδικής πολιορκίας»

από τους οπαδούς της πόλης. Η συμβολική κατάληψη του Λευκού Πύργου από οπαδούς συμβολίζει την κατάληψη της πόλης από τους ίδιους. Είναι ενδεικτικό ότι όλες οι μεγάλες πορείες ή πανηγυρισμοί της πόλης επικεντρώνονται στο σημείο αυτό.

Χαρακτηριστική περίπτωση συμβολικής οπαδικής κατάληψης του Λευκού Πύργου και της γύρω περιοχής, είναι ο εορτασμός των οπαδών του Άρη για την επέτειο των 100 χρόνων από την ίδρυση του σωματείου στις 25/3/2014. Οι οπαδοί του Άρη μετά από μια τελετουργική διαδικασία επίδειξης οπαδικής ισχύος που έλαβε χώρα στην περιοχή του Λευκού Πύργου και περιλάμβανε συνθήματα, οπαδικά τραγούδια, και καπνογόνα, ανήρτησαν πανό της ομάδας, στην κορυφή του Λευκού Πύργου ενώ έγραψαν συνθήματα σε αυτόν αλλά και στα γύρω μνημεία²²⁰ της παραλιακής οδού.

²²⁰Σχεδόν το σύνολο του τύπου της πόλης αλλά και ο ίδιος ο δήμαρχος της, χαρακτήρισαν βανδαλισμό, την ενέργεια αυτή των οπαδών να γράψουν συνθήματα με σπρέι στο σύμβολο της πόλης, στην ιστοσελίδα, <http://www.lay-out.gr/apadisi-mpoytari-stous-areianous-gia-tous-vandalismous/>

Το σύμβολο της πόλης παραδόθηκε για εκείνο το βράδυ στους οπαδούς του Άρη. Η πράξη αυτή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένας «βανδαλισμός» του ιστορικού μνημείου της πόλης. Αν προσπαθούσαμε να ερμηνεύσουμε την πράξη τους πέραν της νομικής διάστασης, θα υποστηρίζαμε ότι οι οπαδοί του Άρη επιτέλεσαν μια συμβολική δραματουργική παράσταση γύρω από το σύμβολο της πόλης, μέσα από την ιδιοποίηση του και την τελετουργική προβολή της υποτιθέμενης κυριαρχίας της ομάδας στην Θεσσαλονίκη. Η κατάκτηση του εμβληματικού χώρου της πόλης επιδιώκει να προσδώσει Άρη την πλέον αντιπροσωπευτική τοπική ταυτότητα²²¹.

Αν προσπαθούσαμε να συνδέσουμε την τελετουργία αυτή με την αγωνιστική παρουσία της ομάδας του Άρη θα βλέπαμε ότι υπάρχει μια έντονη αναντιστοιχία, αφού ο Άρης εκείνη τη χρονιά διένυε μια από τις χειρότερες αγωνιστικές χρονιές της σύγχρονης ιστορίας του, καταλήγοντας στο τέλος της χρονιάς να υποβιβάζεται στην Γ' Εθνική για πρώτη φορά στην ιστορία του. Το μεγάλο αυτό τελετουργικό είχε σκοπό να υπενθυμίσει στην πόλη αλλά και στην υπόλοιπη Ελλάδα, αυτό που η αγωνιστική ένδεια του συλλόγου άφησε θολό: την ισχυρή και διαχρονική παρουσία της ομάδας του Άρη και των οπαδών του στην πόλη της Θεσσαλονίκης.

Οι οπαδοί του ΠΑΟΚ

Από την μεριά τους οι οπαδοί του ΠΑΟΚ έχουν επίσης πραγματοποιήσει παρόμοιες ενέργειες συμβολικής ιδιοποίησης μνημείων με τη χρήση γκράφιτι όπως φαίνεται στις παρακάτω εικόνες. Ο Μέγας Αλέξανδρος αλλά και η περιοχή γύρω από το Λευκό Πύργο έχει χρησιμοποιηθεί ως χώρος οπαδικής έκφρασης μέσω γκράφιτι, για να υποδηλωθεί ότι ο ΠΑΟΚ αποτελεί την ομάδα σύμβολο της πόλης.

²²¹ Βλ. σχετικά Adriano, G., «Football clubs as symbols of regional identities», *Soccer & Society*, 17(5), 692-702, 2016.

Γκράφιτι-σύνθημα των οπαδών του ΠΑΟΚ στην περιοχή του Λευκού Πύργου (Φωτογραφία Νίκος Παπαχριστοδούλου)

Γκράφιτι-σύνθημα των οπαδών του ΠΑΟΚ στην περιοχή του Λευκού Πύργου (Φωτογραφία <http://www.thestival.gr>)

Όπως είχαμε αναφέρει και στο θεωρητικό κομμάτι η κουλτούρα του γκράφιτι εμπεριέχει το στοιχείο της «παρανομίας» και κατ' επέκταση τη γοητεία του κινδύνου, αφού με όρους ιδιοκτησίας οι χώροι που χρησιμοποιούν οι χρήστες των γκράφιτι δεν τους ανήκουν. Η «ιερότητα» ιστορικών χώρων και συμβόλων καθώς επίσης και η λογική της ιδιοκτησίας παρακάμπτεται και τα σύμβολα επανανοηματοδοτούνται έτσι ώστε να εκφράσουν αντιλήψεις και ιδέες της ομάδας .

Η ιερότητα και η συμβολική αξία ενός μνημείου αξιοποιούνται από τους οπαδούς με ένα υπονομευτικό τρόπο: όσο μεγαλύτερη σημασία διαθέτει ένας χώρος ή ένα μνημείο για την κοινότητα ή την πόλη τόσο μεγαλύτερη αξία εκλαμβάνει η συμβολική χάραξη ενός συνθήματος ή ενός γκράφιτι.

Όπως συμβαίνει και με τους οπαδούς του Άρη έτσι και με τους οπαδούς του ΠΑΟΚ, η συμβολική ιδιοποίηση της πόλης αποτελεί βασικό στοιχείο έκφρασης της

ταυτότητας τους. Αν μελετήσουμε τα γκράφιτι, έξω από το γήπεδο της Τούμπας, θα διαπιστώσουμε πως δεσπόζει το γκράφιτι με την εμφατική δήλωση «ΠΑΟΚ 1926: εμείς είμαστε η Θεσσαλονίκη». Μέσα από αυτό το γκράφιτι προβάλλεται το έτος ίδρυσης του συλλόγου και κατά συνέπεια η ιστορικότητα της ομάδας καθώς και η επιθυμητή ταύτιση της πόλης με τον ΠΑΟΚ.

Το γκράφιτι κάνει χρήση της χρονολογίας ίδρυσης του ΠΑΟΚ για να σημάνει την αλλαγή και τη ρήξη που υπέστη η ιστορία της πόλης από τις προσφυγικές ροές των Ελλήνων της Μικράς Ασίας, αλλάζοντας την πληθυσμιακή δομή της πόλης ριζικά. Κατά μian έννοια λοιπόν, το γκράφιτι αυτό συνδηλώνει ότι η Θεσσαλονίκη είναι κατά κύριο λόγο μια προσφυγική πόλη και κατά συνέπεια η ομάδα του ΠΑΟΚ αποτελεί τον χαρακτηριστικότερο, τον αντιπροσωπευτικότερο (ίσως τον μοναδικό;) εκπρόσωπο της πόλης.

Γκράφιτι δίπλα από το γήπεδο της Τούμπας, (Φωτογραφία Νικόλαος Παπαχριστοδούλου)

Με ερέθισμα τα παραπάνω γκράφιτι, ο οπαδός του ΠΑΟΚ στην πρώτη συνέντευξη, σχολιάζει:

«Έξω από την θύρα 4. Είναι η άποψη ότι εμείς είμαστε η Θεσσαλονίκη, δηλαδή ότι το κυρίαρχο στοιχείο στη Θεσσαλονίκη είναι το... και οι αριθμοί το δείχνουν και η καθημερινότητα ότι είναι το... μεγαλύτερο κομμάτι είναι οι οπαδοί του ΠΑΟΚ. Εντάξει...»²²²

Ο οπαδός του ΠΑΟΚ χρησιμοποιεί την έννοια της αριθμητικής οπαδικής κυριαρχίας εντός μιας πόλης και έτσι «νομιμοποιεί» την οπαδική κυριαρχία του συλλόγου στην πόλη. Το οπαδικό παιχνίδι ανάγεται σ' ένα παιχνίδι δυναμικότητας και αριθμητικής

²²² 1^η συνέντευξη οπαδού του ΠΑΟΚ Π.Κ.σελ.:19.

υπεροχής όπως συμβαίνει και στις περισσότερες εκφάνσεις του κοινωνικού βίου. Η οπαδική πλειοψηφία φέρνει την κυριαρχία και η κυριαρχία αυτή, αντανακλά το «ποιος είναι η Θεσσαλονίκη». Η μαζικότητα του οπαδικού κινήματος στα μάτια του οπαδού συνεπάγεται την συμβολική κυριαρχία απέναντι σε ανταγωνιστικές οπαδικές κοινότητες.

Συχνά, οι ηγεμονικές διαθέσεις των οπαδών του ΠΑΟΚ εντός της πόλης εκφράζονται με την προβολή πανό μεγάλων διαστάσεων που αναρτώνται στην θύρα 4, την εξέδρα των οργανωμένων οπαδών του ΠΑΟΚ. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το πανό που φαίνεται στην επόμενη φωτογραφία με το σύνθημα «Μια Πόλη – Μια ομάδα, Εμείς μαζί για μια Ζωή». Το τεράστιο αυτό πανό υποβαθμίζει συμβολικά τις υπόλοιπες ομάδες τους οπαδούς εντός της πόλης, κάνοντας λόγο συνειρμικά για την κυριαρχία της ομάδας του ΠΑΟΚ. Η αγνόηση ή η μη αναγνώριση των αντιπάλων ομάδων της πόλης αποτελεί βασικό τρόπο συμβολικής υποτίμησης και υποβάθμισης του αντιπάλου.

Πανό που αναρτάτε συχνά στο γήπεδο της Τούμπας (Πηγή: <http://www.paok365.net/>²²³)

Το ζήτημα που θέτει το συγκεκριμένο γκράφιτι περί «μιας πόλης-μιας ομάδας» τέθηκε στους οπαδούς στις συνεντεύξεις μας. Ο πρώτος ομιλητής του ΠΑΟΚ εξήγησε το πανό αυτό βάσει της αγωνιστικής κυριαρχίας του ΠΑΟΚ τη συγκεκριμένη περίοδο:

«Αυτό είναι πιο πολύ σε καζούρα γιατί ανέβηκε, σηκώθηκε σε μια περίοδο που ο Άρης ήτανε στην Γ' εθνική και ο Ηρακλής στη Β' να δείξει σε συνέχεια του προηγούμενου μηνύματος ότι αυτή την στιγμή μόνο μια ομάδα είναι...»²²⁴

²²³ Βλ. σχετικά http://www.paok365.net/2015/08/vid_20.html.

²²⁴ 1η συνέντευξη οπαδού του ΠΑΟΚ Π.Κ., σελ.: 7.

Η αγωνιστική κυριαρχία του ΠΑΟΚ δικαιολογεί τη συμβολική εξαφάνιση των αντιπάλων αλλά ο συγκεκριμένος οπαδός δεν επιθυμεί τη πραγματική εξόντωση των αντιπάλων εντός της πόλης.

« Ε, όχι , προσωπικά θέλω τον αντίπαλο μου δυνατό για να είμαι και εγώ ακόμα δυνατότερος... και ούτε τον ΠΑΟΚ συμφέρει.»²²⁵

Η ύπαρξη χρονικών σημείων στα πανό και των δυο συλλόγων κάνει επίκληση στην ιστορικότητα των δυο συλλόγων με τον Άρη από τη μια να κάνει λόγο για τα χρόνια ύπαρξης του (98 χρόνια Άρης) , και τον ΠΑΟΚ από την άλλη να κάνει λόγο για το έτος ιδρύσεως του (1926), που βρίσκεται χρονικά κοντά, στο έτος της μεγάλης αλλαγής της πόλης: της υποδοχής των προσφύγων της Μικράς Ασίας. Από τη μια η Θεσσαλονίκη των γηγενών και από την άλλη η Θεσσαλονίκη των προσφύγων. Το δίπολο Άρης – ΠΑΟΚ για άλλη μια φορά βλέπουμε ότι συγκροτείται συμβολικά γύρω από την ίδια κοινωνικο-πολιτισμική αντιπαράθεση.

Οι οπαδοί του Ηρακλή

Οι οπαδοί του Ηρακλή τα τελευταία χρόνια έχουν αυξήσει ραγδαία την παρουσία τους στο χώρο του οπαδικού γκράφιτι ίσως λόγω της έντονης δραστηριοποίησης του ραγδαία εξελισσόμενου συνδέσμου «Αυτόνομη Θύρα 10». Στο κέντρο της πόλης υπάρχουν σε διάσπαρτα σημεία συνθήματα και γκράφιτι του Ηρακλή. Να σημειωθεί ότι τα γκράφιτι του Ηρακλή φθίνουν στις περιοχές πέραν του κέντρου σύμφωνα με την έρευνα μας.

Χαρακτηριστικά παραθέτουμε το λογότυπο της Αυτόνομης Θύρας 10 στο άγαλμα του Βασιλιά Κωνσταντίνου στην πλατεία Βαρδαρίου, στο κέντρο της πόλης. Το σημείο αυτό είναι το λεγόμενο «σημείο 0», το σημείο όπου ξεκινούν οι χιλιομετρικές αποστάσεις της πόλης. Παράλληλα το άγαλμα αυτό αναπαριστά μια σημαντική μορφή για την ιστορία της πόλης αφού ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος Α΄ συνδέεται με την απελευθέρωση της πόλης το 1912.

²²⁵ 1η συνέντευξη οπαδού του ΠΑΟΚ Π.Κ., σελ.: 7.

Σύνθημα των οπαδών του Ηρακλή, στο άγαλμα του Βασιλιά Κωνσταντίνου Α' στην Πλατεία Ελευθερίας στο κέντρο της Θεσσαλονίκης (Φωτογραφία Νικόλαος Παπαχριστοδούλου)

Παρατηρούμε ότι, όπως συμβαίνει και στις άλλες οπαδικές συλλογικότητες της πόλης, οι οπαδοί του Ηρακλή χρησιμοποιούν το γκράφιτι έτσι ώστε να σηματοδοτήσουν εξέχοντα σημεία της πόλης και να σηματοδοτήσουν την οπαδική τους παρουσία στην πόλη. Στα δυο γήπεδα του Ηρακλή (ποδοσφαίρου και μπάσκετ) υπάρχει μεγάλος αριθμός από γκράφιτι που σηματοδοτούν και σημασιοδοτούν την περιοχή αυτή. Ο Ηρακλής, ως ο παλαιότερος εν ζωή, ελληνικός σύλλογος της πόλης δε θα μπορούσε να μην εκφράσει την ιστορία του, μέσω των πανό ή του γκράφιτι. Στο παρακάτω γκράφιτι που βρίσκεται στο Ιβανώφειο γήπεδο μπάσκετ γίνεται λόγος για τα 100 χρόνια ιστορίας του Ηρακλή χρησιμοποιώντας τη φράση «Ένας αιώνας, Μια ιστορία».

Γκράφιτι των οπαδών του Ηρακλή έξω από το Ιβανώφειο στάδιο (Φωτογραφία Νικόλαος Παπαχριστοδούλου)

Όπως προέκυψε από την έρευνα μας,(συνέντευξη/ανακοινώσεις συνδέσμων) οι οπαδοί του Ηρακλή δεν εμφανίζονται προσκολλημένοι στην ιστορικότητα του

συλλόγου τους. Το παρελθόν και η ιστορία του Ηρακλή αποτελεί μεν σημείο περηφάνιας των οπαδών του, αλλά αυτοί δεν το χρησιμοποιούν ως σημείο αγκίστρωσης. Ενδεικτικό αυτού είναι ότι οι εορτασμοί των 100 χρόνων του Ηρακλή πραγματοποιήθηκαν σε πολύ χαμηλότερους τόνους (Live συναυλία του συνδέσμου Αυτόνομη Θύρα 10²²⁶) από αυτούς των οπαδών του Άρη, χωρίς καταλήψεις συμβόλων ή πορείες στο κέντρο της πόλης.

Η ανάπτυξη του συνδέσμου «Αυτόνομη Θύρα 10» στους οπαδικούς κύκλους του Ηρακλή, έφερε την αναζωογόνηση του οπαδικού κινήματος του, μαζί με ένα αέρα αλλαγής ενώ παράλληλα τον επανένταξε στο παιχνίδι της συμβολικής «διεκδίκησης» της ηγεμονίας της πόλης. Αν παρακολουθήσουμε τις πρόσφατες ανακοινώσεις του συνδέσμου θα δούμε αναγγελίες αγώνων με κάλεσμα για «απαγόρευση κυκλοφορίας άλλων οπαδών»²²⁷.

Ανακοίνωση του συνδέσμου «Αυτόνομη Θύρα 10» για τον αγώνα του Ηρακλή στις 9/4/2015 (Πηγή: www.iraklis-g10.gr)

Στην παραπάνω ανακοίνωση αναγράφεται με επιβλητικό τρόπο ότι η «πόλη είναι Μπλε» και ταυτόχρονα επιβάλεται από τους οπαδούς του Ηρακλής μια άτυπη «απαγόρευση κυκλοφορίας για ο,τιδήποτε δεν είναι Ηρακλής». Οι οπαδοί του Ηρακλή πριν από ένα μεγάλο εντός έδρας αγώνα στέλνουν το μήνυμα κυρίως προς τους άλλους οπαδούς της πόλης, ότι για εκείνη την ημέρα τουλάχιστον, η πόλη τους ανήκει.

²²⁶ «Live ΑΘ 10 (100 Χρόνια)», στην ιστοσελίδα <http://www.iraklis-g10.gr/photo-gallery/a8-10/live-100-years#!049>

²²⁷ «Η πόλη είναι μπλε», στην ιστοσελίδα <http://www.metroport.gr/article/i-poli-ine-mple>

Η ημέρα ενός αγώνα είναι η μέρα που οι οπαδοί καταλαμβάνουν με τα οπαδικά τους χρώματα την πόλη. Η δήλωση αυτή γίνεται σε μια προσπάθεια να ηγηθεί ο Ηρακλής – όπως και οι υπόλοιπες ομάδες της πόλης- τον αστικό χώρο για την ημέρα του αγώνα. Οι οπαδοί αισθάνονται την «υποχρέωση» να υπερασπιστούν το ζωτικό τους χώρο από τους άλλους οπαδούς, των οποίου και μόνο η παρουσία θα θεωρηθεί συμβολική «βεβήλωση»²²⁸ αφού θεωρούν ότι την ημέρα του αγώνα η πόλη συμβολικά τους «ανήκει».

Οι οπαδοί του Ηρακλή, με τέτοιου είδους ανακοινώσεις προσπαθούν να εισέλθουν στο παιχνίδι διεκδίκησης της οπαδικής ηγεμονίας στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Σε γενικές γραμμές όμως θα παρατηρούσαμε ότι η συμβολική δυναμική των οπαδών του Ηρακλή διοχετεύεται σε άλλα πεδία πέρα της κατά μέτωπο σύγκρουσης με τις υπόλοιπες ομάδες της πόλης όπως είναι για παράδειγμα στην κινηματική δράση όπως θα δούμε παρακάτω.

Σύνθημα έξω από το γήπεδο του Καυτατζόγλειο στάδιο του Ηρακλή (Φωτογραφία Νικόλαος Παπαχριστοδούλου)

Μεγάλος αριθμός γκράφιτι δημιουργούνται για να δηλώσουν ότι μια περιοχή ανήκει μονομερώς σε μια οπαδική κοινότητα ειδικά στις περιοχές γύρω απ τα γήπεδα. Όταν ένας οπαδός δηλώνει το χαρακτηριστικό «Εδώ μόνο εμείς» αυτό συνεπάγεται ότι οποιαδήποτε άλλη ομάδα- οπαδός δεν επιτρέπονται να συν-υπάρξουν σ' αυτό το χώρο πέραν της υποδηλούσας. Οι οπαδοί του Ηρακλή μ' αυτό τον τρόπο διεκδικούν

²²⁸Armstrong, G., & Giulianotti, R., «Οι λεωφόροι της αντιπαράθεσης. Διαχείριση και έλεγχος αστικών χώρων από τους χούλιγκαν» στο Ζαϊμάκης, Γ., Κοταρίδης, Ν. (επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*, Αθήνα: Πλέθρον, 2013,161-201, σελ.: 184.

την «πατρότητα» της περιοχής γύρω από το γήπεδο τους, οριοθετώντας τη ζώνη επιρροής τους στο κέντρο της πόλης όπου τοποθετείται το γήπεδο του Ηρακλή.

Η ηγεμονία σε επίπεδο συνοικίας

Η οπαδική χωρική κυριαρχία εκφράζεται με συμβολικές παραστάσεις όχι μόνο στο κέντρο της πόλης αλλά και στις συνοικίες της όπου οι οπαδοί δηλώνουν σε κάθε ευκαιρία την εκάστοτε κυριαρχούσα οπαδική ταυτότητα μιας περιοχής/συνοικίας/γειτονιάς χρησιμοποιώντας υπερβολικές και συνάμα απειλητικές εκφράσεις-σλόγκαν σε τοίχους ή πανό. Η χωρική ηγεμονία δεν λειτουργεί μόνο σε μακρο-επίπεδο αλλά και στη μικροκλίμακα της συνοικίας στην πόλη.

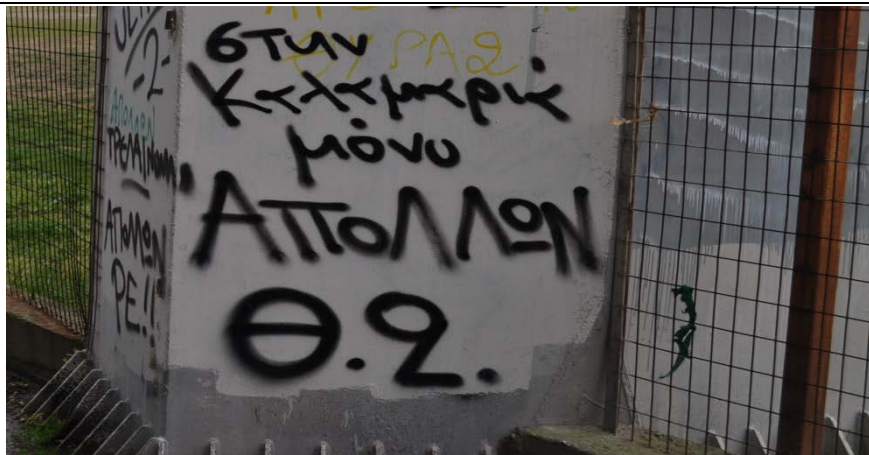
Για παράδειγμα, ένα γκράφιτι των οπαδών του ΠΑΟΚ στην συνοικία της Νεάπολης αναφέρει «ΓΙΑ ΕΜΑΣ ΣΤΗ ΝΕΑΠΟΛΗ ΥΠΑΡΧΕΙ ΕΝΑΣ ΘΕΟΣ, ΠΑΟΚ». Ο οπαδός που δημιούργησε το γκράφιτι ορμώμενος από το γεγονός ότι η Νεάπολη αποτελεί μια προσφυγική συνοικία στην οποία οι οπαδοί του ΠΑΟΚ αποτελούν την πλειοψηφία, δηλώνει ότι αναγνωρίζει ως μοναδική ομάδα της συνοικίας τον ΠΑΟΚ ανάγοντας τον σε κάτι υπερβατικό και απόλυτο όπως είναι ο Θεός. Η παρουσία αυτών των γκράφιτι υποδηλώνει ότι η παρουσία μια άλλης ομάδας αποτελεί «ξένο» σώμα για την συνοικία της Νεάπολης και ως ένα τέτοιο σώμα θα αντιμετωπιστεί από τους οπαδούς της συνοικίας του ΠΑΟΚ.

Γκράφιτι οπαδών του ΠΑΟΚ στη συνοικία της Νεάπολης Θεσσαλονίκης (Φωτογραφίες Νικόλαος Παπαχριστοδούλου)

Ένα ακόμα παράδειγμα συνοικιακής χωρικής κυριαρχίας παρατηρούμε στη συνοικία της Καλαμαριάς και στο γήπεδο του Απόλλωνα όπου εμφανίζονται γκράφιτι της ομάδας, τα οποία διεκδικούν την ηγεμονία στη συνοικία.

Γκράφιτι στο γήπεδο του Απόλλωνα Καλαμαριάς (Φωτογραφία Νικόλαος Παπαχριστοδούλου)

Ενδεικτικό είναι το παραπάνω γκράφιτι το οποίο υπενθυμίζει έμμεσα στους κατοίκους της Καλαμαριάς, τον προσφυγικό χαρακτήρα συνοικίας, αλλά και το γεγονός ότι οι οπαδικές εκφράσεις άλλων ομάδων δεν είναι συμβατές με την ιστορία και το συμβολικό φορτίο της περιοχής. Το γκράφιτι αυτό προσπαθεί να δημιουργήσει θύλακες αντίστασης στην μεταμοντέρνα λογική του οπαδού– καταναλωτή, ο οποίος ακολουθεί τις ομάδες οι οποίες είναι κυρίαρχες και όχι τις ομάδες που ανήκει σε συνοικιακό επίπεδο ακόμα και αν αυτές οι ομάδες φέρουν σημαντικούς ιστορικούς συμβολικούς συμβολισμούς, όπως είναι ο Απόλλων Καλαμαριάς.

Ο λόγος περί κατεστημένου και η ρητορική της αντίστασης.

Η έννοια του «κατεστημένου» και της «αντίστασης» αναδύονται ως κεντρικό σημείο αναφοράς στις συνεντεύξεις, τα πανό και τα γκράφιτι των οπαδών του Άρη, του Ηρακλή και του ΠΑΟΚ. Ο οπαδικός λόγος των ομάδων αυτών, όπως προέκυψε από την έρευνα μας, διαπνέεται από μια διάθεση αντίστασης απέναντι σε κέντρα εξουσίας τα οποία με τον ένα ή τον άλλο τρόπο ευνοούν «άλλους». Η έννοια της εναντίωσης προς ένα φαντασιακό «κατεστημένο» εμφανίζεται να αποτελεί ισχυρό συγκροτησιακό στοιχείο της οπαδικής ταυτότητας των οπαδών της Θεσσαλονίκης. Η ρητορική των οπαδών κυριαρχείται από το λόγο περί ενός ισχυρότερου «άλλου», ο οποίος μπορεί να έχει τη μορφή μιας άλλης ομάδας, μιας πολιτικής παράταξης ή ενός ολόκληρου πολιτικού συστήματος ενώ μπορεί να βρίσκεται χωρικά εντός ή εκτός της πόλης. Η υιοθέτηση τέτοιου είδους ταυτοτήτων, όπως είδαμε στο θεωρητικό μέρος αποτελεί συνήθη πρακτική για τους οπαδούς ομάδων που δεν διαθέτουν το απαραίτητο συμβολικό κεφάλαιο²²⁹.

Αν προσπαθούσαμε να πλαισιώσουμε τη στάση αυτή εντός της ελληνικής κοινωνίας, θα μπορούσαμε να την εντάξουμε σε μια γενικότερη τάση θυματοποίησης που εντοπίζεται στην ελληνική κοινωνία ειδικότερα στην περίοδο της οικονομικής κρίσης²³⁰ αλλά και σε ένα γενικευμένο αίσθημα εθνικής αδικίας ως προς την θέση της Ελλάδος²³¹. Παρατηρούμε λοιπόν ότι η αίσθηση του αδικημένου και η τάση θυματοποίησης είναι πολύ διαδεδομένα στερεότυπα στην αυτό-εικόνα των

²²⁹ Armstrong, G., & Giulianotti, R. (επιμ.) *Fear and loathing in world football*, Oxford: Berg, 2001, σελ.:270.

²³⁰ Σύμφωνα με την έρευνα του Αντωνίου, η ελληνική κοινωνία τείνει προς το να αναπτύσσει σύνδρομα θυματοποίησης ως προς τον τρόπο που κοινωνικοποιούνται και εσωτερικοποιούνται οι εθνικές της ήττες (Μικρά Ασία, Κυπριακό, Εμφύλιος, κ.ά.), στο Antoniou, G., Dinas, E., & Kosmidis, S., «Collective Victimhood and Social Prejudice: A Post-Holocaust Theory of anti-Semitism», σελ.: 15, διαθέσιμο στο https://www.researchgate.net/publication/285236109_Collective_Victimhood_and_Social_Prejudice_A_Post-Holocaust_Theory_of_anti-Semitism.

²³¹ Στην έρευνα της στο εκπαιδευτικό σύστημα, η Δραγώνα αναφέρει ότι εκπαιδευτικά βιβλία και εκπαιδευτικοί προσδίδουν στην Ελλάδα ο χαρακτηρισμό ως «αδικημένη» χώρας, λαμβάνοντας υπόψη τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίστηκε από τις Ευρωπαϊκές χώρες, βάσει της προσφοράς της στη γέννηση του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού, στο Δραγώνα, Θ., «Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης», στο Φραγκουδάκη, Α. και Δραγώνα, Θ., *Τι είν' η πατρίδα μας; : Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1997, 71-105, σελ.: 85-86.

σύγχρονων Ελλήνων εν γένει και ο λόγος των οπαδών και των ομάδων μπορεί να ειπωθεί ως ανάκλαση αυτών των αντιλήψεων.

Η έννοια του «κατεστημένου» προσλαμβάνει διαφορετικές σημασιοδότησεις από τους οπαδούς της εκάστοτε ομάδας στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Οι αφηγήσεις όλων των οπαδών της πόλης μπορούν να συνοψιστούν σε δυο μοτίβα: από μια οι οπαδοί προδιαγράφουν για την ομάδα τους ένα προφίλ αδικημένων και «άσπιλων» συλλόγων και από την άλλη προδιαγράφουν την εναντίωση τους, απέναντι σ' ένα φαντασιακό «κατεστημένο». Με τον τρόπο αυτό οι ομάδες αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως εστίες αντίστασης προς τη ολοένα και αυξανόμενη διαφθορά της πόλης αλλά και ολόκληρης της χώρας.

Η έννοια του «κατεστημένου» μέσα από τις συνέντευξης των οπαδών της πόλης εκλαμβάνει πολλαπλές εκφάνσεις στο λόγο των οπαδών. Για παράδειγμα ο οπαδός του Άρη αναφέρει ότι σημαντικός λόγος για να επιλέξει κάποιος την ομάδα του Άρη είναι ο παρακάτω:

«Και καλά δε ρουφιανεύουν ... δεν είναι το «κατεστημένο» ρε παιδί μου. Είναι πιο αντιδραστικοί.»²³².

Η αντίδραση προς το «κατεστημένο» προβάλλεται ως βασικός λόγος για να ενταχθεί ένας νέος οπαδός στην ομάδα του Άρη. Ο οπαδός αντιπαραθέτει την ταυτότητα της ομάδας του, με φαντασιακές άλλες, οι οποίες έχουν χαρακτηριστικά τα οποία ο ίδιος δεν διαθέτει. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο φαντασιακός «άλλος» είναι μια άλλη ομάδα ή κοινότητα οπαδών που συμβολίζει την έννοια του «κατεστημένου». Η ομάδα που θεωρείται «κατεστημένο» στον λόγο των οπαδών του Άρη είναι η ομάδα του ΠΑΟΚ. Συγκεκριμένα, ο οπαδός του Άρη αναφέρει:

«Και οι πολιτικοί τον βοηθήσανε, έχει πιο πολύ βοήθεια από τους πολιτικούς και από αυτά. Ο Άρης αν είχανε βοήθεια δε θα τον ρίχνανε δυο τρεις φορές, δυο φορές που έπεσε. Εντάξει έπεσε και απ τα λάθη του, αλλά μπορούσανε να τον βοηθήσουνε, Άρης είσαι.»²³³

²³² 1η Συνέντευξη οπαδού Άρη Π.Χ., σελ.:1.

²³³ 1η Συνέντευξη οπαδού Άρη Π.Χ., σελ.:23.

Ο οπαδός του Άρη αντιπαραβάλλει την οπαδική του ταυτότητα, με το «κατεστημένο» που θεωρεί ότι έχει εγκαθιδρύσει η ομάδα του ΠΑΟΚ εντός της πόλης της Θεσσαλονίκης, με τη βοήθεια των πολιτικών. Ο οπαδός υποστηρίζει ότι οι πολιτικοί παρέχουν στήριξη σε συγκεκριμένες ομάδες και με τον τρόπο αυτό διαφθείρεται η ταυτότητα τους. Αυτή είναι και η ειδοποιός διαφορά με το σύλλογο του Άρη: η ταυτότητα του Άρη αντιτάσσεται στο «πολιτικό κατεστημένο» της πόλης που εκπροσωπείται κατά μια έννοια από την ομάδα του ΠΑΟΚ και κατά συνέπεια, από τους οπαδούς του.

Αν στραφούμε στο οπαδικό λόγο των οπαδών του Άρη στο διαδίκτυο θα διαπιστώσουμε ότι επίσης καταφέρεται κατά του «κατεστημένου» που υποτίθεται ότι έχει δημιουργήσει η ομάδα του ΠΑΟΚ. Για να υπονομεύσουν την εικόνα του αντιπάλου τους, οι οπαδοί χρησιμοποιούν λεζάντες με υποτιμητικό περιεχόμενο για τη σχέση του ΠΑΟΚ με το πολιτικό «κατεστημένο» της πόλης, όπως για παράδειγμα: «Χορηγός του ΠΑΟΚ ο Τσοχατζόπουλος», «Ομάδα του δημοσίου και αβέρτα ασυλία», «ΠΑΟΚ και εγκληματικές οργανώσεις»²³⁴.

Την πεποίθηση αυτή, τη βρίσκουμε ανηρτημένη και σε πανό στις κερκίδες του γηπέδου Χαριλάου, κάνοντας χρήση όρων όπως «ρουφιάνοι» ή «χαφιέδες». Στο παρακάτω πανό, οι οπαδοί του Άρη χαρακτηρίζουν τους παράγοντες του ΠΑΟΚ «ρουφιάνους» βάσει της προσκόλλησης τους με βασικά εξουσιαστικά κέντρα της κοινωνίας όπως: υπουργούς οικονομικών, εισαγγελείς και φορείς της αστυνομίας («ασφαλίτες»). Η ομάδα του ΠΑΟΚ παρουσιάζεται «διαπλεκόμενη» όντας κοντά σε όργανα που ασκούν εξουσία.

²³⁴ Στο ιστολόγιο <http://aris-fanatics.blogspot.gr/> μπορούμε να διαβάσουμε ολόκληρη κατηγορία άρθρων με το όνομα Αντι-ΠΑΟΚ, ενώ βασική υποκατηγορία αυτών έχει τον τίτλο «κατεστημένο».

Οπαδικό πανό που έχει αναρτηθεί στο γήπεδο Χαριλάου σε αγώνα με τον ΠΑΟΚ (Πηγή: www.emperor.gr)

Η σχέση αυτή έρχεται σε αντίθεση με το οπαδικό πρότυπο του ανεξάρτητου φιλάθλου, μακριά από «κέντρα εξουσίας» που προωθεί η οπαδική κοινότητα του Άρη. Σε παρόμοιο συμπέρασμα καταλήγει η έρευνα για την οπαδική κοινότητα του Άρη, των Νικολακάκη και Αντωνιάδη, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η οπαδική ταυτότητα του αρειανού σμιλεύεται πάνω στη ρητορική της ανεξαρτησίας από συστημικούς θεσμούς και κέντρα εξουσίας.²³⁵

Η άποψη του οπαδού του Ηρακλή κινείται στο ίδιο μήκος κύματος με αυτή του οπαδού του Άρη για το καθεστώς κατεστημένου της ομάδας του ΠΑΟΚ αν και δεν συνδέει τόσο άμεσα τη συγκρότηση της οπαδικής του ταυτότητας με την αντιπαλότητα απέναντι στον ΠΑΟΚ.

«Για μένα ο ΠΑΟΚ είναι το κατεστημένο της Θεσσαλονίκης. Αυτοί βλέπουν τον εαυτό τους ως η απάντηση της Θεσσαλονίκης στο κατεστημένο της Αθήνας αλλά τα ίδια σκατά είναι.»²³⁶

²³⁵ Αντωνιάδης, Α., Νικολακάκης, Μ., ««Ρομαντικοί και όχι παραβατικοί...» Ταυτότητα και πολιτική στις κοινότητες οπαδών του Άρη» στο Ζαϊμάκης, Γ., Κοταρίδης, Ν.(επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών: Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*, Αθήνα: Πλέθρον, 2013, 314-340, σελ.: 336.

²³⁶ Συνέντευξη οπαδού Ηρακλή Σ.Μ., σελ.:6

Χαρακτηριστική επίσης είναι η αναφορά στην επιρροή του τύπου στην παγίωση του «κατεστημένου» της Θεσσαλονίκης στο παρακάτω απόσπασμα της συνέντευξης. Σύμφωνα με τον αφηγητή ο αθλητικός τύπος δεν αντιμετωπίζει τους οπαδούς ως σκεπτόμενους φιλάθλους, χρησιμοποιώντας τίτλους οι οποίοι θα προσελκύσουν τους οπαδούς της πιο δημοφιλούς ομάδας ασχέτως αν η επικαιρότητα επιβάλλει να γίνει πρωτοσέλιδο μια άλλη ομάδα.

«Κατ' αρχάς για τον ΠΑΟΚ έπαιξε πάρα πολύ μεγάλο ρόλο το γεγονός, η διαφήμιση από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, η προπαγάνδα. Δηλαδή ακόμα και στις επιτυχίες του Ηρακλή, ο Ηρακλής ανέκαθεν στις τοπικές εφημερίδες ήταν ένα σπιρτόκουτο. Δηλαδή τι τίτλο έπαιρνες, τι νικούσες κτλ ήσουν ένα σπιρτόκουτο, πάντα ήσουν ένα σπιρτόκουτο.... Δηλαδή θες δε θες εκνευρίζεσαι. Λες ε όχι. Δηλαδή χέσε μας. Γιατί δεν υπάρχει μια ίση αντιμετώπιση ...»²³⁷

Ο οπαδός υπονοεί ότι η λειτουργία του τύπου υποκύπτει σε συμφέροντα που εξυπηρετούν τους «ισχυρούς» του αθλήματος και έτσι διαιωνίζεται μια αδικία που συντηρεί αέναα την κυριαρχία των ιδίων αλλά και ταυτόχρονα παγιώνει το οπαδικό μίσος και τις αντιπαλότητες. Συνεπώς σημαντικό ρόλο στην άδικη αντιμετώπιση που δέχεται ο Ηρακλής από τον τύπο συνετέλεσε η ομάδα του ΠΑΟΚ, η οποία είτε ηθελημένα είτε χωρίς δική της παρέμβαση μονοπωλεί τις ειδήσεις του αθλητικού τύπου, καλλιεργώντας ένα κλίμα υπέρ αυτού του συλλόγου. Η αρνητική στάση των οπαδών του Ηρακλή απέναντι στο «κατεστημένο» του τύπου διαφαίνεται σε ανακοίνωση του συνδέσμου του Ηρακλή «Αυτόνομη Θύρα 10» σχετικά με τις «10 εντολές»²³⁸ που πρέπει να ακολουθήσουν οι οπαδοί του Ηρακλή. Στην 9η εντολή διαβάζουμε το εξής:

²³⁷ Συνέντευξη οπαδού Ηρακλή Σ.Μ., σελ.:2.

²³⁸ Όπως αναφέρει στην ιστοσελίδα της ΑΘ 10 «Τα τελευταία χρόνια και μετά την ίδρυση της Αυτόνομης Θύρας 10 η εικόνα του πετάλου μας έχει αλλάξει ριζικά προς το καλύτερο. Από οργάνωση, από φωνή, από πανό, από συνθήματα.... αλλά και πολλές άλλες λεπτομέρειες που τις διακρίνει όποιος έρχεται να δει παιχνίδι του ΗΡΑΚΛΗ. Για να γίνουμε ακόμη καλύτεροι συμπαρασύροντας μαζί μας και την ομάδα, σε όποιο γήπεδο κι αν παίζουμε, σε οποιοδήποτε άθλημα, με οποιαδήποτε ομάδα, θέλουμε να θέσουμε τις "10 εντολές" για να γίνουμε ακόμη καλύτεροι και να φεύγουμε καυλωμένοι από το γήπεδο αλλά και γενικά για τη νοοτροπία του Ηρακληδέα οπαδού.» στο «10 εντολές» στην ιστοσελίδα <http://www.iraklis-g10.gr/10-entoles>.

«Δε δίνουμε ούτε 1€ σε οποιαδήποτε φυλλάδα κυκλοφορεί. Εκδότες που συμπεριφέρονται στον τεράστιο ΗΡΑΚΛΗ μας σαν ομάδα γειτονιάς δεν αξίζουν τη παραμικρή στήριξή μας.»²³⁹

Οι οπαδοί του Ηρακλή καταφέρονται κατά του αθλητικού τύπου της πόλης κατηγορώντας τον ότι διατηρεί μερίδιο συνυπευθυνότητας για τη χειραγώγηση των οπαδικών συνειδήσεων και την άνιση διαχείριση των ομάδων της πόλης. Ουσιαστικά οι οπαδοί του Ηρακλή θεωρούν ότι ο αθλητικός τύπος της πόλης είναι χειραγωγημένος εκ των άνωθεν και η κατάσταση αυτή γεννά το μίσος μεταξύ των οπαδών.

Παράλληλα, ο οπαδός του Ηρακλή θεωρεί «κατεστημένο» όχι μόνο μια συγκεκριμένη ομάδα αλλά και την γενικότερη οργάνωση/διαστρωμάτωση του ποδοσφαίρου όπως και ολόκληρης της κοινωνίας. Γι' αυτόν η έννοια του «κατεστημένου» ξεφεύγει από τα οπαδικά όρια και κατευθύνεται προς την ευρύτερη αδικία που εμφανίζεται στην κοινωνία γενικότερα.

«Ως οπαδός του Ηρακλή θα ήθελα ανατροπή του καθεστώτος και του κατεστημένου... Θέλουμε να την πούμε σε συγκεκριμένους που ασχολούνται και είναι στην κορυφή της πυραμίδας ... Και έχουν όχι μόνο πολιτική χροιά, έχουν και πολιτικές δράσεις πλέον ... έχουνε κάνει καταλήψεις (οι οπαδοί του Ηρακλή) με απολυμένους, πορείες με τους απολυμένους, πορείες με τις Σκουριές, δεν έχουν να κάνουν πλέον μόνο με τα ποδοσφαιρικά»²⁴⁰

Οι οπαδοί του Ηρακλή, όπως θα δούμε στο παρακάτω υποκεφάλαιο, ενίοτε δίνουν κινηματικές διαστάσεις στην οπαδική τους ταυτότητα, κυρίως ενάντια στις διάφορες μορφές εξουσίας της κοινωνίας. Σε αυτήν τη βάση ο αφηγητής παραλληλίζει τον αγώνα για την αγωνιστική σωτηρία της ομάδας Ηρακλή, με την σωτηρία ολόκληρης της κοινωνίας. Η κοινότητα του Ηρακλή μετουσιώνεται σε θύλακα αντίστασης όχι μόνο ενάντια σ' ένα ποδοσφαιρικό «κατεστημένο» αλλά και σε μια κυρίαρχη, άρχουσα τάξη πραγμάτων που εν γένει, είναι φορέας αδικίας. Τέτοιες μορφές κινηματικής δράσης αναδεικνύονται και μέσα από τις ανακοινώσεις του συνδέσμου «Αυτόνομη Θύρα 10» με χαρακτηριστικά παραδείγματα το κάλεσμα του συνδέσμου

²³⁹ Βλ. σχετικά, <http://www.iraklis-g10.gr/10-entoles>

²⁴⁰ Συνέντευξη οπαδού Ηρακλή Σ.Μ., σελ.:4

για συμμετοχή στην απεργία στις 12/2/2012²⁴¹, ή την ανακοίνωση του συνδέσμου κατά της Eurobank στις 19/2/2014 για τη δέσμευση χρημάτων λογαριασμού ο οποίος προοριζόταν για ιατρικά έξοδα μιας τρίχρονης²⁴².

Μεγάλος αριθμός γκράφιτι του Ηρακλή διατηρούν θεματολογία που στρέφεται κατά της αστυνομίας, αλλά και γενικότερα κατά του εξουσιοκρατικού «συστήματος». Στο παρακάτω γκράφιτι των οπαδών του Ηρακλή και συγκεκριμένα του συνδέσμου «Αυτόνομη Θύρα 10», θα πρέπει να τονιστεί η συμβολική αξία της τοποθεσίας του γκράφιτι, αφού είναι τοποθετημένο στην είσοδο του δικαστικού Μεγάρου Θεσσαλονίκης και στρέφεται κατά της ποινικοποίησης τους οπαδικού κινήματος.

Γκράφιτι-σύνθημα στο Δικαστικό Μέγαρο Θεσσαλονίκης (φωτογραφία Νίκος Παπαχριστοδούλου)

Το συγκεκριμένο γκράφιτι καταφέρεται ενάντια στο θεσμό της δικαιοσύνης ο οποίος σύμφωνα με το δημιουργό του γκράφιτι, προσπαθεί να περιορίσει τη δράση των οπαδών, μέσω της ποινικοποίησης της οπαδικής συμπεριφοράς. Ο ομιλητής στη συνέντευξη μας κάνει αναφορά στο ζήτημα της δικαιοσύνης και των διώξεων κατά των οπαδών:

«...Να υπάρχει ισονομία. Αυτό είναι το πρόβλημα της χώρας. Δεν είναι το πρόβλημα της αστυνόμευσης και ότι είναι μέσα στο κρατητήριο οι οπαδοί. Το πρόβλημα είναι ότι είναι μόνο οι οπαδοί και οι λαθρομετανάστες. Το ζήτημα της Ελλάδας είναι η ισονομία.... Δηλαδή όταν διαμαρτύρεσαι για τους συντρόφους οπαδούς, ουσιαστικά

²⁴¹Βλ. σχετικά, <http://www.iraklis-g10.gr/component/content/featured?start=357>

²⁴²Βλ. σχετικά, <http://www.iraklis-g10.gr/index.php/46-anakoinwseis/1793-2014-02-18-22-34-17>

διαμαρτύρεσαι απέναντι στην κοινωνία γιατί είναι μόνο οι σύντροφοι οπαδοί μέσα...»²⁴³

Η απελευθέρωση των φυλακισμένων οπαδών αποτελεί πάγιο αίτημα σχεδόν του συνόλου των οπαδικών κοινοτήτων. Κατά καιρούς πραγματοποιούνται πορείες²⁴⁴ και αναρτώνται πανό με αίτημα την παύση των διώξεων του οπαδικού κινήματος όπως αναδεικνύεται στην παραπάνω εικόνα. Για τον ομιλητή μας, η δικαιοσύνη αντί να επιβάλλεται καθολικά και ισότιμα, λειτουργεί επιλεκτικά και στοχοποιημένα. Η αδικία ενός συστήματος απόδοσης δικαιοσύνης γεννά τη στοχοποίηση του οπαδικού κινήματος και τη μη δίκαιη αντιμετώπιση συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων - συνήθως των μη ισχυρών. Αυτή η ανισόβαρής αντιμετώπιση προκαλεί κύματα αντίδρασης από τους οπαδούς. Σε πολλές περιπτώσεις η οπαδική δράση συνοδεύεται με κινηματικές δράσεις αντίστασης κατά βασικών θεσμών της κοινωνίας κυρίως ενάντια σ' αυτούς που σχετίζονται με την άσκηση εξουσίας. Παράλληλα οι διώξεις αντιμετωπίζονται ως προσπάθεια καταστολής ομάδων που αντιστέκονται στην κυριαρχία του συστήματος²⁴⁵.

Η προσπάθεια καταστολής των οπαδικών δράσεων εντός και εκτός γηπέδων αποτελεί μόνιμο πρόταγμα και επιδίωξη των κυβερνήσεων αλλά και του τύπου σε όλες τις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες. Η οπαδική βία εντός και εκτός γηπέδων, αποτελεί την βασική αιτία για τη δίωξη των οπαδών. Οι οπαδοί όμως εκλαμβάνουν τις διώξεις αυτές ως κάτι παραπάνω από διώξεις κατά της οπαδικής βίας, δίνοντας τες μια πολιτική χροιά. Οι οπαδικές διώξεις αντιμετωπίζονται ως μια προσπάθεια «ουδετεροποίησης» της οπαδικής δράσης από τις κινηματικές συνδηλώσεις που αυτή μπορεί φέρει και δυνητικά μπορούν να αντιτεθούν σε κέντρα εξουσίας.

²⁴³ Συνέντευξη οπαδού του Ηρακλή Σ.Μ., σελ.:12.

²⁴⁴ Βλ. σχετικά. «Ειρηνικό συλλαλητήριο οπαδών του ΠΑΟΚ», <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=256882>.

²⁴⁵ Ενδεικτικό της κινηματικής δράσης των οπαδών στην Ελλάδα είναι το κίνημα των «Radical Fans United» το οποίο αποτελεί μια δια-οπαδική προσπάθεια η οποία πιστεύει «στη δημιουργία μιας κερκίδας με συνείδηση που θα αντιδρά σε κάθε τι (π.χ. αθλητικοί νόμοι, αποφάσεις διοικήσεων, αστυνομική αυθαιρεσία) που θέλει να μας εξαφανίσει από την εξέδρα». Βλ. σχετικά <http://rfu.blogspot.gr/>.

Πανό των οπαδών της Λάρισας για την απελευθέρωση οπαδού του Ηρακλή (φωτογραφία Radical Fans United, <http://rfu.blogspot.gr>²⁴⁶)

Οι οπαδοί του ΠΑΟΚ φέρονται να είναι γνώστες του ότι αντιμετωπίζονται από τις υπόλοιπες ομάδες της πόλης ως η ομάδα «κατεστημένο». Σ' αυτή τη άποψη, ο οπαδός του ΠΑΟΚ απαντά:

«Όταν η Θεσσαλονίκη από το 1 εκατομμύριο το 60 % ή το 55%, είναι οπαδοί του ΠΑΟΚ, λογικό είναι να.. το πρωτοσέλιδο να είναι... πουλάει πιο πολύ ΠΑΟΚ. Και ένας πολιτικός, ο οποίος θέλει να βγει στη Θεσσαλονίκη ή στην Μακεδονία όταν γνωρίζει ότι το... η δεξαμενή των ψηφοφόρων είναι Παοκτσήδες...»²⁴⁷

Ο οπαδός αποδέχεται την εμπορική και ορθολογική βάση του ποδοσφαιρικού φαινομένου και τονίζει ότι οι εφημερίδες και οι πολιτικοί όταν δρουν μεροληπτικά υπέρ της ομάδας του, ουσιαστικά δρουν ορθολογικά ως προς τα οικονομικά τους συμφέροντα αφού η ομάδα του ΠΑΟΚ αποτελεί το σύλλογο με τη μεγαλύτερη επιρροή στην πόλη. Ο οπαδός του ΠΑΟΚ υιοθετεί τις λεγόμενες νομιμοποιητικές ταυτότητες κυριαρχίας που αναφέραμε στο θεωρητικό μέρος²⁴⁸.

Οι οπαδοί του ΠΑΟΚ ενσωματώνουν στην ταυτότητα τους την έννοια του «κατεστημένου» αλλά με σημεία αναφοράς όχι ομάδες της πόλης αλλά ομάδες της Αθήνας. Η Αθήνα για τον οπαδό του ΠΑΟΚ φέρεται να συμβολίζει το επίκεντρο μιας διεφθαρμένης εξουσίας που καταπιέζει την υπόλοιπη Ελλάδα και κυρίως τη βόρεια Ελλάδα²⁴⁹.

Οι οπαδοί του ΠΑΟΚ βλέπουν τις κοινότητες τους ως ένα ιδιαίτερο οπαδικό κίνημα που γίνεται εκφραστής της αδικημένης Θεσσαλονίκης και κατ' επέκταση

²⁴⁶ Βλ., ενδεικτικά «Αλληλεγγύη στον οπαδό του Ηρακλή!», στην ιστοσελίδα

http://rfu.blogspot.gr/2013/02/blog-post_12.html

²⁴⁷ 1^η συνέντευξη οπαδού ΠΑΟΚ Κ.Π., σελ.:4.

²⁴⁸ Armstrong, G., Giulianotti, R. (επιμ.), *Fear and loathing in world football*, Οξφόρδη: Berg, 2001, σελ. 270.

²⁴⁹ 2^η συνέντευξη οπαδού ΠΑΟΚ Κ.Π., σελ.:12.

ολόκληρης τη Μακεδονίας σε μια διαρκή διαμάχη με το διοικητικό και οικονομικό κέντρο της Ελλάδας που εκπροσωπεί η Αθήνα. Σύμφωνα με το Δρένο, οι Παοκτσήδες «ανθίστανται στην πολιτισμική κυριαρχία του Κέντρου» τονίζοντας την τοπική ιδιοτυπία ενώ ενσαρκώνουν τον «αντίλογο των κατοίκων του αδικημένου τμήματος της χώρας»²⁵⁰.

Στη δεύτερη συνέντευξη με τον οπαδό του ΠΑΟΚ βλέπουμε τον ισχυρισμό ότι ο σύλλογος είναι η αντιπροσωπευτικότερη ομάδα της πόλης λόγω της μεγάλης αναγνωρισιμότητας από τον αντίπαλο (κυρίως από την Αθήνα):

«..Το αντιπροσωπευτικός ναι. Βλέπεις ρε παιδί μου καμιά φορά σειρές στην τηλεόραση και είναι Αθηναίοι και αναφέρουν τη Θεσσαλονίκη. Έχεις δει σειρές κωμικές ή οτιδήποτε; Λένε ααα ΠΑΟΚ. Είναι η Θεσσαλονίκη ρε παιδί μου...»²⁵¹

Η αναγνώριση του ΠΑΟΚ από τους οπαδούς της Αθήνας ως η πιο αντιπροσωπευτική ομάδα της πόλης, τον χρίζει αυτόματα βασικό εκπρόσωπο της, δίνοντας του το δικαίωμα να διαχειριστεί το συγκρουσιακό δίπολο Βορρά– Νότου από την πλευρά του καταπιεσμένου. Η οπαδική ταυτότητα βλέπουμε ότι επιτελείται κατά κύριο λόγο μέσα από τη λειτουργία του ετεροκαθορισμού. Η αντίπαλη ρητορική σφυρηλατεί την οπαδική ταυτότητα.

Μέσα από στις αφηγήσεις, η διαμάχη του ΠΑΟΚ με τον Ολυμπιακό διατηρεί τις απαρχές της, στη δεκαετία του '60, όταν η ομάδα του Πειραιά προσπάθησε να αποσπάσει από τις τάξεις του ΠΑΟΚ τον παίκτη–σύμβολο της ομάδας, Γιώργο Κούδα. Ο Γιώργος Λιάνης περιγράφει γλαφυρά την προσπάθεια «αρπαγής» του ποδοσφαιριστή του ΠΑΟΚ:

«..Έτσι κύλησαν τα χρόνια και ξάφνου μια μέρα ο Κούδας έγινε η «Ωραία Ελένη» που απήχθη από τον Πάρη, τον Ολυμπιακό και ο Τρωικός πόλεμος Βορρά και Νότου.... Θα ήταν σα να έφευγε ο Λευκός Πύργος ή το Επταύργιο , δηλαδή ένα σύμβολο της πόλης, που φανερώνει την ισχύ της, τη διαχρονικότητά της και την μαγεία της... Αλλά το πένθος δεν ταίριαζε στους Θεσσαλονικείς. Από αυτό το αθλητικό γεγονός ξεπήδησε, όσο και αν φαίνεται παράξενο αυτό, μια μορφή αντίστασης της πόλης σε οτιδήποτε έχει να κάνει με το Κέντρο... Από τότε κορυφώθηκε αυτή η διαμάχη Βορρά

²⁵⁰ Δρένος, Δ., «Και ΠΑΟΚ να μην υπήρχε/ πάλι ΠΑΟΚ θα 'μουνά!» στο Ζαϊμάκης, Γ., Κοταρίδης, Ν., Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών: Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας, Αθήνα: Πλέθρον, 2013, 291-313, σελ.: 300.

²⁵¹ ² συνέντευξη οπαδού του ΠΑΟΚ Κ.Π. , σελ.:12.

– Νότου... Ο Κούδας ήταν η αφορμή. Οι Μεγάλοι εναντίον των Μικρών. Η Αθήνα και ο Πειραιάς εναντίον της Θεσσαλονίκης, οι Πλούσιοι εναντίον των Φτωχών.»²⁵².

Η λεγόμενη «αρπαγή του Κούδα» φέρνει στο επίκεντρο της ποδοσφαιρικής διαμάχης τον ανταγωνισμό μεταξύ του Βορρά και του Νότου. Η αντιπαλότητα αυτή εκφράζει μια βαθύτερη κοινωνική ένταση ανάμεσα στο ισχυρό οικονομικό και διοικητικό κέντρο της χώρας και στην υπόλοιπη Ελλάδα και κυρίως το παραμελημένο βόρειο τμήματός της.

Αρχής γενομένης από εκείνη την περίοδο, οι αγώνες του ΠΑΟΚ με τον Ολυμπιακό αποκτούν συμβολικές διαστάσεις μιας διαμάχης Βορρά – Νότου η οποία εδράζεται σε υπαρκτές οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες αλλά διογκώνεται στο κοινωνικό φαντασιακό των οπαδών. Η συγκέντρωση στην Αθήνα σχεδόν του μισού πληθυσμού της χώρας, του μεγαλύτερου μεριδίου των οικονομικών δραστηριοτήτων και των περισσότερων πολιτικών και διοικητικών φορέων εξουσίας έχει φέρει υποβάθμιση του ρόλου της Θεσσαλονίκης σε κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο. Επιπλέον παράγοντας δυσαρέσκειας είναι η σύγκριση με το παρελθόν, καθώς η Θεσσαλονίκη επί οθωμανικής περιόδου ήταν ιδιαίτερος σημαντική πόλη, ίσως περισσότερο από την Αθήνα. Η αίσθηση της «αδικίας» διογκώνεται στις κοινωνικές αναπαραστάσεις των οπαδών και οι τελετουργίες της κερκίδας τους δίνουν τη δυνατότητα να εκφράσουν τη διαμαρτυρία τους στα γήπεδα.

Οι οπαδοί του ΠΑΟΚ, έχουν πολλές φορές εκφραστεί κατά του «κατεστημένου» της Αθήνας μέσα από πανό, συνθήματα ή γκράφιτι. Η αντίθεση με την πρωτεύουσα φτάνει ως του σημείου να αρνούνται την υποστήριξή τους ακόμα και σε θεωρούμενους ως «εθνικούς» στόχους, όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες της Αθήνας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί πανό που αναρτήθηκε στον εκτός έδρας αγώνα του ΠΑΟΚ στο Ντέμπερτσεν της Ουγγαρίας στις 6/11/2003, με το σύνθημα «No Olympic games in fucking Athens».

²⁵² Λιάνης, Γ., στο Μπλιάτσας, Κ. Δ., *Γιώργος Κούδας, της ζωής μου το παιχνίδι, Θεσσαλονίκη*, Ιανός, 2005, σελ.:96.

Πανό από εκτός έδρας αγώνα του ΠΑΟΚ που εναντιώνονταν στους Ολυμπιακούς αγώνες της Αθήνας.

(Πηγή: <http://www.northerners.gr/>)

Η αποστροφή των οπαδών του ΠΑΟΚ για ένα παγκοσμίου ενδιαφέροντος αθλητικό συμβάν, που θα λάμβανε μέρος στην Αθήνα έρχεται να ανυψώσει την οπαδική ταυτότητα του Παοκτζή επάνω από την ταυτότητα του Έλληνα. Η στάση των οπαδών του ΠΑΟΚ θα μπορούσε να παραλληλιστεί με την αποστροφή των οπαδών της οπαδών της Napoli προς την εθνική τους ομάδα στο Παγκόσμιο Κύπελλο του 1990, όταν αυτή ήρθε αντιμέτωπη με την εθνική Αργεντινής. Οι οπαδοί της Napoli υποστήριξαν το τοπικό ποδοσφαιρικό ίνδαλμα της ομάδας τους, τον Diego Armando Maradona ως μια απάντηση στις αποδοκιμασίες που δέχτηκε αυτός στα γήπεδα της βορείου Ιταλίας²⁵³.

Ο Bromberger αναγνωρίζει ότι το ποδόσφαιρο μπορεί πολλές φορές να αποτελέσει ένα «ψυχολογικό αντίβαρο» των πόλεων, οι οποίες είτε έχουν χάσει την παλιά τους αίγλη είτε βρίσκονται σε κατάσταση οικονομικής κρίσης. Οι τοπικές κοινότητες πόλεων όπως για παράδειγμα η Μασσαλία, η Νάπολη, το Λίβερπουλ και το Μάντσεστερ αναζητούν στο ποδόσφαιρο τη χαμένη συμβολική εξουσία την οποία κατείχαν σε προηγούμενες εποχές²⁵⁴.

Οι ποδοσφαιρικές νίκες ενάντια σε ομάδες άλλων πόλεων λαμβάνουν συμβολικές διαστάσεις επιβολής ενός «άτυπου δικαίου» που στην πραγματική ζωή δεν αποδίδεται. Έτσι και η διαμάχη μεταξύ των οπαδών του ΠΑΟΚ και του Ολυμπιακού

²⁵³ Dal Lago, A., De Biasi, R., «Italian football fans Culture and organization» στο Guilianotti, R. (επιμ.). (2013), *Football, violence and social identity*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge., 2013, σελ.: 72-73.

²⁵⁴ Bromberger, C., (Κυπριανός, Π. μτφ, Geraldine, G. επιμ.), *Ποδόσφαιρο: Σύμβολα, αξίες, φίλαθλοι*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2007, σελ.: 21.

υποκρύπτει τη διαμάχη μεταξύ μιας Θεσσαλονίκης του οικονομικού μαρασμού και της περιθωριοποίησης και μιας Αθήνας επίκεντρο της οικονομικής και πολιτικής δραστηριότητας της χώρας.

Αν αναζητήσουμε ένα αντίστοιχο ευρωπαϊκό παράδειγμα εύλογα θα καταλήξουμε σε αυτό της Ιταλίας με αντίστροφους γεωγραφικά όρους. Το δίπολο πλούσιος Βορράς και φτωχός Νότος αποτελεί τη βάση μιας από τις μεγάλες αντιπαλότητες στο Ιταλικό ποδόσφαιρο: αυτή μεταξύ των ultras της Juventus και της Napoli. Η εξευρωπαϊσμένη και ορθολογικοποιημένη κουλτούρα του ιταλικού Βορρά των οπαδών της Juventus σε αντιπαράθεση με τη μεσογειακή «άναρχη» κουλτούρα του ιταλικού Νότου των οπαδών της Napoli²⁵⁵.

Ο οπαδός του ΠΑΟΚ στη δεύτερη συνέντευξη, αναγνωρίζει αυτό το φαντασικό «κατεστημένο» ως ισχυρό παράγοντα συσπείρωσης και συγκρότησης της οπαδικής ταυτότητας των οπαδών του ΠΑΟΚ:

«Πιο αδικημένη ομάδα , στην Ελλάδα , στον κόσμο για μένα είναι ο ΠΑΟΚ ... Είναι και άλλοι αδικημένοι ρε παιδί μου, αλλά θεωρώ ότι η πιο αδικημένη ομάδα του κόσμου είναι ο ΠΑΟΚ.... Αλλά άμα το καλοσκεφτείς αυτοί με μεγαλούργησαν, με κάνανε μεγάλο. Με τις αδικίες τους...»²⁵⁶

Το «αίσθημα της αδικίας» λειτουργεί ως ένας μηχανισμός που ενισχύει τη στρατολόγηση νέων οπαδών, αφού επιτρέπει στους οπαδούς να παγιώσουν μια ισχυρή «ταυτότητα αντίστασης» κατά Armstrong και Giulianotti²⁵⁷ κατευθυνόμενη κυρίως προς το «κατεστημένο» των Αθηνών. Παράλληλα ο Ζαϊμάκης στη μελέτη του για τις οπαδικές ταυτότητες στην Ελλάδα της κρίσης συνδέει τις αντιστασιακές ταυτότητες με τον αποκλεισμό ομάδων όπως η ΑΕΚ και ο ΠΑΟΚ από το κυρίαρχο ποδοσφαιρικό status quo²⁵⁸.

²⁵⁵ Hazard, P., Gould, D., «Three Confrontations and a Coda: Juventus of Turin and Italy» στο Armstrong, G., & Giulianotti, R. (επιμ.). *Fear and loathing in world football*, Οξφόρδη: Berg., 2001, σελ.:215.

²⁵⁶ 2^η συνέντευξη οπαδού του ΠΑΟΚ Κ.Π., σελ.:12.

²⁵⁷ Armstrong, G., & Giulianotti, R. (επιμ.) *Fear and loathing in world football*, Οξφόρδη: Berg, 2001, σελ.:270.

²⁵⁸ Zaimakis, Y., «Football fan culture and politics in modern Greece: the process of fandom radicalization during the austerity era», *Soccer & Society*, 1-19, 2016, σελ.:16.

Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω γκράφιτι των οπαδών του ΠΑΟΚ, έξω από το γήπεδο της Τούμπας που καταφέρεται κατά της αστυνομίας, χαρακτηρίζοντας την υποχείριο του προέδρου του Ολυμπιακού.

Ο πρώτος ομιλητής-οπαδός του ΠΑΟΚ σχολιάζει το συγκεκριμένο γκράφιτι κάνοντας λόγο για το γεγονός ότι η αστυνομία και ο Ολυμπιακός για τον οπαδό του ΠΑΟΚ αποτελούν δυο αλληλένδετες ενότητες:

«Ε, βέβαια γιατί οι οπαδοί του ΠΑΟΚ θεωρούμε ότι εκείνη την περίοδο όπως και όχι τώρα ανέκαθεν ότι η αστυνομία συμβολίζει ανέκαθεν τον δυνατό και όπως τα τελευταία 20 χρόνια ο Ολυμπιακός είναι ο δυνάστης του ελληνικού ποδοσφαίρου, σαφώς ελέγχει και την αστυνομία.»²⁵⁹

Ο συγκεκριμένος οπαδός συνδέει το σύστημα επιβολής εξουσίας με το αθλητικό-ποδοσφαιρικό φαινόμενο. Σύμφωνα με τον οπαδό, η ομάδα του Ολυμπιακού αποτελεί την κραταιά δύναμη στο ελληνικό ποδόσφαιρο και αυτό της επιτρέπει να χρησιμοποιεί με κάποιο τρόπο τις κατασταλτικές δυνάμεις προς όφελος της.

Να σημειωθεί ότι και άλλες ομάδες της Θεσσαλονίκης έχουν αναρτήσει πανό με σαφείς υπόνοιες εύνοιας και νεποτισμού προς ομάδες της Αθήνας στα μεταξύ τους παιχνίδια σε μικρότερο βαθμό όμως σε σχέση με τους οπαδούς του ΠΑΟΚ. Για παράδειγμα, σε παιχνίδι Άρης – ΑΕΚ αναρτήθηκε το παρακάτω πανό από το σύνδεσμο του Άρη, Ιερολοχίτες.

²⁵⁹1^η συνέντευξη οπαδού του ΠΑΟΚ Π.Κ., σελ.:10.

Πανό των οπαδών του Άρη σε αγώνα με την ΑΕΚ, 6-10-2014, (Πηγή: www.sportdog.gr²⁶⁰)

Στο πανό αυτό οι οπαδοί του Άρη αφήνουν υπόνοιες για διαφθορά στην κοινωνία και την εξουσία κάνοντας αναφορά στην αίτηση επιδότησης του γηπέδου της ΑΕΚ από την πολιτεία. Για τους οπαδούς του Άρη, η ΑΕΚ εκπροσωπεί μια ομάδα της Αθήνας η οποία βρίσκεται κοντά στα εξουσιαστικά κέντρα και μπορεί να εκμαιοεύει οικονομικά οφέλη από την πολιτεία.

Παρομοίως και οι οπαδοί του Ηρακλή στον αγώνα Ηρακλής- Ολυμπιακός στις 6/4/2016 αναρτούν το παρακάτω πανό αιχμή για τον πρόεδρο του Ολυμπιακού.

Πανό των οπαδών του Ηρακλή σε αγώνα με τον Ολυμπιακό, 6-4-2015 (Πηγή: www.bluearena.gr²⁶¹)

Η συχνότητα των αναφορών των οπαδών του ΠΑΟΚ τόσο σε πανό, γκράφιτι, ανακοινώσεις συνδέσμων αλλά και στον καθημερινό οπαδικό λόγο για ομάδες της Αθήνας και κυρίως τον Ολυμπιακό, μαζί με τη σφοδρότητα των επεισοδίων των ποδοσφαιρικών αγώνων των δυο ομάδων κάνει σαφές το γεγονός ότι οι οπαδοί του ΠΑΟΚ έχουν ανακηρύξει την ομάδα του Ολυμπιακού σε ομάδα σύμβολο του «κατεστημένου» και επαναπροσδιορίζουν την ταυτότητα τους βάσει αυτής της βασικής σύγκρουσης. Παράλληλα, οι οπαδοί του ΠΑΟΚ αυτοαναγορεύονται σε βασικούς εκπρόσωπους της πόλης μέσα από μια «νομιμοποιητική» ταυτότητα που βασίζεται στη αγωνιστική –οπαδική και οικονομική δύναμη της ομάδας.

²⁶⁰ Βλ. σχετικά <http://www.sportdog.gr/sports/mpasket/article/254528/opadoi-ari-kata-ae-k-foto>.

²⁶¹ Βλ. σχετικά, «Ένα πανό που εξέθεσε το...σύστημα!», στην ιστοσελίδα <http://bluearena.gr/blog/2016/04/06/ena-pano-pou-exethese-to-sistema/>

Η πολιτικοποιημένη ταυτότητα αντίστασης των οπαδών του Ηρακλή

Γκράφιτι-σύνθημα περιμετρικά του Καυταζογλείου σταδίου του Ηρακλή (φωτογραφία Νικόλαος Παπαχριστοδούλου)

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναφερθούμε στην ιδιαίτερη ταυτότητα αντίστασης του οπαδικού κινήματος του Ηρακλή που εμφανίζει μια τάση πολιτικοποίησης της οπαδικής τους συμπεριφοράς. Παρατηρήσαμε γενικότερα ότι εντός του οπαδικού κύκλου της πόλης εμφανίζονται αντιστασιακές τάσεις προς κυρίαρχες οντότητες. Τέτοιες οντότητες μπορεί να είναι ένας άλλος ισχυρός αθλητικός σύλλογος, μια ισχυρή οικονομικά πόλη ακόμη και το ίδιο το εξουσιαστικό/πολιτειακό σύστημα.

Οι οπαδοί του Ηρακλή, όπως αναδείχθηκε μέσα από την έρευνα μας πέραν από την οπαδική τους δράση, εστιάζουν σε μια παράλληλη πολιτικοποιημένη δράση «αντίστασης» με βασικούς άξονες την αλληλεγγύη, την εξάλειψη των αδικιών και των ανισοτήτων και την αντίσταση σε κάθε μορφή καταπίεσης. Η παράλληλη αυτή δράση εμφανίζει πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τα κινήματα αλληλεγγύης και ανυπακοής τα οποία έχουν εμφανιστεί στην Ελλάδα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης²⁶².

Μέσα από τη συνέντευξη του οπαδού του Ηρακλή αναδείχθηκε αυτή η ιδέα των οπαδών του Ηρακλή ως ένα «κοινωνικό κίνημα». Όπως αναφέρει ο οπαδός:

«Ο Ηρακλής πλέον έτσι όπως έχει εξελιχθεί... περισσότερο σε κάτι κοντά στο οπαδικό μεν αλλά και κοινωνικό παράλληλα. Κάτι σαν αντίδραση απέναντι στο κατεστημένο.»²⁶³

²⁶² Zaimakis, Y., «'Welcome to the civilization of fear': on political graffiti heterotopias in Greece in times of crisis», *Visual Communication*, 14(4), 373-396, 2015, σελ. 388.

²⁶³ Συνέντευξη οπαδού του Ηρακλή Σ.Μ. σελ.: 2.

Η έννοια του «κατεστημένου» για τους οπαδούς του Ηρακλή λαμβάνει διαστάσεις, πέραν του αθλητικού, μετουσιώνοντας τους οπαδούς του Ηρακλή σε φορείς κοινωνικών δράσεων με έντονη πολιτική χροιά. Η φιλοσοφία αυτή είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη ανάμεσα στους οπαδούς του Ηρακλή, ιδιαίτερα στον μεγαλύτερο σύνδεσμο του Ηρακλή στην πόλη, την «Αυτόνομη Θύρα 10».

Η «Αυτόνομη θύρα 10» λειτουργεί σαν μια κοινότητα οπαδών η οποία οργανώνει και συντονίζει δράσεις με έντονους κοινωνικούς συμβολισμούς, χτίζοντας την κοινότητα της πάνω στις αξίες της αυτοοργάνωσης, την ανεξαρτησίας, της αλληλεγγύης και του κοινοτισμού. Ένα τέτοιο παράδειγμα δράσης είναι η οργάνωση «ανταλλακτικού δικτύου υπηρεσιών και προϊόντων» με τη χρήση εικονικού νομίσματος στα πρότυπα των κοινωνικο-συνεργατικών δικτύων. Στην ανακοίνωση του συνδέσμου στις 6/8/2015 διαβάζουμε:

«Η λειτουργία του δικού μας νομίσματος είναι απλή και δίκαιη. Δεν υπάρχουν δανειστές, Eurogroup και ΔΝΤ. Κάθε ένας έρχεται στο σύνδεσμο φέρνοντας οποιοδήποτε προϊόν του περισσεύει ή οποιαδήποτε υπηρεσία μπορεί και θέλει να προσφέρει. Αμέσως παίρνει το αντίτιμο του προϊόντος ή της υπηρεσίας από το σύνδεσμο σε "ΗΡΑ". Αυτομάτως έχει αγοραστική δύναμη ίση με αυτά που προσέφερε. Τα "ΗΡΑ" που εξασφάλισε μπορεί να τα ξοδέψει αγοράζοντας προϊόντα ή υπηρεσίες που έχουν προσφέρει άλλοι τα οποία κοστολογεί ο σύνδεσμος.²⁶⁴»

Η ανακοίνωση της «Αυτόνομης Θύρας 10» έρχεται λίγο μετά το δημοψήφισμα της 5^{ης} Ιουλίου 2015 σε μια περίοδο που η κοινωνία βρισκόταν σε κατάσταση αναβρασμού και ενδεχόμενων ανακατατάξεων. Μέσα από την ανακοίνωση αυτή, τίθεται μια πρόταση εφαρμογής μιας μορφής κοινοτισμού, η οποία θα έχει ως πυρήνα την κοινότητα των οπαδών του Ηρακλή και ως βάση την ανταλλαγή αγαθών. Η κίνηση αυτή εντάσσεται εντός του μοντέλου της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας. Τα μοντέλα αυτά αποτελούν μια εναλλακτική θεώρηση του συστήματος προσφοράς και ζήτησης προϊόντων, εκτός των νεωτεριστικών κοινωνικών δομών, εφαρμόζοντας αρχές κοινοτισμού που θυμίζει κοινότητες προνεωτερικού τύπου.

²⁶⁴ Ανακοίνωση Αυτόνομης Θύρας 10, 06-07-2015, στην ιστοσελίδα <http://www.iraklis-g10.gr/anakoimwseis/1959-2015-07-06-20-21-48>.

Η κοινότητα του Ηρακλή πρωτοπορεί και προτείνει έναν εναλλακτικό τρόπο οργάνωσης των οπαδών και κατ' επέκταση ολόκληρης της κοινωνίας. Το οπαδικό κίνημα εδώ εμφανίζεται περισσότερο ενωτικό κάνοντας στην άκρη τις οπαδικές αντιπαλότητες, ενώ η κίνηση αυτή ανοίγει διόδους επικοινωνίας με την κοινωνία φέρνοντας στην επιφάνεια ριζοσπαστικές εναλλακτικές μορφές οργάνωσης.

Παράλληλα, ο οπαδικός τους λόγος αντιτίθεται στο πολιτικό και μιντιακό κατεστημένο, αντικρίζοντας την κοινωνία ουμανιστικά, με έντονη ριζοσπαστικο-σοσιαλιστική χροιά. Όπως διαπιστώθηκε μέσα από την έρευνα μας οι οπαδοί του Ηρακλή εμφανίζουν το μεγαλύτερο βαθμό πολιτικοποίησης σε σχέση με τους οπαδούς των άλλων ομάδων της Θεσσαλονίκης, κάνοντας χρήση πολιτικοποιημένων συνθημάτων, γκράφιτι και πανό τα οποία αναρτούν στα γήπεδα.

Πανό της ΑΘ10 σε αγώνα του Ηρακλή στις 22/8/2015 (φωτογραφία από το «Ρεπορτάζ Χωρίς σύνορα»²⁶⁵)

Από τα πολλά παραδείγματα που θα μπορούσαμε να παραθέσουμε επιλέγουμε το πανό που αναρτήθηκε στην πρώτη αγωνιστική του πρωταθλήματος 2015/16 στις 22/8/2015 στο οποίο οι οπαδοί του Ηρακλή αναφέρονται στο ζήτημα της μετανάστευσης λόγω του εμφυλίου της Συρίας. Στο γκράφιτι διαβάζουμε «REFUGEES WELCOME–TOURISTS FUCK OFF». Την περίοδο αυτή η Ελλάδα υποδέχονταν ένα μεγάλο κύμα προσφύγων και μεταναστών από τις χώρες της Μέσης Ανατολής και ιδιαίτερα τη Συρία. Στην πλειονότητα τους τα μέσα μαζικής ενημέρωσης αντιμετώπισαν αρκετά επιφυλακτικά την ροή αυτή.

²⁶⁵ «Refugees Welcome»: Ένα διαφορετικό πανό από τους οπαδούς του Ηρακλή στην ιστοσελίδα <http://tvxs.gr/news/ellada/refugees-welcome-ena-diaforetiko-pano-apo-toys-opadoys-toy-irakli>

Το συγκεκριμένο πανό υπονοεί ότι οι προσφυγικές ροές δεν αποτελούν κοινωνικό πρόβλημα, όπως επανειλημμένα προέβλεπαν τα ΜΜΕ και ο εθνικιστικός λόγος ακροδεξιών κομμάτων, αλλά θα πρέπει να αντιμετωπιστούν με ανθρώπινα κριτήρια. Η κοινότητα των οπαδών ουσιαστικά γυρίζει τις πλάτες της στον καπιταλιστικό και εθνικιστικό τρόπο σκέψης, εκφράζοντας ένα λόγο άκρως σοσιαλιστικό, ιδεαλιστικό, ρομαντικό και πολλές φορές ουτοπικό.

Η ΑΘ10 παράλληλα περνάει ένα ισχυρό αντικαπιταλιστικό μήνυμα καταφερόμενη εναντίον του εντατικοποιημένου τουρισμού, που αντιμετωπίζει τον άνθρωπο-επισκέπτη με πελατειακή λογική, και υπέρ της προάσπισης του ανθρώπινου δικαιώματος στη ζωή και στην αξιοπρέπεια. Όταν όλοι επιθυμούν να υποδεχτούν τουρίστες, οι οπαδοί του Ηρακλή προτιμούν τους πρόσφυγες. Στο πανό προβάλλεται η ουμανιστική και ουτοπική ρητορική των οπαδών αυτών, κατατάσσοντας τα ανθρώπινα δικαιώματα πάνω από τις καπιταλιστικές αξίες του κέρδους και της εκμετάλλευσης.

Οι οπαδοί του Ηρακλή όχι μόνο με την ανάρτηση πανό αλλά και έμπρακτα με τη συλλογή τροφίμων και ρούχων²⁶⁶, συμπαραστέκονται στους πρόσφυγες των πολέμων στην Μέση Ανατολή, αποκρούοντας κάθε ξενοφοβική, αντιμεταναστευτική ρητορική επικρατεί στα ΜΜΕ και σε ολόκληρη την κοινωνία της Ελλάδας αλλά και ολόκληρης της Ευρώπης. Μπορούμε να κάνουμε μια αντιπαραβολή της ιστορίας του συλλόγου με την δράση αυτή των οπαδών του και να ισχυριστούμε ότι αν και ο σύλλογος προέρχεται από τους γηγενείς της Θεσσαλονίκης οι οπαδοί του εμφανίζουν ιδιαίτερη ευαισθησία σε θέματα που άπτονται των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της κοινωνικής ισότητας σε μεγαλύτερο βαθμό από άλλες ομάδες της πόλης που έχουν προσφυγική προέλευση. Εντοπίζουμε λοιπόν, μια επαναδιαπραγμάτευση της ομαδικής και οπαδικής ταυτότητας του Ηρακλή μέσα στο χρόνο: από μια ομάδα που ιδρύθηκε και στα πρώτα χρόνια εκπροσώπησε το συντηρητισμό²⁶⁷ σε μια ομάδα που εκφράζει μια ρητορική ισότητας, ριζοσπαστισμού και ανθρωπισμού.

²⁶⁶ Ανακοίνωση Αυτόνομης Θύρας 10 στην ιστοσελίδα : <http://www.iraklis-g10.gr/anakoinwseis/1971-2015-09-10-18-43-48>.

²⁶⁷ Tsokopoulos, V., «La formation de la vie sportive a Thessalonique (premier quart du XXe siecle)», *Etudes Balkaniques*, 11, 2004, σελ. 127-142., σελ.: 6.

Λαμβάνοντας υπόψη αυτά, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ο πολιτικοποιημένος οπαδικός λόγος των οπαδών του Ηρακλή εμφανίζει κοινά στοιχεία με τις έντονα πολιτικοποιημένες αριστερές τάσεις στις τάξεις των «Ultras» οπαδών της Ιταλίας και της Ισπανίας και της Γερμανίας που κυριαρχούν σε συγκεκριμένους ποδοσφαιρικούς συλλόγους²⁶⁸.

Οι δράσεις της ΑΘ10 είναι εντόνως παρεμβατικές στο κοινωνικό γίνεσθαι και την εντάσσουν στον αριστερό ριζοσπαστικό χώρο. Η πολιτικοποιημένη δράση της ΑΘ10 σε πολλές περιπτώσεις την έχει φέρει να συμπορεύεται με άλλους κοινωνικο-εργατικούς φορείς στον αγώνα για την υπεράσπιση των εργατικών δικαιωμάτων, της κοινωνικής δικαιοσύνης και των κοινωνικά αδικημένων. Όπως αναφέρει και ο οπαδός:

«Και έχουν όχι μόνο πολιτική χροιά, έχουν και πολιτικές δράσεις πλέον ... έχουνε κάνει καταλήψεις με απολυμένους, πορείες με τους απολυμένους, πορείες με τις Σκουριές, δεν έχουν να κάνουν πλέον μόνο με τα ποδοσφαιρικά.»²⁶⁹

Οι οπαδοί της ΑΘ10 έχουν συμμετάσχει έμπρακτα σε απεργιακές κινητοποιήσεις μαζί με εργατικά σωματεία, ενώ έχουν εκδηλώσει με πανό την συμπαράστασή τους στον αγώνα των εργαζομένων κατά των πολυεθνικών εταιριών και των αντεργατικών πρακτικών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας δράσης είναι το πανό συμπαράστασης στο οργανωμένο μποϋκοτάζ κατά των προϊόντων της εταιρίας «Coca Cola 3E» το οποίο έχει προκηρυχτεί από την ένωση εργαζομένων της Θεσσαλονίκης²⁷⁰.

²⁶⁸ Σύμφωνα με τον Spaaij, η αριστερίζουσα ιδεολογία είναι έντονη σε αρκετούς συλλόγους της Μεσογείου. Συγκεκριμένα ομάδες Ultras στην Ισπανία και συγκεκριμένα στο Μπιλμπάο, στη Γαλικία και την Καταλονία έχουν επιρροές από αριστερές ιδεολογίες. Στην Γερμανία και συγκεκριμένα στο Αμβούργο, η κοινότητα των οπαδών της St Pauli μέσα από τη δράση της, ασκεί κριτική σε δεξιές πολιτικές, στη μείωση μισθών, στην βία της αστυνομίας, δημιουργώντας μια κοινότητα με έντονη πολιτική χροιά. Στο Spaaij, R., *Understanding football hooliganism: a comparison of six Western European football clubs*, Άμστερνταμ: University Press, 2006, σελ.: 113.

²⁶⁹ Συνέντευξη οπαδού του Ηρακλή Σ.Μ. σελ.: 2.

²⁷⁰ Βλ. σχετικά <http://chronico-apergias.blogspot.gr/>

Πανό που αναρτήθηκε στο Καυτατζόγλειο στάδιο Θεσσαλονίκης στις 09/01/14 (Πηγή: <http://rfu.blogspot.gr>²⁷¹)

Ο οπαδικός λόγος των οπαδών του Ηρακλή, σποραδικά έχει κάνει αναφορές σε ακραίες – αριστερές πολιτικές δράσεις όπως για παράδειγμα το πανό που αναφέρεται στον Χριστόδουλο Ξηρό. Όπως μας αναφέρει ο ομιλητής μας:

-Εγώ θυμάμαι .. πανό που γράψανε ότι ο Χριστόδουλος Ξηρός είναι ανάμεσα μας, το θυμάμαι αυτό...²⁷²

Ο οπαδός αναφέρεται σ' έναν αγώνα Ηρακλή – ΠΑΟΚ στις 10/1/2014 στον οποίο οι οπαδοί του Ηρακλή αναρτούν πανό που αναγράφει: «Ο Χριστόδουλος Ξηρός είναι ανάμεσα μας». Το πανό αυτό αναφέρεται στο μέλος της 17N, το οποίο είχε δραπετεύσει από τις φυλακές την περίοδο εκείνη και αποτελεί μια δήλωση συμπαράστασης σε φυλακισμένο, καταδικασμένο για τρομοκρατία ο οποίος κινούνταν στον ακροαριστερό χώρο.

Πανό στο Καυτατζόγλειο στάδιο μεταξύ Ηρακλή και ΠΑΟΚ στις 09/01/2014 (Πηγή: <https://athens.indymedia.org>)²⁷³

²⁷¹ Βλ. σχετικά «Μπουϊκοτάζ στην Coca Cola αλά οπαδικά» <http://rfu.blogspot.gr/2014/01/coca-cola.html>

²⁷² Συνέντευξη οπαδού του Ηρακλή Σ.Μ. σελ.: 4.

²⁷³ Βλ. σχετικά, «Πανό για τον Χριστόδουλο Ξηρό», <https://athens.indymedia.org/post/1510485/>

Με το πανό αυτό επιθυμεί να συνδέσει την οπαδική δράση των Ηρακλειδέων με μια ταυτότητα έντονης κοινωνικής αμφισβήτησης τόσο ακραίας που μπορεί να ξεφεύγει από την πολιτική ορθότητα. Η δήλωση των οπαδών του Ηρακλή δεν υποδηλώνει ότι ανάμεσα στους οπαδούς ενυπάρχουν τρομοκρατικοί πυρήνες αλλά είναι μια δήλωση που εκφράζει το θυμό της κερκίδας για την κοινωνική αδικία και την εξουθένωση των ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων. Με αυτό τον τρόπο ο οπαδικός κόσμος του Ηρακλή θα μπορούσε να αποτελεί ένα χώρο αντίστασης όπου εν δυνάμει όλοι θα μπορούσαν να είναι «Χριστόδουλοι Ξηροί». Οι οπαδοί καταθέτουν μια κριτική πολιτική τοποθέτηση για το τι είναι τρομοκρατία στη σύγχρονη κοινωνία ενώ ταυτόχρονα κάνουν συμβολική χρήση της ριζοσπαστικότητας ενός ακροαριστερού προσώπου.

Στην ίδιο μήκος κύματος, περιμετρικά του γηπέδου του Ηρακλή υπάρχουν δεκάδες γκράφιτι τα οποία αναφέρονται σε αναρχικούς οι οποίοι είναι φυλακισμένοι και ζητείται η ελευθερία τους ή καταφέρονται κατά του κράτους με εκφράσεις «ΜΠΟΥΡΛΟΤΟ ΚΑΙ ΦΩΤΙΑ ΣΕ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΑΣΤΥΝΟΜΟΥΣ».

Γκράφιτι-σύνθημα στην περιοχή γύρω από το γήπεδο του Ηρακλή (φωτογραφία Νικόλαος Παπαχριστοδούλου)

Οι οπαδοί του Ηρακλή εμφανίζονται ενταγμένοι στο αντιφάσιστικό κίνημα (anti-fascists ή κοινώς antifa). Το κίνημα αυτό λαμβάνει μεγάλες διαστάσεις στον ελληνικό χώρο ιδιαίτερα μετά την άνοδο ακροδεξιών κομμάτων έπειτα από την επιδείνωση της οικονομικής κρίσης²⁷⁴. Οι οπαδοί του Ηρακλή ακολουθώντας τα παραδείγματα της

²⁷⁴ Zaimakis, Y., «'Welcome to the civilization of fear': on political graffiti heterotopias in Greece in times of crisis», *Visual Communication*, 14(4), 373-396, 2015, σελ.: 391.

Ιταλίας και της Ισπανίας²⁷⁵ που αναφέραμε στον θεωρητικό πλαίσιο χρησιμοποιεί μια επιθετική πολιτική προς ακροδεξιές ομάδες με την διαφορά όμως ότι αυτές οι ομάδες δεν εντοπίζονται στους οπαδικούς κόλπους αλλά αναφέρονται στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.

Γκράφιτι στο Ιβανώφειο στάδιο του Ηρακλή που αναγράφει τη λέξη *antifa* (φωτογραφία Νικόλαος Παπαχριστοδούλου)

Να σημειωθεί ότι πυρήνες *antifa* οπαδών εμφανίζονται και σε άλλες οπαδικές κοινότητες της πόλης αλλά μόνο στην κοινότητα των οπαδών του Ηρακλή, η έκφραση αυτή μέσα από το συνδεσμικό λόγο, τα οπαδικά πανό/γκράφιτι αλλά και τις δράσεις που οργανώνονται είναι τόσο ξεκάθαρη και διαδεδομένη.

Πολλές φορές αυτές οι δράσεις των οπαδικών κοινοτήτων ξεπερνούν την οπαδική-αθλητική σφαίρα μέσα από επιλεκτικές συνεργασίες στη βάση της κοινής πολιτικής ιδεολογίας. Ένα τέτοιο παράδειγμα για τους οπαδούς του Ηρακλή είναι το πανό συμπαράστασης της ΑΘ10 στους Fentagin, ένα σύνδεσμο του Ατρομήτου Αθηνών, που εμφανίζει παρόμοια αντιφασιστική δράση.

²⁷⁵ Βλ. Σχετικά, Numerato, D., «Who Says “No to Modern Football?” Italian Supporters, Reflexivity, and Neo-Liberalism», *Journal of Sport and Social Issues*, 2014, 1-19, 2015.

Πανό συμπαράστασης των οπαδών του Ηρακλή στους οπαδούς του Ατρόμητου(Πηγή:

<http://agriniozone.blogspot.gr>)²⁷⁶

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι ο λόγος των οπαδών του Ηρακλή, μέσα από τη μελέτη των γκράφιτι/πανό/οπαδικών συνεντεύξεων, αποκαλύπτει μια έντονη πολιτική χροιά που συνοδεύεται από μια ρητορική αντικαπιταλισμού, αντιφασισμού και ουμανισμού. Όλα αυτά, μαζί με τις έμπρακτες κοινωνικές παρεμβάσεις αντίστασης του κινήματος, δημιουργούν μια ιδιαίτερη οπαδική κοινότητα με ξεχωριστά χαρακτηριστικά, η οποία με τον τρόπο αυτό διεκδικεί μια «εναλλακτική ηγεμονία» στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Μια ηγεμονία όχι με όρους δύναμης ή πληθυσμιακής υπεροχής αλλά με κύριο όχημα την πολιτισμική ή και πολιτική ιδιαιτερότητα της οπαδικής τους κοινότητας. Λαμβάνοντας υπόψη τις ρίζες της ομάδας και την ιστορικότητα του συλλόγου θα λέγαμε ότι ο Ηρακλής ως σύλλογος από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του, διατηρούσε σχέσεις με το συντηρητικό μπλοκ της πόλης, διατηρώντας ένα προφίλ «διανοουμενίστικο» ενώ τα τελευταία χρόνια εμφανίζεται να προσελκύει έναν αριθμό αριστεριστών ιδεολόγων και ίσως διανοούμενων οπαδών με έντονη ιδεολογική και κινηματική δράση.

²⁷⁶ Βλ. σχετικά «Η αλληλεγγύη & ο αλληλοσεβασμός τα όπλα μας απέναντι τους!!», http://agriniozone.blogspot.gr/2013_11_01_archive.html

Η ταυτότητα του πρόσφυγα και του Μακεδόνα

Οι αθλητικοί σύλλογοι της πόλης εκφράζουν με συμβολικούς όρους όψεις της σύγχρονης ιστορίας της Θεσσαλονίκης. Στην πόλη υπάρχουν δυο αθλητικοί σύλλογοι των Ελλήνων γηγενών της πόλης (Άρης και Ηρακλής) και δύο σύλλογοι (ΠΑΟΚ και Απόλλων Καλαμαριάς) που γεννήθηκαν μέσα από τις προσφυγικές κοινότητες που εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη τη δεκαετία του 1920. Όπως αναφερθήκαμε στο θεωρητικό μέρος, οι αθλητικοί σύλλογοι λειτουργούν, σύμφωνα τονAnderson, με φανταστικό τρόπο κατασκευάζοντας και αναπλάθοντας νοερά τις κοινότητες τους, αξιοποιώντας ένα αμάλγαμα ιστορικών επεισοδίων, βιωματικών εμπειριών, συμβόλων, μύθων και παραδόσεων που κτίζονται πάνω σε ψήγματα αλήθειας²⁷⁷.

Η χρήση της ιστορίας ενός συλλόγου διαφέρει από σωματείο σε σωματείο. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ο σύλλογος του ΠΑΟΚ, ο οποίος αποτελεί ένα σύγχρονο δυναμικό σύλλογο με ισχυρά οπαδικά ερείσματα που δεν ξεχνά τις ρίζες του και ταυτόχρονα επενδύει συνεχώς στη δυναμική ανάπτυξη των αθλητικών τμημάτων του. Ο Απόλλων Καλαμαριάς από την άλλη, όντας μικρότερος σύλλογος επικεντρώνει τη λειτουργία του περισσότερο στην παράδοση και την ιστορία του, παρά ως ένας μοντέρνος σύλλογος που τον διαπνέει ο άνεμος της εμπορευματοποίησης και του κοσμοπολιτισμού.

Ο ΠΑΟΚ και ο Απόλλων παρόλη τη διαφορετική τροχιά που διέτρεξαν, λειτούργησαν ως κοιτίδες μνήμης περιοχών της Μικράς Ασίας (Κωνσταντινούπολη και Πόντος) όπου κάποτε δέσποζε το ελληνικό στοιχείο. Η καταγωγή των συλλόγων αυτών πολλές φορές γίνεται αντικείμενο αναφοράς στον λόγο της ομάδας αλλά και των οπαδών. Κλασικό παράδειγμα τέτοιων αναφορών είναι η χρήση όρων όπως «χαμένες ή αλησμόνητες πατρίδες», ή για παράδειγμα εικόνων της Αγίας Σοφίας ή αρχαιοελληνικών συμβόλων για να τονιστεί η «ελληνικότητα» του συλλόγου.

²⁷⁷Ζαϊμάκης, Γ., «Η πολιτική οικονομία του ποδοσφαίρου στην ύστερη νεωτερικότητα», στο Ζαϊμάκης, Γ., Κοταρίδης, Ν., (επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*, Αθήνα: Πλέθρον, 2013, 27-58, σελ.: 44.

Η εξέλιξη, ιδιαίτερα του ΠΑΟΚ ήταν ιδιαίτερα δυναμική εξαπλώνοντας τη ζώνη επιρροής του συλλόγου έξω από τα όρια της προσφυγιάς. Σήμερα ο ΠΑΟΚ μπορεί να φέρει τη συγκεκριμένη ταυτότητα, αλλά μπορούμε να ισχυριστούμε ότι με τις προσμίξεις των πληθυσμών έπαψε να αποτελεί μια ομάδα που προσελκύει αποκλειστικά οπαδούς προσφυγικής καταγωγής²⁷⁸. Όπως θα προκύψει παρακάτω οι οπαδοί του ΠΑΟΚ μπορούν να θεωρηθούν ως ένα σύνολο από δυναμικές και πολυφωνικές οντότητες που σε πολλές περιπτώσεις εκφέρουν λόγο που οδηγεί σε εσωτερικές συγκρούσεις.

Η πολυφωνικότητα των οπαδών του ΠΑΟΚ

Όπως είχαμε αναφέρει στον οπαδικό χάρτη της πόλης, οι σύνδεσμοι του ΠΑΟΚ δεν εμφανίζουν μια κεντρικοποιημένη διαχείριση, το οποίο σημαίνει ότι ο κάθε σύνδεσμος του ΠΑΟΚ εκφέρει ανεξάρτητο λόγο. Ένα τέτοιο παράδειγμα των διαφορετικών τάσεων και ανεξαρτησίας λόγου εντός των οπαδών του ΠΑΟΚ, αποτελεί ο σύνδεσμος της «Θύρας 4», η οποία εκφέρει ένα λόγο ριζοσπαστικό που συγγενεύει με τον χώρο των αντιεξουσιαστών. Από την άλλη υπάρχουν σύνδεσμοι οι οποίοι χρησιμοποιούν ως σύμβολα τους, την Αγία Σοφία και αρχαιοελληνικά στοιχεία. Εντός των οπαδών του ΠΑΟΚ, εμφανίζονται διαφορετικές και αλληλοσυγκρουόμενες τάσεις που εκφράζονται μέσα από ανακοινώσεις – πανό ή γκράφιτι χωρίς κάποια από αυτές να κυριαρχεί στο σύνολο των οπαδών του ΠΑΟΚ, δίνοντας ένα σαφές πολιτικό στίγμα, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στους οπαδούς του Ηρακλή.

Ενδεικτικά θα παραθέσουμε μια από τις πολλές ανακοινώσεις των συνδέσμων του ΠΑΟΚ Αθηνών, Κορδελιού, Βέροιας και Κομοτηνής στις 7/9/2013:

«Ο ΠΑΟΚ. το μεγαλύτερο επαναστατικό κίνημα που γνώρισε τούτος εδώ ο τόπος, δεν είναι ούτε δεξιός, ούτε αριστερός, ούτε κεντρώος, πολλώ δε μάλλον, δεν είναι φασίστας. Υπηρετείται με πάθος από ετερόκλητους ανθρώπους διαφορετικών πολιτικών πεποιθήσεων...»²⁷⁹

²⁷⁸ Ο δεύτερος ομιλητής οπαδός του ΠΑΟΚ δεν προέρχονταν από προσφυγική οικογένεια.

²⁷⁹ Βλ. σχετικά «Σ.Φ. ΠΑΟΚ. ΑΘΗΝΩΝ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΣ,ΚΟΡΔΕΛΙΟ,ΒΕΡΟΙΑ,ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, ΚΟΙΝΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ»http://www.1926.gr/articles_details.php?keyi=77014&newsid=2.

Οι οπαδοί του ΠΑΟΚ εμφανίζονται ως «επαναστατικό κίνημα» χωρίς πολιτικό πρόσημο και δεν επιδέχονται υποδείξεις από κανένα πολιτικό φορέα. Για να ενισχύσουμε την άποψη αυτή, παραθέτουμε μια χαρακτηριστική ανακοίνωση της «Θύρας 4» του μεγαλύτερου συνδέσμου του ΠΑΟΚ, εναντίον της Χρυσής Αυγής όταν αυτή μετά από ένα συμβάν ενός Αλβανού παίκτη του ΠΑΟΚ, έκανε έκκληση για δημιουργία κοινού μετώπου με τη Σερβία έτσι ώστε να αντιμετωπιστεί ο Αλβανικός φασισμός μετά από τα γεγονότα του αγώνα Σερβίας – Αλβανίας:

«Σ' ένα γελοίο κείμενο της Χρυσής Αυγής, παρακολουθούμε μαθήματα ιστορίας για την ίδρυση του ΠΑΟΚ, διπλωματικές συμβουλές για το πώς θα πρέπει να αντιμετωπιστεί η ενέργεια του παίκτη, μέχρι και προσπάθεια δημιουργίας ενιαίου μετώπου με την Σερβία για να αντιμετωπιστεί ο φανταστικός Αλβανικός κίνδυνος! Δυστυχώς για όλους τους επίδοξους καιροσκόπους, το όνομα και η τεράστια πολιτιστική κληρονομιά του ΠΑΟΚ δεν προσφέρονται για πολιτικά παιχνίδια από ΚΑΝΕΝΑ κόμμα ή κομματικό μόρφωμα. Όποιος κάνει ότι δεν το καταλαβαίνει αυτό θα φάει τα μούτρα του, είτε είναι εντός ΠΑΟΚ, είτε είναι εκτός.»²⁸⁰

Ο σύνδεσμος καταφέρεται κατά του ακροδεξιού κόμματος της Χρυσής Αυγής κάνοντας λόγο για παιχνίδια σκοπιμότητας και γελοιότητας στο όνομα μιας ιστορικής προσφυγικής ομάδας με τεράστια πολιτιστική κληρονομιά. Ο ΠΑΟΚ εμφανίζεται ως ένας «υπερπολιτικός» σύλλογος που δεν ακολουθεί πολιτικές κατευθύνσεις και νουθεσίες. Μια λοιπόν τάση που εκδηλώνεται στους κόλπους του ΠΑΟΚ είναι μια τάση ανεξάρτητη, υπερκομματική και εν γένει «άναρχη». Στο παρακάτω υποκεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε κάποιες τάσεις που εμφανίζονται στους οπαδούς του ΠΑΟΚ και σχετίζονται με τη χρήση της ιστορίας της ομάδας.

Η «προσφυγική» ταυτότητα του ΠΑΟΚ

Αν εστιάσουμε στα γκράφιτι του γηπέδου της Τούμπας και στους γύρω χώρους θα εντοπίσουμε να δεσπόζει το γκράφιτι με το σύνθημα «ΠΑΟΚ ζούμε στην Πόλη να σε δούμε». Πρόκειται για ένα γκράφιτι μνήμης που υπενθυμίζει την καταγωγή του συλλόγου φέρνοντας στο προσκήνιο ένα παρωχημένο αλυτρωτικό σύνθημα παλαιότερων γενιών προσφύγων.

²⁸⁰ Ανακοίνωση Θύρα 4, 5/9/2013, <http://www.paokgate4.gr/index.php/grids-preview/121-i-epoxi-tis-vlakeias>.

Γκράφιτι-σύνθημα έξω από το γήπεδο της Τούμπας (Πηγή: Νίκος Παπαχριστοδούλου)

Η ανάμνηση της γενέθλιας πόλης του συλλόγου και η νοσταλγία της επιστροφής της ομάδας στη γενέτειρα της λειτουργεί ως ένας μηχανισμός μνήμης και ενδυνάμωσης της ιδιαίτερης ταυτότητας του συλλόγου. Μέσα από τέτοιου τύπου γκράφιτι-σλόγκαν, τονίζεται ο συμβολικός δεσμός του ΠΑΟΚ με την Κωνσταντινούπολη και ταυτόχρονα η προσφυγική ταυτότητα της ομάδας.

Μέσα από τις συνεντεύξεις που διεξαγάγαμε αναφέρθηκε με ιδιαίτερη έμφαση η εκδρομή των οπαδών του ΠΑΟΚ στην Κωνσταντινούπολη για το παιχνίδι με τη Fenerbahce, στο οποίο δόθηκαν ιδιαίτεροι συμβολισμοί αφού θεωρήθηκε εκπλήρωση της «προφητείας» του συγκεκριμένου γκράφιτι-σλόγκαν. Το συγκεκριμένο παιχνίδι πραγματοποιήθηκε στις 27/8/2010 στην Κωνσταντινούπολη και αποτέλεσε μια πρώτης τάξεως ευκαιρία -για αυτό που ονομάστηκε από τους ομιλητές μας- ως η «απόλυτη οπαδική εκδρομή». Ο οπαδός του ΠΑΟΚ στη δεύτερη συνέντευξη περιγράφει για ποιο λόγο δεν θα μπορούσε να λείψει από αυτή την εκδρομή:

«...Όχι λέω αυτή η εκδρομή δε χάνεται με τίποτα. Αυτό με επηρέασε έμενα. Πώς το είχανε οι άλλοι. Να μια με τους Τούρκους, να οι άλλοι με τις χαμένες πατρίδες, να με το σύνθημα ΠΑΟΚ ζούμε στην Πόλη να σε δούμε;...»²⁸¹

Ο οπαδός του ΠΑΟΚ παρότι δεν κατάγεται από προσφυγική οικογένεια, «παρασύρεται» από την προσφυγική συνδήλωση που φέρει ο σύλλογος του ΠΑΟΚ και για τη συγκεκριμένη εκδρομή, επιτελεί την «προσφυγική» ταυτότητα ακολουθώντας την κυρίαρχη τάση εντός των οπαδών του ΠΑΟΚ. Η ταύτιση με τα ιδεώδη και τις συνδηλώσεις της ομάδας είναι τόσο δυνατή, που ο οπαδός του ΠΑΟΚ ακολουθεί τη

²⁸¹ 2^η συνέντευξη οπαδού του ΠΑΟΚΠ.Κ. σελ.:18.

«ροή» του οπαδικού κινήματος που προμήνυε ότι εκείνη η εκδρομή θα ήταν μια ιστορική στιγμή για τον οπαδικό βίοκοσμο του ΠΑΟΚ.

Ο οπαδός περιγράφοντας τις στιγμές της εκδρομής τονίζει το δράμα των οπαδών που δε βρήκαν εισιτήριο. Οι οπαδοί αυτοί «κλαίγανε κατά την αναχώρηση των λεωφορείων της εκδρομής». Στη συνέχεια της εξιστόρησης του, στέκεται ιδιαίτερος στο σημείο όπου οπαδοί του ΠΑΟΚ έρχονται αντιμέτωποι με Τούρκους οπαδούς της Fenerbahce και όχι μόνο, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο τους αντιμετώπισαν οι οπαδοί του ΠΑΟΚ.

«Κατεθήκαμε και τους κυνηγούσαμε μέσα στην Τουρκία. Λιποθύμησαν όλοι. Κυνηγούσαμε τους Γκρίζους Λύκους μέσα στην Τουρκία. Εκεί πέρα έξω από το γήπεδο κυνηγούσαμε και αυτούς. Έχεις δει και τα θιντεάκια που... Πολύ κυνηγητό σου μιλάω.... Εκδρομή ζωής.»²⁸²

Οι διαστάσεις της εκδρομής ήταν τόσο μεγάλες όχι μόνο λόγω της εκπλήρωσης κάποιας οπαδικής «προφητείας». Όπως έχουμε αναφέρει, ο ετεροκαθορισμός παίζει σημαντικό ρόλο στο σχηματισμό της οπαδικής ταυτότητας. Η εκδρομή αυτή σηματοδότησε την ευκαιρία για συμβολική αντιπαράθεση των οπαδών του ΠΑΟΚ με σημαίνοντες «άλλους», που στη συγκεκριμένη περίπτωση ήταν οι οπαδοί της Fenerbahce αλλά και άλλες ομάδες Τούρκων εθνικιστών²⁸³.

Η συμβολική αναμέτρηση των οπαδών του ΠΑΟΚ με οπαδούς της πόλης από την οποία κατάγεται, έλαβε χώρα τόσο σε τελετουργικό επίπεδο, δηλαδή συνθήματα, πανό και δυναμική παρουσία όσο και σε επίπεδο φυσικής βίας αν αυτή απαιτούνταν. Ο οπαδός του ΠΑΟΚ ανακαλεί το γεγονός ότι οι οπαδοί μπόρεσαν να αναχαιτίσουν την επίθεση Τούρκων αλλά και να αντεπιτεθούν. Στο φαντασιακό του οπαδού, η πράξη αυτή μπορεί να παραλληλιστεί με μια συμβολική ανακατάληψη του τόπου από τον οποίο ιστορικά κατάγεται ο σύλλογος του ΠΑΟΚ. Βάσει όλων αυτών, η συγκεκριμένη εκδρομή για τους οπαδούς του ΠΑΟΚ, αποτέλεσε ένα άτυπο «προσκύνημα» στη γενέτειρα του συλλόγου και το γεγονός ότι συνοδεύτηκε με μια «ένδοξη» επέλαση της ομάδας και των οπαδών στην πόλη την οποία γεννήθηκε ο

²⁸² 2^η συνέντευξη οπαδού του ΠΑΟΚ Π.Κ., σελ.:19.

²⁸³ Ο οπαδός στη δεύτερη συνέντευξη μας υποστήριξε ότι αυτοί που επιτέθηκαν στα λεωφορεία του ΠΑΟΚ άνηκαν στην παραστρατιωτική οργάνωση «Γκρίζοι Λύκοι».

σύλλογος, συνέβαλε στην συγκρότηση μιας ιδιαίτερης βιωμένης εμπειρίας που θα εγγραφεί για πάντα στην οπαδική ιστορία της ομάδας.

Η επιτέλεση της «Μακεδονικής» ταυτότητας από τους οπαδούς του ΠΑΟΚ

Αν μελετήσουμε τα πανό του ΠΑΟΚ, θα παρατηρήσουμε ότι πολλά από αυτά κάνουν αναφορές σε εθνικά ζητήματα, όπως για παράδειγμα στο ζήτημα της ονομασίας της Π.Γ.Δ.Μ. (F.Y.R.O.M.), που απασχόλησε και απασχολεί το δημόσιο διάλογο την τελευταία εικοσιπενταετία. Να σημειωθεί ότι βάσει της έρευνας μας, πανό ή γκράφιτι πάνω στο ζήτημα αυτό, δεν έχουν κάνει την εμφάνισή τους στις υπόλοιπες ομάδες της πόλης. Ο ομιλητής-οπαδός του Ηρακλή μας αναφέρει για παράδειγμα ότι ο ίδιος δεν έχει παρατηρήσει ποτέ ελληνική σημαία στο γήπεδο του, συνδηλώνοντας συμβολικές αποστάσεις από εθνοκεντρικές θέσεις.²⁸⁴

Πανό με εθνικιστικό περιεχόμενο έχουν αναρτηθεί στις κερκίδες της Τούμπας. Παραθέτουμε ενδεικτικά ένα από αυτά το οποίο αναφέρει το σύνθημα «ΠΡΟΔΟΤΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ, ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ». Το πανό αυτό κάνει επίκληση στο εθνικό συναίσθημα των θεατών και «υπενθυμίζει» ότι η περιφέρεια της Μακεδονίας στην οποία αποτελεί κέντρο η Θεσσαλονίκη ανήκει αποκλειστικά στους Έλληνες. Το σύνθημα «προδοτές πολιτικοί» χαρακτηρίζεται από μια γενικευτική απαξίωση και καταγγελία των πολιτικών στο σύνολό τους και μάλιστα με όρους εθνικής προδοσίας.

²⁸⁴ Συνέντευξη οπαδού του Ηρακλή Σ.Μ., σελ.:5.

**Φωτογραφία από πανό των οπαδών του ΠΑΟΚ στο γήπεδο της Τούμπας 11/12/2011, (Πηγή:
www.1926.gr²⁸⁵)**

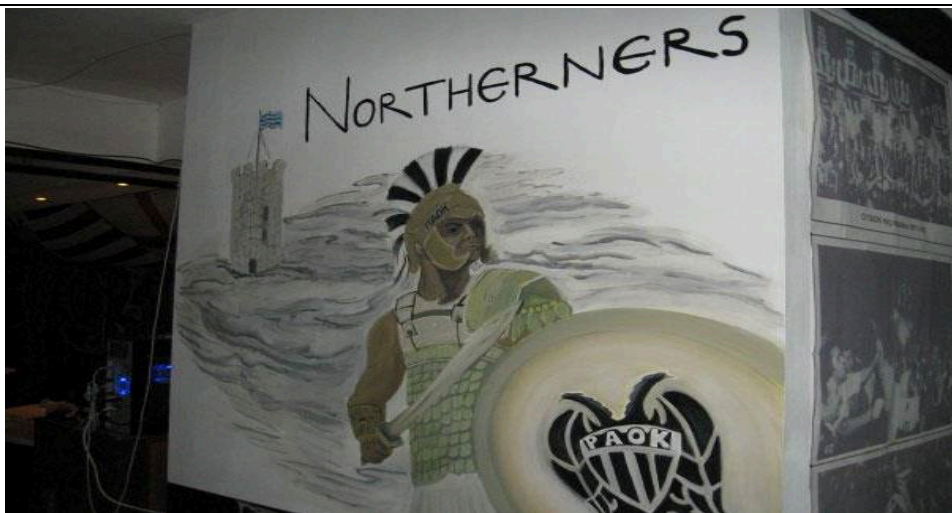
Η Μακεδονία, για αιώνες αποτέλεσε ένα γεωγραφικό χώρο ο οποίος κατοικήθηκε από πολλούς διαφορετικούς πληθυσμούς. Μετά τους Βαλκανικούς πολέμους (1912-13) το μεγαλύτερο μέρος των εδαφών της Μακεδονίας προσαρτήθηκε στο ελληνικό κράτος. Ο πληθυσμός της περιοχής σταδιακά ομογενοποιήθηκε, καθώς έφυγαν οι μουσουλμάνοι με την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών του 1923, όπως και ένας μεγάλος αριθμός «βουλγαριζόντων» με την εθελούσια ανταλλαγή πληθυσμών του 1919, αλλά και πολλοί άλλοι σλαβόφωνοι μετά τον Εμφύλιο, ενώ εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες / ανταλλαχθέντες της Μ. Ασίας. Ο εβραϊκός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης μειώθηκε δραματικά μετά το Ολοκαύτωμα.

Σταδιακά, ακόμα και οι προσφυγικής καταγωγής κάτοικοι της ελληνικής Μακεδονίας ταυτίζονται με την ιστορία της περιοχής και αυτοπροσδιορίζονται ως «Μακεδόνες». Η διαμάχη για το όνομα με τη γειτονική Π.Γ.Δ.Μ. τη δεκαετία του 1990 επιτείνει αυτή την τάση, καθώς η σχέση του πληθυσμού της ελληνικής Μακεδονίας με τους αρχαίους Μακεδόνες αποκτά βαρύνουσα σημασία στο εθνικό φαντασιακό²⁸⁶. Οι οπαδοί με αφορμή το δημόσιο διάλογο επί του θέματος και την προβολή που έχει το άθλημα του ποδοσφαίρου αλλά και η ομάδα του ΠΑΟΚ παίρνουν θέση «εθνικού» εκπροσώπου της «Βόρειας Ελλάδας» περνώντας ένα μήνυμα περιχαράκωσης της περιοχής και «προάσπισης» των εθνικών γραμμών και θέσεων. Με αυτό τον τρόπο πραγματοποιείται ταύτιση της ταυτότητας του οπαδού του ΠΑΟΚ με την ταυτότητα του Μακεδόνα.

²⁸⁵ Βλ. σχετικά http://www.1926.gr/news_details.php?keyi=80547. Η συγκεκριμένη φωτογραφία αναπαράχθηκε από ψηφιακά μέσα που διατηρούν ένα εθνικιστικό λόγο όπως το www.stoxos.gr.

²⁸⁶ Το Σεπτέμβριο του 1991, μετά την κατάρρευση της ενιαίας Γιουγκοσλαβίας, η ελληνική κυβέρνηση αρνείται να αναγνωρίσει ως ονομασία του νεοσύστατου κράτους το «Δημοκρατίας της Μακεδονίας». Η κίνηση αυτή της γείτονας χώρας δημιουργεί μείζον πολιτικό και κοινωνικό ζήτημα στην Ελλάδα-κυρίως στην βόρεια-, κινητοποιώντας μεγάλο μέρος της κοινωνίας, με στόχο την προάσπιση της «ελληνικότητας της Μακεδονίας» μέσα από εκδόσεις, συλλαλητήρια, ομιλίες, άρθρα στον τύπο και δημοσιογραφικές έρευνες. Ο δημόσιος λόγος κυριαρχείται από τις εθνικές θέσεις και στην πλειονότητα των περιπτώσεων στόχευε στα εθνικιστικά αντανάκλαστικά των πολιτών, στο Σκουλαρική, Α., «Ο δημόσιος λόγος για το έθνος με αφορμή το Μακεδονικό (1991-1995): πλαίσιο, αναπαραστάσεις και ΜΜΕ», στο Μ. Κοντοχρήστου (επιμ.), *Ταυτότητα και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2007, 61-103.

Η έκφραση της «Μακεδονικής» ταυτότητας είναι εμφανής και στην επιλογή ονομάτων ορισμένων συνδέσμων του ΠΑΟΚ και στα γκράφιτι που υπάρχουν εντός αυτών. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους συνδέσμους του ΠΑΟΚ: «Μακεδόνες»²⁸⁷, «Βυζαντινοί ενωμένοι μαχητές» και «Βόρειοι». Ενώ σε άρθρο της δημοσιογράφος Αλεξάνδρα Τζαβέλλα της Ελευθεροτυπίας με τίτλο «Όταν ο φασισμός παίζει μπάλα» στις 19 Οκτ. 2013, αναφέρει ότι υπάρχουν ενδείξεις ακροδεξιών τάσεων στις τάξεις του ΠΑΟΚ αναφερόμενη στους παραπάνω συνδέσμους²⁸⁸. Τα ονόματα αυτά φέρουν έντονο γεωγραφικό και εθνικό προσδιορισμό, ενώ είναι φορτισμένα με ιστορικές αναφορές. Η επιλογή τους παραπέμπει σε μια εθνοκεντρική ανάγνωση της ιστορίας της περιοχής, όπως για παράδειγμα η αναφορά στο Βυζάντιο, μια εποχή όπου, σύμφωνα με την δεσπίζουσα εθνική αφήγηση, το ελληνικό στοιχείο αποτέλεσε τη ραχοκοκαλιά της αυτοκρατορίας και η Κωνσταντινούπολη ήταν η πρωτεύουσα του.

**Φωτογραφία γκράφιτι με αναφορές στην αρχαία Ελλάδα από το σύνδεσμο του ΠΑΟΚ «Βόρειοι»
(Πηγή: www.northerners.gr)**

Όπως αναφέρει ο Ζαϊμάκης οι κοινότητες των οπαδών αποτελούν «ετεροτοπικούς φαντασιακούς χώρους» μέσα στους οποίους συνυπάρχουν εκφάνσεις ρατσισμού,

²⁸⁷ Επίσημη ιστοσελίδα του συνδέσμου του ΠΑΟΚ, Μακεδόνες, <http://www.makedonespaok.gr/>.

²⁸⁸ Όταν ο φασισμός «παίζει μπάλα», στην ιστοσελίδα <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=393140>.

σεξισμού και εθνικισμού με αντικαπιταλιστικές και αντισυστημικές παραδόσεις ²⁸⁹. Στους οπαδούς του ΠΑΟΚ εμφανίζονται μεμονωμένες φωνές που φέρνουν στη δημόσια σφαίρα ένα εθνοκεντρικό λόγο. Να σημειωθεί όμως, ότι η περίπτωση των οπαδών του ΠΑΟΚ αποτελεί μια ήπια μορφή εθνοκεντρικού λόγου και σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να συγκριθεί με ομάδες όπως για παράδειγμα η Λάτσιο.

ΠΑΟΚ και Βαλκάνια

Μέσα σ' αυτό το κλίμα εμφανίζονται πανό του ΠΑΟΚ τα οποία ξεφεύγουν από τα σύνορα της Ελλάδας, κάνοντας αναφορές σε ζητήματα άλλων Βαλκανικών κρατών. Ένα τέτοιο πανό είναι το παρακάτω, μέσα από το οποίο οι οπαδοί του ΠΑΟΚ ή μερίδα τους τοποθετούνται στο ζήτημα του Κοσόβου.

Φωτογραφία από πανό αγώνα του ΠΑΟΚ (Πηγή: κοινότητα Facebook «ΠΑΟΚ- χαμένες πατρίδες»)

Το συγκεκριμένο πανό αποτελεί μια εκδήλωση συμπαράστασης στους Σέρβους οι οποίοι αποτελούν ένα γειτονικό ομόθρησκο έθνος με το οποίο παραδοσιακά η Ελλάδα είχε καλές γειτονικές σχέσεις²⁹⁰. Την τελευταία εικοσαετία ο ΠΑΟΚ έχει δημιουργήσει ισχυρούς δεσμούς με τους οπαδούς της Partizan Βελιγραδίου οι οποίοι

²⁸⁹ Ζαϊμάκης Γ., «Κοινωνικός χώρος και ετεροτοπία: Δικτυακές κοινότητες και αντιθετικές τεχνοπολιτικές στον κυβερνοχώρο», στο Σπυριδάκης Μ., (επιμ.), *Μετασηματισμοί του χώρου: κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Αθήνα: Νήσος, 2009, 341-371.

²⁹⁰ Να σημειωθεί ότι παρόμοιο πανό έχει αναρτηθεί και στα γήπεδα του Ολυμπιακού στα πλαίσια της αδελφοποίησης του Ερυθρού Αστέρα Βελιγραδίου με την ομάδα του Ολύμπιακού.

χαρακτηρίζονται ως «ορθόδοξα αδέρφια» (Orthodox Brothers) όπως μπορούμε να δούμε στο παρακάτω γκράφιτι στο γήπεδο της Τούμπας:

Φωτογραφία γκράφιτι από το γήπεδο της Τούμπας, Grobari («Νεκροθάφτες» αποκαλούνται οι φανατικοί οπαδοί της Παρτιζάν Βελιγραδίου - Φωτογραφία Νικόλαος Παπαχριστοδούλου)

Η παρόμοια χρωματική απόχρωση, η γειννίαση, η Ορθόδοξη θρησκεία, η θέση πολλών Ελλήνων υπέρ της Σερβίας στον εμφύλιο της Γιουγκοσλαβίας και στους μετέπειτα πολέμους²⁹¹ και ίσως η «λαϊκή»²⁹² προέλευση της ομάδας της Partizan δημιουργεί μια σταθερή βάση για αδελφοποίηση των δυο συλλόγων. Παράλληλα η μεγάλη αντιπαλότητα μεταξύ της Partizan και του Ερυθρού Αστήρα Βελιγραδίου²⁹³ και

²⁹¹ Σύμφωνα με τον Τάκη Μίχα, μεγάλο μέρος του πληθυσμού της Ελλάδας κατά την περίοδο των πολέμων στην πρώην Γιουγκοσλαβία συντάχθηκε με την πλευρά της Σερβίας δηλώνοντας την αντίθεση του στους βομβαρδισμούς του ΝΑΤΟ. Σε πολλές περιπτώσεις, υπήρξε σύνταξη των Ελλήνων με την «σκοτεινή» πλευρά των Σερβικών δράσεων, όπως για παράδειγμα στα εγκλήματα πολέμου που διεπράχθησαν από Σέρβους σε βάρος Βόσνιων και Αλβανών Κοσοβάρων, στο Μίχας, Τ., *Ανίερη συμμαχία: Ελλάδα και Σερβία του Μιλόσεβιτς*, Αθήνα: Ελάτη, 2003, σελ.: 21.

²⁹² Η Partizan Βελιγραδίου ιδρύεται το 1945 και το όνομα του συλλόγου παραπέμπει στην Κομμουνιστική εποχή αφού ο όρος κάνει σαφή αναφορά στον Κομμουνιστικό στρατό. Στις χώρες του υπαρκτού Σοσιαλισμού συνηθιζόταν να δίνονται ονόματα τα οποία εξυμνούσαν την υπεροχή των καθεστώτων αυτών όπως Dinamo, Locomotiv ή CCKA.

²⁹³ Μετά την κατάρρευση της ενιαίας Γιουγκοσλαβίας και τη δημιουργία της ξεχωριστής λίγκας της Σερβίας, η έλλειψη των πρώην «εχθρικών» ομάδων της Κροατίας κορύφωσε την αντιπαλότητα μεταξύ των δυο ομάδων στο

η αδελφοποίηση του Ερυθρού Αστήρα Βελιγραδίου με τον Ολυμπιακό- βασικό αντίζηλο του ΠΑΟΚ, επισφραγίζει τη σχέση των φιλάθλων του ΠΑΟΚ και της Partizan.

Το άνοιγμα των οπαδών του ΠΑΟΚ προς τα Βαλκάνια²⁹⁴ τους μετατρέπει σε μια στρατευμένη κοινότητα μέσα στο μεγάλο αριθμό εθνοτικών συγκρούσεων που σημειώνονται στα Βαλκάνια. Να σημειωθεί ότι οι υπόλοιπες ομάδες της πόλης δεν έχουν αδελφοποιήσεις με ομάδες της Βαλκανικής χερσονήσου. Συνοπτικά θα λέγαμε ότι οι οπαδοί του ΠΑΟΚ, εμφανίζονται μια περιστασιακή ευαισθησία σε εθνικά ζητήματα, χωρίς όμως αυτή να συνδέεται με μια δεξιά ιδεολογική κατεύθυνση συνολικά για το οπαδικό κίνημα του ΠΑΟΚ.

Mills, R., «'It All Ended in an Unsporting Way': Serbian Football and the Disintegration of Yugoslavia», 1989–2006, *The International Journal of the History of Sport*, 26:9, 1187-1217, 2009, σελ.: 1209.

²⁹⁴Η ποδοσφαιρική ιστορία των συλλόγων και των εθνικών ομάδων της Βαλκανικής χερσονήσου είναι γεμάτη από φαινόμενα εθνικιστικού χαρακτήρα. Πολλοί ερευνητές τοποθετούν την αφορμή για την έναρξη του εμφυλίου της πρώην Γιουγκοσλαβίας στα επεισόδια του ποδοσφαιρικού αγώνα της Δυναμό Ζάγκρεμπ με τον Ερυθρό Αστήρα Βελιγραδίου όπου Κροάτης ποδοσφαιριστής χτύπησε Σέρβο αστυνομικό και στη συνέχεια ακολούθησε ισχυρή συμπλοκή. Αρκεί να θυμηθούμε τα γεγονότα στον αγώνα μεταξύ των εθνικών ομάδων της Σερβίας και της Αλβανίας στις 14/10/2014, βλ. σχετικά «Διεκόπη το Σερβία – Αλβανία» <http://www.sport24.gr/football/Euro/Euro2016/diekoph-to-servia-alvania.3082156.html>

«Είσαι Πόντιος, είσαι Απόλλων. Δεν υπάρχει γιατί...». Ο Απόλλων ως η ομάδα του ποντιακού Ελληνισμού.

Ο Απόλλων ιδρύθηκε το 1926 –την ίδια χρονιά με τον ΠΑΟΚ.- από Πόντιους πρόσφυγες της περιοχής της Καλαμαριάς. Ο σύλλογος, ο οποίος αρχικά διέθετε μόνο μουσικό τμήμα, στην πορεία απέκτησε αθλητικό τμήμα το οποίο αποτέλεσε μια «διέξοδο» των προσφύγων της περιοχής από τα προβλήματα της καθημερινότητας. Οι Πόντιοι, όπως και όλοι οι προσφυγικοί πληθυσμοί της Μικράς Ασίας, βίωσαν συνθήκες φτώχειας και κοινωνικού διακρίσεων από τους γηγενείς κατά την άφιξη τους²⁹⁵. Μέσα από το ποδόσφαιρο τους δόθηκε η ευκαιρία να «ξεφεύγουν» από την καθημερινότητα των προβλημάτων και της ένδειας τους. Χρώματα της ομάδας επιλέγονται το κόκκινο και το μαύρο. Σύμφωνα με την επίσημη ιστοσελίδα του Απόλλωνα, το κόκκινο «συμβολίζει το αίμα των χιλιάδων Ελλήνων, που έχασαν τη ζωή τους στον Πόντο», ενώ το μαύρο χρώμα συμβολίζει το «αιώνιο πένθος για τον ξεριζωμό, τις πατρίδες για τις ζωές που χάθηκαν»²⁹⁶.

Ο Giulianotti αναφερόμενος στις ενδοαστικές ποδοσφαιρικές αντιπαλότητες θα ισχυριστεί ότι οι σύλλογοι, οι οποίοι δεν επιλέγουν ή δεν τα καταφέρνουν να αναπτυχθούν αγωνιστικά και να συγκροτήσουν μια ισχυρή κοσμοπολίτικη ταυτότητα, ενσωματώνουν στη ρητορική τους στοιχεία παράδοσης και ιστορικότητας τα οποία τους καθιστούν τους αυθεντικούς εκπροσώπους ενός χώρου²⁹⁷. Στην περίπτωση του Απόλλωνα Καλαμαριάς θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι αυτή η ενσωμάτωση έχει ισχυρά ιστορικά ερείσματα όπως θα γίνει αντιληπτό στην παρακάτω ενότητα.

²⁹⁵ Η διάκριση των «γηγενών» και των προσφύγων στην πόλη είχε τόσο γεωγραφικό χαρακτήρα αφού δημιουργήθηκαν προσφυγικές συνοικίες σαν μια «στεφάνη» γύρω από την πόλη, αλλά και κοινωνικό, με τους πρόσφυγες να τροφοδοτούν τη βιομηχανία και την αγορά της πόλης με εργατικά χέρια. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Χαστάογλου, η Θεσσαλονίκη μετατρέπεται από μια «εθνοτικά οργανωμένη πόλη σε μια κοινωνικά διαστρωματωμένη πόλη», στο Χαστάογλου, Β., «Προσφυγική εγκατάσταση και πολεοδομικοί μετασηματισμοί της Θεσσαλονίκης, 1922-1930», στο Ιωαννίδου, Ε., *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης, η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη (1920-1940), πρακτικά ημερίδας*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2010, 43-88, σελ.:62.

²⁹⁶ Γυμναστικός Σύλλογος Απόλλωνα, <http://mgskapollon.gr/istoria-apolloa>.

²⁹⁷ Giulianotti, R., *Football: The Sociology of a Global Game*, Κέμπριτζ: Polity Press, 1999, σελ.:12.

Ο Απόλλων και η περιοχή της Καλαμαριάς

Η συνέντευξη μας με τον οπαδό του Απόλλωνα περιστράφηκε γύρω από την οπαδική και συλλογική κουλτούρα της ομάδας καθώς και την ιδιαιτερότητα του συλλόγου και της περιοχής που εδρεύει. Η Καλαμαριά αποτελεί έναν «ιερό» χώρο για τους απανταχού Πόντιους της πόλης αλλά και ολόκληρης της Ελλάδας. Όπως αναφέρει ο ομιλητής, η περιοχή αποτελεί ένα τόπο ιδιάζουσας σημασίας για το ποντιακό στοιχείο, αφού αποτέλεσε το λιμάνι που υποδέχτηκε τους πρόσφυγες του Πόντου κατά την περίοδο ανταλλαγής πληθυσμών, αλλά και ένας από τους βασικούς χώρους που παραχωρήθηκαν για την εγκατάστασή τους στην πόλη. Όπως χαρακτηριστικά ο οπαδός αναφέρει:

«Η Καλαμαριά δεν είναι μια συνοικία απλή, είναι η μητρόπολη όλων των Ποντίων ... αντιπροσωπεύει τον προσφυγικό Ελληνισμό, στο έπακρο ας πούμε, γιατί όλοι οι πρόσφυγες εκεί βγήκανε, μας ξέβρασε το κύμα... Για εμάς είναι χώρος ιερός η Καλαμαριά. Δεν είναι η πλούσια συνοικία που μαζεύτηκαν όλοι.»²⁹⁸

Ο οπαδός τονίζει την ιστορική διάσταση της Καλαμαριάς, η οποία ξεκίνησε ως μια προσφυγική συνοικία κοντά στο χώρο άφιξης των προσφύγων, αλλά και τη μοντέρνα ταυτότητα της, αφού εξελίχθηκε σε μια συνοικία η οποία επιλέγεται πλέον από τις ανώτερες οικονομικά τάξεις. Ο ομιλητής υπογραμμίζει το προσφυγικό πρόσημο της περιοχής κάνοντας επίκληση στο συναίσθημα και τη συλλογική μνήμη μιας κοινότητας ανθρώπων που έχουν κοινή καταγωγή. Το σύγχρονο αστικό τοπίο της Καλαμαριάς για τους οπαδούς του Απόλλωνα δεν αντιπροσωπεύει αυτό που εκπροσωπεί η ομάδα τους. Από το γεγονός αυτό προκύπτει ένα «παράδοξο» της ταυτότητας της ομάδας. Η Καλαμαριά ως συνοικία στη σημερινή εποχή διαθέτει μια υβριδική ταυτότητα. Από τη μια υπάρχει το προσφυγικό στοιχείο που αρχικά κατοίκησε στην περιοχή και από την άλλη οι νέοι κάτοικοι της περιοχής, οι οποίοι είναι οικονομικά εύρωστοι. Από τη συνέντευξη του οπαδού διαβάζουμε:

«Η Καλαμαριά αυτή την στιγμή κατά 70 % δεν κατοικείται από Καλαμαριώτες. Τα τελευταία 25 – 30 χρόνια όποιος κέρδιζε το λαχείο και όποιος η βιοτεχνία του πήγαινε καλά αγόραζε σπίτι στην Καλαμαριά.»²⁹⁹

²⁹⁸ Συνέντευξη οπαδού Απόλλωνα Καλαμαριάς Μ.Φ., σελ.:1.

²⁹⁹ Συνέντευξη οπαδού Απόλλωνα Καλαμαριάς Μ.Φ., σελ.:4.

Ο οπαδός ισχυρίζεται ότι η κοινότητα των οπαδών του Απόλλωνα δεν αντλεί μέλη από αυτό τα νέα μέλη της συνοικίας, αφού από τους νέους κατοίκους ελάχιστοι είναι Απολλωνιστές. Ο κορμός της οπαδικής κοινότητας των Απολλωνιστών είναι οι «ντόπιοι» Πόντιοι Καλαμαριώτες και όχι μόνο. Η ταυτότητα της ομάδας εμφανίζεται περισσότερο προσανατολισμένη στην ποντιακή κοινότητα παρά στο τοπικό στοιχείο το οποίο έχει αλλάξει χαρακτήρα με την πάροδο του χρόνου.

Η «ποντιακή» ταυτότητα του Απόλλωνα

«Ο Απόλλων είναι σε όλο τον κόσμο. Αντιπροσωπεύει τους Πόντιους σε όλο τον πλανήτη.»³⁰⁰

Ο οπαδός του Απόλλωνα σε πολλές περιπτώσεις τονίζει την καθολικότητα της ταυτότητας του συλλόγου. Ο Απόλλωνας αποτελεί ένα σύλλογο που διεκδικεί ρόλο βασικού εκπροσώπου του ποντιακού στοιχείου χωρίς συγκεκριμένο τοπικό προσδιορισμό. Ο Πόντιος και ο Απολλωνιστής εμφανίζονται να αποτελούν δυο ταυτόσημες οντότητες και η επιτέλεση της ταυτότητας του Απολλωνιστή εξισώνεται με μια σειρά από καθημερινές κοινωνικές και πολιτισμικές πρακτικές της ποντιακής κοινότητας. Όπως αναφέρει ο ίδιος:

«Είσαι Πόντιος , είσαι Απόλλων. Δεν υπάρχει γιατί... Γιατί τρώω ποντιακά φαγητά, χορεύω ποντιακά, αγοράζω ποντιακή εφημερίδα, είναι ένας κρίκος της ποντιακής αλυσίδας ο Απόλλωνας.»³⁰¹

Η λειτουργία ενός συλλόγου όπως ο Απόλλωνας μπορεί να συνδεθεί άμεσα με την διαχείριση της μνήμης των πατρίδων καταγωγής μιας μεγάλης μερίδας του ελληνικού πληθυσμού σε μια περίοδο που οι έννοιες της καταγωγής και του ανήκειν τείνουν να σχετικοποιηθούν στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Ο Απόλλων Καλαμαριάς ενισχύει την προσπάθεια της κοινότητας των Ποντίων να δημιουργήσει ένα χώρο με έντονες αναφορές στις πατρίδες καταγωγής όπου θα πραγματοποιείται μια εικονική σύνδεση του σήμερα με το χθες, δηλαδή του χώρου εγκατάστασης με τον χώρο προέλευσης.

Οι πολιτιστικοί σύλλογοι των Ποντίων σε κατά τόπους περιοχές της Ελλάδας έχουν μια ισχυρή δημόσια παρουσία, αριθμώντας μεγάλο αριθμό μελών,

³⁰⁰ Συνέντευξη οπαδού Απόλλωνα Καλαμαριάς Μ.Φ., σελ.:1.

³⁰¹ Συνέντευξη οπαδού Απόλλωνα Καλαμαριάς Μ.Φ., σελ.:3.

διοργανώνουν μεγάλο αριθμό δράσεων όπως: εκδηλώσεις μνήμης, χοροεσπερίδες και εκδρομές σε χώρους ενδιαφέροντος οι οποίοι συνδέονται με την καταγωγή του. Η δράση των συλλόγων αυτών πέρα από της λειτουργιστικής της διάστασης, έχει μια πολιτική διάσταση, τόσο με σε εθνικό, όσο και σε υπερεθνικό επίπεδο, υπογραμμίζοντας εθνικές γραμμές και διεκδικήσεις³⁰². Η δράση του Απόλλωνα έτσι όπως παρουσιάζεται από τον ομιλητή προσομοιάζει με έναν ποντιακό πολιτιστικό σύλλογο που προσπαθεί να ενώσει όλους τους Ποντίους μέσα από το ποδόσφαιρο.

Χαρακτηριστική έκφραση αυτής της αποκλειστικότητας της σύνδεσης της περιοχής με την ομάδα, είναι ένα πανό που αναρτήθηκε στη συνοικία της Καλαμαριάς, σε αγώνα του Απόλλωνα, στο οποίο αναγράφεται ότι: «ΠΟΝΤΙΟΣ ΜΗ ΑΠΟΛΛΩΝΙΣΤΗΣ ΕΙΝΑΙ ΠΡΟΔΟΤΗΣ ΤΗΣ ΦΥΛΗΣ». Οι οπαδοί του Απόλλωνα δεν διεκδικούν μόνο την καθολικότητα της Απολλωνικής ταυτότητας αλλά και την αποκλειστικότητα της εκπροσώπησης της ποντιακής κοινότητας, την οποία αντιλαμβάνονται με όρους «φυλής». Το πανό αυτό αποτελεί μια σαφή νύξη για τους πόντιους οι οποίοι υποστηρίζουν τις υπόλοιπες ομάδες της πόλης και κυρίως το έτερο προσφυγικό σωματείο της πόλης τον ΠΑΟΚ αν αναλογιστεί κανείς τη γενικευμένη ταυτότητα του προσφυγικού σωματείου την οποία φέρει.

Πανό που αναρτήθηκε στην Καλαμαριά πριν από αγώνα του Απόλλωνα Καλαμαριάς (Πηγή: Μετροσπορ)³⁰³

³⁰² Δέλτσου, Ε., «Σύλλογοι, ιστορική μνήμη και άλλες πολιτικές πρακτικές: με αφορμή δημόσιες παρουσίες ποντιακών συλλόγων», στο Παύλου, Μ. και Σκουλαρίκη, Α. (επιμ.), *Μετανάστες και μειονότητες. Λόγος και πολιτικές*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009, 277-286, σελ.:282-283.

³⁰³ Βλ. σχετικά, «Το πανό για τον Πόντο στον πεζόδρομο Καλαμαριάς», <http://www.metroport.gr/article/to-pano-gia-ton-ponto-ston-pe zodromo-kalamarias-pic>.

Η ρητορική των οπαδών του Απόλλωνα αναδεικνύει την ομάδα σε αποκλειστικό εκπρόσωπο των Ποντίων. Ο οπαδός του Απόλλωνα στη συνέντευξη μας, προσπαθεί να κάνει διακριτή την πολιτιστική του ταυτότητα, απορρίπτοντας την όποια εκλεκτική συγγένεια με το σύλλογο του ΠΑΟΚ και τη σχέση του τελευταίου με το ποντιακό στοιχείο. Ο οπαδός-ομιλητής, κάνοντας αναφορές στην προσφυγική ιστορία της πόλης, υπαινίσσεται ότι οι πρόσφυγες της πόλης (Πόντιοι και Κωνσταντινουπολίτες) δεν αποτελούσαν ενιαίο σώμα αλλά διακριτούς πληθυσμούς με σαφείς διαχωρισμούς μεταξύ αυτών. Για την τεκμηρίωση αυτού, ο οπαδός αναφέρει ότι σε πολλές περιπτώσεις οι Πόντιοι αντιμετώπιζονταν από τους Κωνσταντινουπολίτες με μια ρατσιστική προδιάθεση:

«...οι Κωνσταντινουπολίτες με τους Πόντιους δεν τα πηγαίνανε καλά. Το ότι κουβαληθήκαμε όλοι από κει εδώ δεν σημαίνει ότι άντε όλοι είμαστε μια αγκαλιά να το ξέρετε αυτό. Οι Κωνσταντινουπολίτες μας θεωρούσαν παρακατιανούς που μέναμε εκεί γιατί ήμασταν οι φωνακλάδες, οι πολεμιστές στα βουνά πάνω...»³⁰⁴

Ο οπαδός του Απόλλωνα περιχαράκνει την οπαδική ταυτότητα του Απολλωνιστή τοποθετώντας διαχωριστικές γραμμές μεταξύ αυτής και των οπαδικών κοινοτήτων της πόλης. Αρχικά ο Απόλλων τοποθετείται στη σφαίρα ενός συλλόγου «πέραν του ποδοσφαιρικού» που ενώνει το ποντιακό στοιχείο της πόλης ενώ στη συνέχεια κάνει διακριτή την ταυτότητα του κυρίως σε σχέση με την άλλη προσφυγική ομάδα. Η διάκριση αυτή όπως αναφέραμε στο θεωρητικό κεφάλαιο είναι απαραίτητη για την επιβίωση του συλλόγου, ιδιαίτερα για συλλόγους που δεν διατηρούν μεγάλο οπαδικό κεφάλαιο στην πόλη.

Η «αυθεντικότητα» των οπαδών του Απόλλωνα

Από τα λεγόμενα του οπαδού του Απόλλωνα παρατηρείται ότι η οπαδική ταυτότητα του συλλόγου δεν αντιπαράκειται με τις υπόλοιπες οπαδικές ταυτότητες σε επίπεδο (οπαδικής ή αγωνιστικής) κυριαρχίας, παρά μόνο σε επίπεδο πολιτισμικής ιδιαιτερότητας και διάκρισης. Χαρακτηριστικό είναι το σημείο όπου ο οπαδός αναγνωρίζει στην οπαδική ταυτότητα των Απολλωνιστών μια πολιτιστική διάσταση

³⁰⁴ Συνέντευξη οπαδού του Απόλλωνα Μ.Φ., σελ.:11.

την οποία δεν εντοπίζει σε καμία από τις άλλες ομάδες της πόλης. Όπως αναφέρει στην συνέντευξη:

«...Οι ομάδες αυτές απλά είναι ποδοσφαιρικές (οι υπόλοιπες ομάδες της πόλης). Δεν έχουνε να δώσουν κάτι παραπάνω ας πούμε και να έχουνε δεν το δίνουνε... Ο Απόλλωνας είναι κομμάτι κάποιας κουλτούρας δεν είναι κομμάτι να πάρω την πέτρα να πετάξω να σπάσω το τζάμι.»³⁰⁵

Από τα λεγόμενα του ομιλητή μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο Απόλλωνας θεωρείται ένα σωματείο που φέρει μια σειρά από πολιτισμικές ιδιαιτερότητες που τον κάνουν όπως αναφέραμε κάτι περισσότερο από έναν αθλητικό σύλλογο. Ο σύλλογος, σύμφωνα με τον οπαδό, επιτελεί ένα ρόλο ξεχωριστό σε σχέση με τους υπολοίπους συλλόγους: ενώ οι οπαδικές ταυτότητες των άλλων οπαδών της πόλης περιορίζονται κυρίως στο αθλητικό κομμάτι, στον άκρατο ανταγωνισμό ή τις εκδηλώσεις βίας, η επιτέλεση της ταυτότητας του Απολλωνιστή αποτελεί μια διαφορετική έκφραση.

«Ο Απόλλων δεν δημιουργήθηκε για να κάνει επιτυχίες από το ποδόσφαιρο και να έχει κόσμο. Δημιουργήθηκε γιατί είναι μέρος μια κουλτούρας ας πούμε της ποντιακής. Αυτός ήταν ο σκοπός μας»³⁰⁶

Συμφωνά με τον ομιλητή, κάθε οπαδική δράση των φιλάθλων του Απόλλωνα φέρει μια αυθεντικότητα η οποία πηγάζει από τη προσκόλληση στις αξίες ίδρυσης του συλλόγου και στην άρνηση εκμοντερνισμού του. Η ιστορία και η παράδοση αποτελούν τον άξονα επιτέλεσης της οπαδικής ταυτότητας με την αγωνιστική δραστηριότητα του συλλόγου να αποτελεί την κορυφή του παγόβουνου της ταυτότητας του Απολλωνιστή. Οι οπαδοί του Απόλλωνα μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ακολουθούν την πορεία του κινήματος «Against Modern Football» το οποίο στρέφεται κατά της εμπορευματοποίησης και της φιλελευθεροποίησης του αθλήματος όπως αναφερθήκαμε εκτενώς στο θεωρητικό μέρος³⁰⁷.

Ο ομιλητής ουσιαστικά κατατάσσει τους Απολλωνιστές σε μια ειδική κατηγορία φιλάθλων, οι οποίοι δεν μπορούν να συγκριθούν με τους μοντέρνους οπαδούς των

³⁰⁵ Συνέντευξη οπαδού του Απόλλωνα Μ.Φ., σελ.:5.

³⁰⁶ Συνέντευξη οπαδού του Απόλλωνα Μ.Φ., σελ.:3.

³⁰⁷ Βλ. σχετικά Numerato, D., «Who Says “No to Modern Football?” Italian Supporters, Reflexivity, and Neo-Liberalism», *Journal of Sport and Social Issues*, 2014, 1-19, σελ.: 10-13.

υπολοίπων ομάδων της πόλης, υπό την έννοια ότι ο Απόλλων δεν διαθέτει στις τάξεις οπαδούς οι οποίοι επιλέξανε το σύλλογο λόγω συρμού είτε λόγω μιας προβεβλημένης αγωνιστικής ή οπαδικής υπεροχής της ομάδας³⁰⁸. Οι οπαδοί του Απόλλωνα ανήκουν σχεδόν εξολοκλήρου στην κατηγορία των «supporters», δηλαδή στην κατηγορία των πιστών και συνειδητοποιημένων υποστηρικτών της ομάδας, οι οποίοι επιλέγουν τον Απόλλωνα όχι επειδή είναι η ομάδα που τυγχάνει να είναι αγωνιστικά η καλύτερη, αλλά επειδή είναι η ομάδα που τους εκπροσωπεί σε επίπεδο αξιών-ιδεολογίας-ιστορίας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει:

«Είναι μαγκιά να είσαι Απόλλων, δεν είναι, δεν είναι ο εύκολος δρόμος, γίνομαι ΠΑΟΚ που είναι η μισητή πόλη, γίνομαι Άρης λόγω επειδή ο Γκάλης έβαζε τα καλάθια. Κατάλαβες; Είναι ο δύσκολος δρόμος, είναι μαγκιά να είσαι Απόλλων»³⁰⁹

Ο οπαδός στο σημείο αυτό, κάνει λόγο για τις νέες γενιές «μετα-οπαδών» όπως είναι οι «flaneurs» ή οι «fans» όπως χρησιμοποίησε τους όρους ο Giulianotti,³¹⁰ οι οποίοι ακολουθούν ομάδες είτε σε τοπικό επίπεδο είτε σε παγκόσμιο βάσει μιας μόδας ή βάσει της κυριαρχίας της σε αγωνιστικό επίπεδο και οι προτιμήσεις τους μπορεί να αλλάζουν ανά περιόδους. Ο ομιλητής αναγνωρίζει στους οπαδούς του Απόλλωνα ότι ο μοναδικός λόγος για να επιλέξει ένας οπαδός να υποστηρίξει την ομάδα του Απόλλωνα είναι η συμβολική διάσταση του συλλόγου και όχι η αθλητική και αυτός ο λόγος κάνει τους οπαδούς του Απόλλωνα «αυθεντικούς». Η επιλογή ομάδας για ένα Απολλωνιστή είναι μια επιλογή «κόντρα» στη λογική του σύγχρονου ποδοσφαίρου της εμπορευματοποίησης και της εντατικοποίησης.

Το γήπεδο του Απόλλωνα Καλαμαριάς

Το γήπεδο του Απόλλωνα χρησιμοποιεί πολλαπλές «τοποφιλικές» αναπαραστάσεις, δηλαδή αναπαραστάσεις που κάνουν επίκληση στο συναίσθημα των οπαδών και στη σύνδεση της ομάδας με τον τόπο και την κοινότητα καταγωγής³¹¹. Η εμπειρία της

³⁰⁸ Βλ. σχετικά, Giulianotti, R., «supporters», Followers, Fans, and Flaneurs: A Taxonomy of Spectator Identities in Football, *Journal of Sport and Social Issues*, 26:1, 25-46, 2002.

³⁰⁹ Συνέντευξη οπαδού Απόλλωνα Καλαμαριάς Μ.Φ., σελ.:6.

³¹⁰ Giulianotti, R., «Supporters, followers, fans, and flaneurs A taxonomy of spectator identities in football», *Journal of Sport & Social Issues*, 26(1), 25-46., 2002.

³¹¹ Bale, J., *Sports geography*, Taylor & Francis, 2002, σελ.: 19.

γηπεδικής ατμόσφαιρας περιλαμβάνει αναφορές στην ποντιακή κουλτούρα καθιστώντας τον αγωνιστικό χώρο τόπο μνήμης της καταγωγής των οπαδών του Απόλλωνα. Στα μεγάφωνα του γηπέδου κατά το ημίχρονο ακούγονται ποντιακά τραγούδια ενώ στην ιστοσελίδα του συλλόγου «Απόλλων Πόντου» αναφέρεται ότι γίνεται μια εθελοντική προσπάθεια ανέγερσης νέου γηπέδου μέσω της συνδρομής όλων των Ποντίων. «1.000.000 Πόντιοι και φίλοι Απολλωνιστές από 50 ευρώ και θα έχουμε το δικό μας στάδιο! Είναι δύσκολο αλλά όχι ακατόρθωτο!»³¹². Στη συνέντευξη μας ο οπαδός αναφέρεται σε κινήσεις και εκδηλώσεις που μελλοντικά θα πραγματοποιηθούν στο γήπεδο του Απόλλωνα:

«Δηλαδή θέλουμε ας πούμε κάποια στιγμή, να γίνει, να μπει μια μεγάλη ποντιακή λύρα, 18 μέτρα μέσα στο γήπεδο η οποία θα φωτίζεται από τον ήλιο και το βράδυ θα φέγγει. Θέλουμε η γενοκτονία των ποντίων, κάθε 19 Μαΐου, κάθε χρόνο να γιορτάζεται μέσα στο γήπεδο...»³¹³

Από τα παραπάνω, είναι εμφανής η προσπάθεια μετατροπής του γηπέδου σ' ένα χώρο επιτέλεσης όχι μόνο της οπαδικής ταυτότητας, αλλά κυρίως της ποντιακής. Αν μελετήσουμε τα γκράφιτι του γηπέδου, θα παρατηρήσουμε σαφείς αναφορές στην ποντιακή καταγωγή του συλλόγου. Χαρακτηριστικό γκράφιτι του γηπέδου του Απόλλωνα Καλαμαριάς αποτελεί η χάραξη των ονομάτων των πόλεων του Πόντου στα σκαλιά της εισόδου των επισήμων στο γήπεδο του Απόλλωνα.

³¹² Ιστοσελίδα φίλων Απόλλων Πόντου, <http://www.apollonpontou.com/index.php?page=com&lang=1&id=22>.

³¹³ Συνέντευξη οπαδού Απόλλωνα Καλαμαριάς Μ.Φ., σελ.:5.

Γκράφιτι στο γήπεδο του Απόλλωνα Καλαμαριάς, στην είσοδο των επισήμων (Πηγή:

www.pontos-news.gr)³¹⁴

Η υπενθύμιση των τόπων καταγωγής από τους οποίους εκδιώχθηκαν λειτουργεί συναισθηματικά στους οπαδούς του Απόλλωνα, μετατρέποντας το γήπεδο σ' ένα κεντρικό χώρο επιτέλεσης της ποντιακής ταυτότητας. Η παρακολούθηση ενός αγώνα του Απόλλωνα βιώνεται ως κάτι παραπάνω από μια συνήθης παρακολούθηση ενός ποδοσφαιρικού αγώνα. Είναι ένα ταξίδι προς τις περιοχές του Πόντου από τις οποίες εκδιώχθηκαν οι ελληνόφωνοι πληθυσμοί, ένα ταξίδι μνήμης και ενθύμησης σχεδόν εκατό χρόνια μετά τη μεγάλη μετακίνηση των πληθυσμών.

Σ' ένα άλλο γκράφιτι μοντέρνας τεχνοτροπίας δυτικού τύπου εμφανίζεται μια καρικατούρα ενός Πόντιου στην καταγωγή, ο οποίος έχει γραμμένο στη φανέλα του τη λέξη «Τεμέτερον» που στην ποντιακή διάλεκτο σημαίνει «δικός μας».

Γκράφιτι από το γήπεδο του Απόλλωνα στην Καλαμαριά.

Η καρικατούρα αυτή φέρει τα στερεοτυπικά εξωτερικά χαρακτηριστικά ενός μελαχρινού άντρα Πόντιου φορώντας φανέλα του Απόλλωνα. Μέσα από τη σκοπιά του καλλιτέχνη των δρόμων επιτελείται η ποντιακή ταυτότητα των οπαδών του

³¹⁴ Βλ. σχετικά «Απόλλων 1926: Η ομάδα - σύμβολο των ποντίων», στην ιστοσελίδα <http://www.pontos-news.gr/article/128577/apollon-1926-i-omada-symvolo-ton-pontion-foto>.

Απόλλωνα με γλαφυρό και ευφάνταστο τρόπο. Το γκράφιτι αυτό αποτυπώνει και διακωμωδεί τη στερεοτυπική αντίληψη της όψης του ποντιακού πληθυσμού, υποδηλώνοντας παράλληλα την ταύτιση της ταυτότητας του απολλωνιστή και του Πόντιου.

Συμπεράσματα έρευνας

Στην παρούσα εργασία, μέσα από μια ποιοτικής προσέγγιση, μελετήσαμε τον οπαδικό λόγο των οπαδών της Θεσσαλονίκης όπως αυτός αποτυπώνεται μέσα στα γκράφιτι της πόλης, τα πανό στα γήπεδα αλλά και μέσα από μια σειρά συνεντεύξεων που πραγματοποιήσαμε, εστιάζοντας σε ζητήματα που αφορούν την τοπικότητα, την χρήση του ιστορικού παρελθόντος, την συμβολική διάδραση των οπαδικών ταυτοτήτων εντός της πόλης και τις χωρικές παραμέτρους αυτής. Μέσα από μια θεματική ανάλυση του υλικού μας, αναλύσαμε συγκριτικά τα ευρήματα της έρευνας μας έτσι ώστε να αναδειχθούν όψεις της τοπικότητας, υπό το πρίσμα των οπαδικών ταυτοτήτων.

Η συμβολική ταύτιση μιας ομάδας με την πόλη αποτελεί κομβικό σημείο στη διαμόρφωση και της οπαδικής ταυτότητας. Η συμβολική κυριαρχία μέσα στη Θεσσαλονίκη αποτελεί βασικό διακύβευμα για τις δύο πιο δημοφιλείς ομάδες της πόλης, τον ΠΑΟΚ και τον Άρη. Με τη σειρά του ο Ηρακλής διεκδικεί μια διακριτή ταυτότητα στην πόλη που εδράζεται αφενός στην ιστορία της ομάδας και αφετέρου σε πιο σύγχρονες συνδηλώσεις μια πολιτικής και κοινωνικής ιδιαιτερότητας. Ο Απόλλων Καλαμαριάς διεκδικεί τη συμβολική κυριαρχία στη συνοικία της Καλαμαριάς και στον ποντιακό πληθυσμό της πόλης. Όπως προέκυψε από τα ευρήματα της έρευνας οι οπαδικές ταυτότητες κυρίως των τριών μεγάλων συλλόγων της πόλης (ΠΑΟΚ, Άρη, Ηρακλή) στρέφονται ενάντια σε ένα ιδεατό «κατεστημένο». Οι οπαδοί των συγκεκριμένων ομάδων υιοθετούν το πρότυπο του «καταπιεσμένου» ή του «αδικημένου», ωστόσο η κάθε μια τοποθετείται απέναντι σε έναν άλλο πόλο κυριαρχίας.

Το δίπολο Άρη – ΠΑΟΚ αποτελεί την κυρίαρχη οπαδική αντιπαράθεση εντός της πόλης, γεγονός που αποτελεί έναν ισχυρό παράγοντα διαμόρφωσης της οπαδικής ταυτότητας των δυο ομάδων. Τα γκράφιτι αλλά και ο οπαδικός λόγος των οπαδών αυτών, κάνουν ιδιαίτερες αναφορές στη Θεσσαλονίκη και στα σύμβολα της προσπαθώντας να ιδιοποιηθούν την πρωτοκαθεδρία μέσω ενός κλίματος ταύτισης πόλης και ομάδας.

Οι οπαδοί του ΠΑΟΚ λόγω του ότι είναι η πιο πολυπληθής ομάδα είναι φανερό μέσα από τις αφηγήσεις, τις μαρτυρίες, τα γκράφιτι και τον οργανωμένο οπαδικό λόγο ότι διεκδικούν την πρωτοκαθεδρία και μια συμβολική κυριαρχία που βασίζεται στη λογική της επικράτησης του δυναμικότερου συλλόγου. Με τον τρόπο αυτό, οι οπαδοί του ΠΑΟΚ υιοθετούν μια «κυριαρχική ταυτότητα», η οποία βασίζεται στη μαζικότητα του οπαδικού κινήματος, στις αγωνιστικές επιτυχίες άλλα και σε κοινωνικές ταυτίσεις κυρίως με το προσφυγικό στοιχείο της πόλης. Παράλληλα, η οπαδική κοινότητα του ΠΑΟΚ υιοθετεί σε πολλές περιπτώσεις την ταυτότητα του «αδικημένου» κατοίκου της βορείου Ελλάδας, βάλλοντας κατά του συγκεντρωτικού ελληνικού κράτους με κέντρο την Αθήνα. Με τον τρόπο αυτό φέρνουν στο προσκήνιο το διχοτομικό χωρικό δίπολο «παραμελημένος» βορράς – «συγκεντρωτικός» νότος.

Όπως προκύπτει από την ερευνά μας, κομβικό σημείο στην επιτέλεση της οπαδικής ταυτότητας των φιλάθλων του ΠΑΟΚ είναι η υιοθέτηση της «λαϊκής» ταυτότητας διεκδικώντας την πρωτοκαθεδρία στα λεγόμενα «λαϊκά» στρώματα της Θεσσαλονίκης κυρίως στις περιοχές των δυτικών συνοικιών, οι οποίες αποτελούν τη λιγότερο ανεπτυγμένη πλευρά της πόλης, αλλά και περιοχές οι οποίες κατοικήθηκαν αρχικά από πρόσφυγες.

Βασική στρατηγική των οπαδών του ΠΑΟΚ είναι η προβολή μιας ηγεμονικής ταυτότητας στο προσφυγικό στοιχείο της πόλης υποβαθμίζοντας τη σημασία τοπικών προσφυγικών ταυτοτήτων, ιδίως του Απόλλωνα Καλαμαριάς που προσδιορίζεται ως η κατ' εξοχήν ομάδα των Ποντίων. Η σταδιακή μετατροπή του ΠΑΟΚ από μια ομάδα Κωνσταντινουπολιτών σε μια ομάδα που εκπροσωπεί τους πρόσφυγες της πόλης προσδίδει μια ιδιαίτερη δυναμική στην ομάδα του ΠΑΟΚ.

Παράλληλα, οι οπαδοί του ΠΑΟΚ μέσα στα πλαίσια της κυριαρχικής ταυτότητας, αναλαμβάνουν έναν «εθνικό» ρόλο: ιδιοποιούνται την ταυτότητα του Μακεδόνα μέσα από την ανάδειξη του ΠΑΟΚ ως το συμβολικό ισοδύναμο της Μακεδονίας, μιας γεωγραφικής περιοχής που θεωρείται πως έχει οικονομικά και κοινωνικά περιθωριοποιηθεί προς όφελος ενός συγκεντρωτικού κράτους αλλά και βρίσκεται αντιμέτωπη με εθνικούς κινδύνους από τις γειτονικές χώρες (βλέπε Π.Γ.Δ.Μ). Η «εθνική» υπόσταση που λαμβάνει η ομάδα και οι οπαδοί του ΠΑΟΚ ενισχύεται και

από τους ισχυρούς δεσμούς που διατηρούνται με ομάδες των Βαλκανίων, κυρίως από τη Σερβία (βλέπε Partizan).

Στον ΠΑΟΚ, η «ταυτότητα αντίστασης» που υιοθετείται από τους οπαδούς του, κατευθύνεται κυρίως προς την Αθήνα και προσωποποιείται μέσα από την ολοένα και εντονότερη αντιπαλότητα με την ομάδα του Ολυμπιακού. Ο ΠΑΟΚ εμφανίζεται ως μια ομάδα-εκπρόσωπος της Θεσσαλονίκης αλλά και της ευρύτερης περιοχής απέναντι στο «Αθηνοκεντρικό» κράτος που ελέγχει τους μηχανισμούς εξουσίας. Τέλος σύμφωνα με την οπτική των οπαδών του ΠΑΟΚ, οι οπαδοί του Άρη και του Ηρακλή εμφανίζονται να επιτελούν με ελλιπή τρόπο το ανδροπρεπές πρότυπο του οπαδού. Πολλά γκράφιτι του ΠΑΟΚ καταφέρονται προς τους οπαδούς του Άρη αμφισβητώντας τον ανδρισμό τους και εκφέροντας υποτιμητικούς χαρακτηρισμούς.

Οι οπαδοί του Άρη, ενός συλλόγου που προέρχεται από τους γηγενείς της πόλης, στις εκφορές τους επικρίνουν τις υπόλοιπες ομάδες και διεκδικούν τη συμβολική κυριαρχία κυρίως μέσα από «ποιοτικά» χαρακτηριστικά, όπως είναι η ιστορικότητα του συλλόγου και οι συνθήκες ίδρυσης του. Σε αυτή τη βάση αμφισβητεί την ταύτιση των οπαδών του ΠΑΟΚ με τη Θεσσαλονίκη χαρακτηρίζοντας τους ως «φιλοξενούμενους της πόλης» αλλά και την εθνική τους καθαρότητα αποκαλώντας τους «Τούρκους». Στη ρητορική των οπαδών του Άρη η «ανωτερότητα», του συλλόγου εδράζεται σε χαρακτηριστικά όπως η καθαρότητα, η τιμιότητα, η ανεξαρτησία από κέντρα εξουσίας, η αγωνιστικότητα, η ευθύτητα και η πνευματική τους καλλιέργεια.

Όπως είδαμε στο θεωρητικό μέρος της εργασίας, η αντιπαλότητα ανάμεσα σε δύο συλλόγους αποτελεί το βασικό μοντέλο των συγκρουσιακών σχέσεων των κοινοτήτων οπαδών σε μια πόλη. Η ταυτότητα «αντίστασης» των οπαδών του Άρη είναι ιδιαίτερα ισχυρή, έχοντας προσανατολισμό το σύλλογο και τους οπαδούς του ΠΑΟΚ και το υποτιθέμενο κυρίαρχο καθεστώς που έχουν εδραιώσει εντός της πόλης, σε πολιτικό, δημοσιογραφικό και οπαδικό επίπεδο. Οι οπαδοί του Άρη τοποθετούνται απέναντι σε αυτή τη «διαπλοκή» και την «καθεστωτική» κουλτούρα του ΠΑΟΚ προτάσσοντας την καθαρότητα και την ανεξαρτησία από κέντρα εξουσίας. Σύμφωνα με την οπτική των οπαδών του Άρη, τα ποιοτικά χαρακτηριστικά τους όπως

αναφέραμε προηγουμένως (τιμιότητα, ευθύτητα, ανεξαρτησία) έρχονται σε ευθεία αντιπαράθεση με αυτά των οπαδών του ΠΑΟΚ, οι οποίοι εμφανίζουν μια ανεστραμμένη εικόνα των χαρακτηριστικών αυτών, σχηματίζοντας τα παρακάτω ποιοτικά δίπολα: τίμιος-διαπλεκόμενος, ανεξάρτητος-εξαρτημένος, μορφωμένος-αμόρφωτος, ευθύς-ανελικρινής.

Ο Άρης, βάσει της ιστορίας του συλλόγου αλλά και του οπαδικού χάρτη των συνδέσμων μπορούμε να ισχυριστούμε ότι διατηρεί τα οπαδικά ερείσματα του, κυρίως στην ανατολική πλευρά της πόλης και κυρίως στις συνοικίες που θεωρούνται οι «παλιές» γειτονιές της Θεσσαλονίκης (Αγ. Τριάδα, Βότση, Παπαναστασίου). Στην πλευρά αυτή της πόλης, ο Άρης διατηρεί μεγάλο αριθμό συνδέσμων και θεωρεί ότι κατέχει την πρωτοκαθεδρία κάτι που είναι εμφανές και στη ρητορική των γκράφτι της περιοχής (πολλαπλές αναφορές στις ανατολικές συνοικίες).

Οι οπαδοί και η ομάδα του Ηρακλή λειτουργούν ως ένας τρίτος οπαδικός πόλος διεκδικώντας μια «ποιοτική» ηγεμονία μέσω της ιδιαιτερότητας της κοινότητας τους, κυρίως μέσω των εξωαγωνιστικών τους δράσεων άλλα και της σύγκλισης του οπαδικού κινήματος με τον πολιτικό ακτιβισμό που δε βασίζεται στη μαζικότητα ή τη δυναμικότητα της οπαδικής κοινότητας. Ο σύλλογος του Ηρακλή φέρει μια βαριά ιστορική πορεία στα δρώμενα της πόλης και οι οπαδοί του, οι οποίοι προέρχονται ιστορικά κυρίως από το κέντρο της πόλης και τις συνοικίες γύρω από αυτό (σύγχρονοι σύνδεσμοι του Ηρακλή εμφανίζονται και στα δυτικά της πόλης), φαίνεται ότι υλοποιούν μια ποιοτική μεταστροφή προς την πολιτικοποιημένη οπαδική δράση, κυρίως μετά την ανάδειξη του συνδέσμου «Αυτόνομη Θύρα 10» σε ηγετική θέση εντός του οπαδικού κινήματος. Ο Ηρακλής, που κάποτε εκπροσωπούσε το συντηρητικό τμήμα της πόλης όπως είδαμε, πλέον μέσα από ζυμώσεις που ίσως έχουν να κάνουν με την αντιμετώπιση που δέχθηκε ο Ηρακλής από ποδοσφαιρικούς θεσμούς, εκπροσωπεί ένα ανανεωτικό κομμάτι της κοινωνίας της πόλης, με σαφή πολιτική ταυτότητα. Η «ταυτότητα αντίστασης» των οπαδών του Ηρακλή φέρνει κοντά την ιδιότητα του οπαδού με αυτή του πολίτη και στρέφεται εναντίον όσων συντελούν στην καταπίεση των οπαδών-πολιτών.

Ο Απόλλωνας Καλαμαριάς αποτελεί έναν ιδιαίτερο αθλητικό σύλλογο για την πόλη της Θεσσαλονίκης, με πολλαπλές αναφορές στην ιστορικότητα του ποντιακού ελληνισμού και τη συμβολική ιδιοποίηση των ποντιακής ταυτότητας στην πόλη. Ο προσφυγικός σύλλογος, αποτελεί μια κοιτίδα μνήμης, μια ιστορική σταθερά για τους οπαδούς με ποντιακή καταγωγή. Η λειτουργία του ξεφεύγει ή πολλές φορές υπερκαλύπτει την αθλητική του δραστηριότητα, επιτελώντας ένα ρολό τοποτηρητή της παράδοσης μιας περιοχής και μιας ολόκληρης εθνοτικής ομάδας.

Παράλληλα η ιδιαιτερότητα του Απολλωνιστή συμπεριλαμβάνει την άρνηση υιοθέτησης της μεταμοντέρνας ταυτότητας των οπαδών - καταναλωτών («flaneurs» και «fans»). Οι οπαδοί του Απόλλωνα ουσιαστικά ενσαρκώνουν τη νοσταλγία προς ένα ποδόσφαιρο που θα αποτελεί πάνω απ όλα μια ευκαιρία για συνάθροιση, για καλλιέργεια των κοινοτικών παραδόσεων και εορτασμού των κοινών αξιών. Για να επιτευχθούν αυτά, οι οπαδοί του Απόλλωνα γυρίζουν την πλάτη τους στο ποδόσφαιρο της υπεροχής, της ηγεμονίας και της εμπορευματοποίησης που εκπροσωπούν οι τρεις μεγάλοι σύλλογοι της πόλης. Η άρνηση προσαρμογής του συλλόγου στα σύγχρονα δεδομένα τον μετατρέπει σε εκφραστή του δόγματος «Against Modern Football», ενός κινήματος που εμφανίζεται όλο και συχνότερα στους ultras ολόκληρης της Ευρώπης.

Ο Απόλλων είναι ένας σύλλογος που εγχαράσσει στην ταυτότητα του την ιστορία μιας συνοικίας η οποία αποτέλεσε τόπο εγκατάστασης χιλιάδων Ποντίων. Παρόλα αυτά, ο σύλλογος αρνείται να συμπορευτεί με το σύγχρονο χαρακτήρα της συνοικίας της Καλαμαριάς και το νεοπλουτιστικό μοντέλο που φέρει ένα αντιεμπορικό μοντέλο. Ταυτόχρονα προσπαθεί να αποκηρύξει την αποκλειστική τοπική διάσταση του συλλόγου, αναδεικνύοντας μέσα στους κόλπους του μια «υπερτοπική» ταυτότητα που θα ενώσει τους Ποντίους ανεξαρτήτως τόπου.

Η πόλη εμφανίζεται κατά κάποιο τρόπο χωρικά διχοτομημένη, με τα δυτικά της πόλης να αποτελούν προπύργιο των οπαδών του ΠΑΟΚ, ενώ στα ανατολικά διαφαίνεται μια πιο ισορροπημένη κατάσταση με τους οπαδούς του Άρη να συναγωνίζονται αυτούς του ΠΑΟΚ σε δυναμικότητα στην περιοχή. Οι οπαδοί του Ηρακλή κάνουν την εμφάνιση τους κυρίως στο κέντρο της πόλης και στις γύρω

συνοικίες αλλά και περιφερειακά του αστικού τοπίου της πόλης. Η χωρική διάσταση της διαμάχης αποτελεί μια σημαντική συνιστώσα στο οπαδικό τελετουργικό, μετατρέποντας τον αστικό χώρο σε ένα πεδίο εκδήλωσης οπαδικών ταυτοτήτων που υποκρύπτουν έντονες κοινωνικές συνδηλώσεις. Τα οπαδικά γκράφιτι χρησιμοποιούνται ως μέσο εγκαθίδρυσης οπαδικής ηγεμονίας τόσο σε επίπεδο πόλης, όσο και σε επίπεδο συνοικίας, ενώ ταυτόχρονα χρησιμοποιούνται ως «συμβολικοί εισβολείς» σε μια ανοίκεια περιοχή, ώστε να αμφισβητηθεί η κυριαρχία κάποιου «άλλου». Το κέντρο της Θεσσαλονίκης αποτελεί το χώρο όπου όλες οι συνοικίες της πόλης καταλήγουν και συναντιούνται. Για το λόγο αυτό έντονες οπαδικές εκδηλώσεις λαμβάνουν χώρα στο σημείο αυτό είτε με τη μορφή των γκράφιτι είτε με τη μορφή οπαδικών μαζικών κινητοποιήσεων. Το γκράφιτι και ο αστικός χώρος του κέντρου της πόλης δίνουν τη δυνατότητα στους οπαδούς να προβάλλουν ένα οπαδικό ή κοινωνικό μήνυμα με αποδέκτες φιλάθλους ή άλλους πολίτες.

Σε γενικές γραμμές θα θέλαμε να παρατηρήσουμε ότι το σημείο διασύνδεσης της τοπικότητας και του οπαδισμού των «ultras», αποτελεί ένα προνομιακό πεδίο μελέτης των κοινοτήτων αυτών, σε ότι αφορά την κοινωνικοπολιτική τους αντίληψη και κατεύθυνση. Η αλληλεπίδραση των κοινοτικών αυτών σχηματισμών που ονομάζονται οπαδικές κοινότητες αναδεικνύει την ιστορία και τους «αστικούς θρύλους» μιας πόλης, αλλά και τις σύγχρονες τάσεις αυτών των κοινοτήτων που μπορεί να υποδεικνύουν μια τάση για κοινωνική αλλαγή μέσω της κινηματοποίησης.

Όπως αναδεικνύεται από την οπαδική περίπτωση της Θεσσαλονίκης, τα ιστορικά κατάλοιπα της ενδοαστικής διαμάχης «αστοί-πρόσφυγες» με τα πολλά της παρακλάδια, συντηρούνται στη σημερινή οπαδική ρητορική, χωρίς απαραίτητα να υπάρχει κοινωνικό αντίκρισμα στα επιχειρήματα αυτά. Ο οργανωμένος και μη, οπαδικός λόγος συντηρεί τη συγκεκριμένη ρητορική που χάνει το κοινωνικό της αντίκρισμα αφού έχει περάσει ένας αιώνας από την προσάρτηση της Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα και την ενσωμάτωση των προσφυγικών πληθυσμών και όπως σημειώνεται από τους οπαδούς στην περίοδο της οικονομικής κρίσης, η έννοια του αστού αρχίζει και φθίνει.

Ο οπαδικός λόγος λειτουργεί ενωτικά, ιδιοποιούμενος ταξικά και εθνοτικά χαρακτηριστικά μερίδας μιας πόλης, αλλά και ταυτόχρονα διαχωριστικά, κάνοντας πολλές φορές, έντονες αναφορές στο παρελθόν, σε διχαστικές καταστάσεις έτσι ώστε να συσπειρώσει μια κοινότητα. Η επινόηση του οπαδικού και κατ' επέκταση κοινωνικού «άλλου» λειτουργεί ως ένα ανάχωμα σε καιρούς που η ομάδα δεν δικαιολογεί την οπαδική της βάση εντός του αγωνιστικού χώρου. Οι «ταυτότητες αντίστασης» που υιοθετούν οι σύλλογοι της Θεσσαλονίκης λειτουργούν ως απαραίτητο συστατικό ενός άτυπου οπαδικού καταστατικού, αν αναφερθούμε στους τρεις ανταγωνιστικούς συλλόγους της πόλης (ΠΑΟΚ, Άρη, Ηρακλή). Οι οπαδοί του ΠΑΟΚ αυτοπροβάλλονται ως «υπερασπιστές» της πόλης αλλά και της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας αντιμαχόμενοι την «ιμπεριαλιστική» κυριαρχία της πρωτεύουσας και των συστημικών μηχανισμών της. Από την άλλη, ο Άρης αντιμάχεται ενδοαστικά το «κατεστημένο» της πόλης ΠΑΟΚ παρουσιάζοντας τον ως δυνάστη και εξωγενές στοιχείο ενώ οι οπαδοί του Ηρακλή ξεφεύγουν από τους ιστορικούς διχασμούς και τα κατάλοιπα του παρελθόντος και υιοθετούν μια ταυτότητα αντίστασης, έντονα πολιτικοποιημένη που αντιμάχεται όχι μόνο τις αθλητικές αδικίες αλλά και τις κοινωνικές. Ο Απόλλων Καλαμαριάς χρησιμοποιεί ένα ενωτικό λόγο που επιθυμεί να ενώσει το ποντιακό στοιχείο της πόλης και όχι μόνο.

Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι οι όψεις αυτές συνθέτουν το αστικό παζλ μια πόλης: από τη μια η πόλη που θέλει να ανταγωνιστεί την πρωτεύουσα της χώρας, που νοείται ως κυρίαρχη, μια πόλη που δεν ξεχνά τις ρίζες της και την ιστορία της, από την άλλη μια πόλη που επιζητά την εσωτερική της κάθαρση από κέντρα διαφθοράς και τέλος μια πόλη που επιζητά την κοινωνική δικαιοσύνη εντός των τειχών της και όχι μόνο.

Η παρούσα εργασία, δεν έχει ως αντικείμενο μια συγκεκριμένη οπαδική ταυτότητα και αυτό το γεγονός αποτελεί την ιδιαιτερότητα της σε σχέση με τις υπάρχουσες έρευνες οι οποίες εστιάζουν συνήθως σε μια ομάδα. Η εργασία μας εστιάζει στην αλληλεπίδραση των οπαδικών ταυτοτήτων στην πόλη της Θεσσαλονίκης, προσπαθώντας να αποτυπώσει τη συμβολική διαντίδραση των οπαδικών ταυτοτήτων και τον τρόπο με τον οποίο αυτή εκφράζεται. Αυτή η ιδιαιτερότητα αποτελεί και τη βασική συνεισφορά της παρούσας εργασίας.

Αν θα θέλαμε να επεκτείνουμε την παρούσα εργασία, θα μπορούσαμε να προχωρήσουμε στη συλλογή περισσότερων ποιοτικών δεδομένων οπαδικής έκφρασης από διαφορετικές πηγές, όπως για παράδειγμα: παρακολούθηση οπαδικών ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών εκπομπών, παρακολούθηση οπαδικών forum, επιτόπια ή συμμετοχική παρατήρηση σε οπαδικούς αγώνες. Επίσης θα ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρον να πραγματοποιηθούν εστιασμένες μελέτες σε συγκεκριμένες συνοικίες στην πόλη της Θεσσαλονίκης έτσι ώστε να μπορέσει να αναδειχθεί η έννοια της τοπικότητας σε σχέση με την οπαδική έκφραση π.χ. σε προσφυγικές περιοχές ή σε περιοχές της λεγόμενης «παλαιάς» Θεσσαλονίκης.

Ο αθλητικός χώρος αποτελεί ένα ζωντανό κύτταρο της κοινωνίας της κάθε πόλης τόσο σε επίπεδο άθλησης, όσο και σε επίπεδο οπαδικής έκφρασης. Η τελευταία σε οποιαδήποτε μορφή της, αποτελεί μια έκφραση που μπορεί να φέρει πολλαπλές συνδηλώσεις: πολιτική, εθνική, πολιτισμική, έκφραση της καταγωγής κ.α. Η Θεσσαλονίκη αποτελεί μια πόλη στην οποία συνυπάρχουν πολλαπλές οπαδικές εκφράσεις, οι οποίες συχνά αλληλοδιασταυρώνονται. Η μελέτη αυτών των εκφράσεων μπορεί να αποτελέσει ένα προνομιακό χώρο αναζήτησης της κοινωνικής έκφρασης των πολιτών της Θεσσαλονίκης με αφορμή μια μπάλα ποδοσφαίρου, ένα σύμβολο μιας ομάδας και μια χρωματιστή φανέλα.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Adriano, G., «Football clubs as symbols of regional identities», *Soccer & Society*, 17(5), 2016, 692-702.
- Anderson, B., *Imagined communities. Reflections on the origin and Spread of Nationalism*, αναθεωρημένη έκδοση, Λονδίνο: Verso, 1991.
- Antoniou G. , Elias Dinas E. , Kosmidis S. , *Collective Victimhood and Social Prejudice: A Post-Holocaust Theory of anti-Semitism*, Working Paper, Oxford, International Hellenic University, University of Oxford, διαθέσιμο στο https://www.researchgate.net/publication/285236109_Collective_Victimhood_and_Social_Prejudice_A_Post-Holocaust_Theory_of_anti-Semitism
- Armstrong, G., & Mitchell, J. P., *Global and Local Football: Politics and Europeanization on the Fringes of the EU*, Λονδίνο: Routledge, 2008.
- Armstrong, G., Giulianotti, R. (επιμ.), *Fear and loathing in world football*, Oxford: Berg, 2001.
- Armstrong, G., Young, M., «Fanatical football chants: Creating and controlling the carnival», *Culture, Sport Society*, 2(3), 1999, 173-211.
- Auty, C., «Football fan power and the Internet: net gains?» στο *Aslib Proceedings*, 54(5), MCB UP Ltd., 2002, 273-279.
- Bale, J., *Sports geography*, Λονδίνο: Routledge, 2003.
- Baumann, G., «Ritual Implicates “Others”»: Rereading Durkheim in a Plural Society», στο D. de Coppet (επιμ.), *Understanding Rituals*, Λονδίνο: Routledge, 1992.
- Benkwitz, A., & Molnar, G., «Interpreting and exploring football fan rivalries: an overview», *Soccer & Society*, 13(4), 2012, 479-494.

- Bromberger, C., «Football as world-view and as ritual», *French Cultural Studies*, 6(18), 1995, 293-311.
- Brown, A., «‘Our club, our rules’: fan communities at FC United of Manchester», *Soccer & Society*, 9(3), 2008, 346-358.
- Cresswell, T. «The crucial ‘where’ of graffiti: a geographical analysis of reactions to graffiti in New York», *Environment and planning D: society and space*, 10(3), 1992, 329-344.
- Critcher, C., «Structures, cultures and biographies», στο Hall, S., Jefferson, T., (επιμ.), *Resistance through Rituals*, Λονδίνο: Hutchinson, 1978.
- Cohen, A., *Masquerade Politics*, Οξφόρδη: Berg, 1993.
- Connell, R., *Gender and power: Society, the person, and sexual politics*, Στανφορντ: Stanford University Press, 1987.
- Dal Lago, A., De Biasi, R., «Italian football fans Culture and organization» στο Guilianotti, R. (επιμ.). *Football, violence and social identity*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 2013.
- Dmowski, S., «Geographical typology of European football rivalries», *Soccer & Society*, 14(3), 2013, 331-343.
- Doidge, M., «“The Birthplace of Italian Communism”: Political Identity and Action amongst Livorno Fans», *Soccer and Society* 14, no. 2, 2013, 246–61.
- Duke, V., & Crolley, L., «Fútbol, politicians and the people: Populism and politics in Argentina», *The International Journal of the History of Sport*, 18(3), 200, 193-116.
- Dunning, E., Murphy, P., & Williams, J. *The roots of football hooliganism: An historical and sociological study*, Λονδίνο: Routledge & Kegan Paul, 1988.
- Elias, N., & Dunning, E., *Quest for excitement: Sport and leisure in the civilizing process*, Οξφόρδη: B. Blackwell, 1986.
- Giulianotti, R., Robertson, R., «The globalization of football: a study in the glocalization of the ‘serious life’», *The British Journal of Sociology*, 55(4), 2004, 545-568.

- Giulianotti, R., *Football: The Sociology of a Global Game*, Κέμπριτζ: Polity Press, 1999.
- Giulianotti, R., & Robertson, R., *Globalization and football*, Λος Άντζελες: Sage, 2009.
- Giulianotti, R., & Robertson, R., «Recovering the social: globalization, football and transnationalism», *Global Networks*, 7 (2), 2007, 166-186.
- Giulianotti, R., «Supporters, followers, fans, and flaneurs A taxonomy of spectator identities in football», *Journal of Sport & Social Issues*, 26(1), 2002, 25-46.
- Giulianotti, R., *Sport and modern social theorists*, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2004.
- Gonda, M., «Supporters 'movement' "against modern football" and sport mega events: European and Polish contexts», *Przeгляд Socjologiczny*, 62(3), 2013, 85-106.
- Gubrium, J. και Holstein (επιμ.), *J. Handbook of Interview Research: Context and Method*, Thousand Oaks, CA: Sage, 2002.
- Hargreaves, J., *Sport, power, and culture: A social and historical analysis of popular sports in Britain*, New York: St. Martin's Press, 1986.
- Kearney, M., «The local and the global: The anthropology of globalization and transnationalism», *Annual review of anthropology*, 1995, 547-565.
- King, A., *The European Ritual: Football in the New Europe*, Aldershot: Ashgate, 2003.
- Lachmann, R., «Graffiti as career and ideology», *American journal of sociology*, 1998, 229-250.
- Lappas, K., «Changes in socio-economic and demographic composition of Greek football spectators», *European Journal for Sport and Society*, 2(2), 2005, 109-120.
- Legard, R., Keegan, J., & Ward, K., *Qualitative research practice: A guide for social science students and researchers*, Λονδίνο: Sage, 2003.
- Ley, D., & Cybriwsky, R., «Urban Graffiti as Territorial Markers», *Annals of the Association of American Geographers*, 64(4), 1974, 491–505.

- Llopis-Goig, R., «Racism and Xenophobia in Spanish Football: facts, reactions and policies», *Physical Culture and Sport. Studies and Research*,47(1), 2009, 35-43.
- Luhrs, J., «Football Chants: A Living Legacy of the 1984–85 Miners' Strike.», *International Journal of Regional and Local History*, 3(1), 2007, 94-120.
- Mayring, P., Flick, U., Von Kardoff, E.& Steinke, I., (επιμ.), *A Companion to Qualitative Research*, Λονδίνο: Sage, 2004.
- Miklavcic, A., «Slogans and graffiti: Postmemory among youth in the Italo–Slovenian borderland», *American ethnologist*, 35(3), 2008, 440-453.
- Murphy, P., Williams, J., Dunning, E., & Williams, J. *Football on trial: Spectator violence and development in the football world*, Λονδίνο: Routledge, 1990.
- Numerato, D., «Who Says “No to Modern Football?” Italian Supporters, Reflexivity, and Neo-Liberalism», *Journal of Sport and Social Issues*, 2014, 1-19.
- Merkel, U., «Football fans and clubs in Germany: conflicts, crises and compromises», *Soccer & Society*, 13(3), 2012, 359-376.
- Mills, R., «‘It All Ended in an Unsporting Way’: Serbian Football and the Disintegration of Yugoslavia, 1989–2006», *The International Journal of the History of Sport*, 26:9, 1187-1217, 2009.
- Penn, R., «Cathedrals of Sport: football stadia in contemporary England», *Soccer Review*, 4, 2005, 27-40.
- Podaliri, C., και Balestri, C., «The Ultras, Racism and football culture in Italy» στο *Brown, A. Fanatics!: power, identity, and fandom in football*, Λονδίνο: Routledge, 1998.
- Porat, A. B., «Football fandom: A bounded identification», *Soccer & society*, 11(3), 2010, 277-290.
- Richardson, B., & Turley, D., «Support your local team: Resistance, subculture, and the desire for distinction», *Advances in consumer research*, 33, 175, 2006.

- Rojo-Labaien, E., «Football as a Reflection of Modern Society's Conflicts and a Way of Creating Societal Ties in Enduring Enmity Context», *International Journal of Science Culture and Sport*, 2(2), 2014, 77-86.
- Sandvoss, C., *A game of two halves. Football, Television and Globalization*, Λονδίνο: Routledge, 2003.
- Spaaij, R., «Men like us, boys like them violence, masculinity, and collective identity in football hooliganism», *Journal of sport & social issues*, 32(4), 2008, 369-392.
- Spaaij, R., & Viñas, C. «Passion, politics and violence: A socio-historical analysis of Spanish ultras», *Soccer & Society*, 6(1), 2005, 79-96.
- Spaaij, R., *Understanding football hooliganism: a comparison of six Western European football clubs*, Άμστερντάμ: University Press, 2006.
- Stylianou, S., & Theodoropoulou, V., «Performing Fan Identities: the Role of Politics in the Antagonistic Communication of Football Fans in Cyprus», FREE conference 'Kick-it: The Anthropology of European Football', Βιέννη, 2013.
- Testa, A., «The UltraS: An emerging social movement?», *Review of European Studies*, 1(2), 2009, 54-63.
- Totten, M., «Sport activism and political praxis within the FC Sankt Pauli fan subculture», *Soccer & Society*, 16(4), 2015, 453-468.
- Tsokopoulos, V., «La formation de la vie sportive à Thessalonique (première moitié du XXe s.)». *Études Balkaniques-Cahiers Pierre Belon*, (1), 2004, 127-144.
- Tsoukala, A., *Football hooliganism in Europe: Security and civil liberties in the balance*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009.
- Tzanelli, R., «'Impossible is a fact': Greek nationalism and international recognition in Euro 2004», *Media, Culture & Society*, 28(4), 2006, 483-503.
- Zaimakis, Y., Football fan culture and politics in modern Greece: the process of fandom radicalization during the austerity era, *Soccer & Society*, 2016, 1-19.

- Zaimakis, Y., «‘Welcome to the civilization of fear’: on political graffiti heterotopias in Greece in times of crisis», *Visual Communication*, 14(4), 2015, 373-396.

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Αναστασιάδης, Γ. και Χεκίμογλου, Ε., «Παύλος Πετρίδης: Ανέκδοτο, ημιτελές κείμενο ομιλίας του: «Γυμναστικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης “Ο Ηρακλής”, 1908-1998», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 4, Φεβρουάριος 2001.
- Αναστασιάδης, Γ. (επιμ.), *Στα γήπεδα η πόλη αναστενάζει: 16 κείμενα για την παλιά Θεσσαλονίκη του ποδοσφαίρου και του μπάσκετ*, Θεσσαλονίκη, Ιανός, 1999.
- Δέλτσου, Ε., «Σύλλογοι, ιστορική μνήμη και άλλες πολιτικές πρακτικές: με αφορμή δημόσιες παρουσίες ποντιακών συλλόγων», στο Παύλου Μ. και Σκουλαρίκη Α.(επιμ.), *Μετανάστες και μειονότητες. Λόγος και πολιτικές*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009, 277-286.
- Δραγώνα, Θ., «Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης», στο Φραγκουδάκη, Α. και Δραγώνα, Θ., *Τι είν' η πατρίδα μας:: Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1997, 71-105.
- Ζαϊμάκης, Γ., «Η πολιτική οικονομία του ποδοσφαίρου στην ύστερη νεωτερικότητα», στο Ζαϊμάκης, Γ., Κοταρίδης, Ν., (επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*, Αθήνα: Πλέθρον, 2013, 27-58.
- Ζαϊμάκης, Γ., «Κοινωνικός χώρος και ετεροτοπία: Δικτυακές κοινότητες και αντιθετικές τεχνοπολιτικές στον κυβερνοχώρο», στο Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του χώρου: κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Αθήνα: Νήσος, 2009, 341-371.
- Ζαϊμάκης, Γ., «Πολιτισμικός ιμπεριαλισμός και σπορ στην ανατολική Μεσόγειο και στην Κρήτη: ο ρόλος των Βρετανικών στρατευμάτων 1880-1912», στο Σ. Πετμεζάς και Λ.Τζεδάκη-Αποστολακη, *Κυριαρχίες και Συνειδήσεις στην Ανατολική Μεσόγειο 1880-1920*, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2014, 201-228.
- Ζαϊμάκης, Γ., «Νεολαία, συλλογική μνήμη και οπαδισμός στην Ελλάδα την περίοδο της Μεταπολίτευσης» στο Κατσάπης, Κ. (επιμ.), *Νεανικής κουλτούρες αμφισβήτησης στην μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg, υπό έκδοση.

- Ιακωβίδης, Ι., «Κωνσταντινουπολίτες πρόσφυγες και σύλλογοι στην Ελλάδα», Αθήνα: Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, 2008, διαθέσιμο στο <http://www.ehw.gr/constantinople/forms/filePage.aspx?lemmalid=11007>
- Ιωαννίδου, Ε., «Τα αθλητικά σωματεία των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1922-1940)», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 15, Οκτώβριος 2004, 31-111.
- Ιωαννίδου, Ε., *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης, η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη (1920-1940), πρακτικά ημερίδας*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2010.
- Καλογήρου, Ν., «Η ανάπτυξη των προαστίων της Θεσσαλονίκης», *Συμπόσιο 'Η Θεσσαλονίκη το 1912'*, Κ.Ι.Θ., 1-3 Νοεμβρίου 1985, Θεσσαλονίκη, 1986, 475-494.
- Καριπίδης, Α., *Άρης 1914 - 2002: Οι μεγάλες στιγμές της ιστορικής ομάδας*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2003.
- Καριπίδης, Α., *Λες και ήταν χθες... Θεσσαλονίκη 1945-1960, αναμνήσεις από τα παιδικά και εφηβικά χρόνια*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2008.
- Καρκίδη, Ε., «Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης από τους πρόσφυγες», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 33, 2010.
- Καρδάλης, Γ., *Ηρακλή Σαλονικέ μου... 1899-2002, Ένας αιώνας ιστορικής πορείας*, Θεσσαλονίκη: Μέτροσπορ ΕΠΕ, 2002.
- Κουλούρη, Χ., *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1920*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο ελληνικής Νεολαίας, 32, 1997.
- Κυπριανός, Π., Χουμεριανός, Μ., *Ανατομία των ποδοσφαιρικών παθών*, Αθήνα: Διόνικος, 2009.
- Κυριαζή, Ν., *Η κοινωνιολογική έρευνα: Η κοινωνιολογική έρευνα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1999.
- Κυρίτσης, Δ., Στεφανίδης, Α. και Τσιομπανούδη, Ε. (επιμ.), *ΠΑΟΚ Πανθεσσαλονίκειος Αθλητικός Όμιλος Κωνσταντινουπολιτών, 1926-2005*, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 2005.
- Μίχας, Τ., *Ανίερη συμμαχία: Ελλάδα και Σερβία του Μιλόσεβιτς*, Αθήνα: Ελάτη, 2003.

- Μπλιάτσας, Κ., Δ., *Γιώργος Κούδας, της ζωής μου το παιχνίδι, Θεσσαλονίκη: Ιανός, 2005.*
- Παπαδόπουλος, Α.Ν., «Ο αθλητισμός στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο 1875-1920», *Θεσσαλονικέων Πόλις, 15, Οκτώβριος 2004, 16-22.*
- Σκουλαρική, Α., «Ο δημόσιος λόγος για το έθνος με αφορμή το Μακεδονικό (1991-1995): πλαίσιο, αναπαραστάσεις και ΜΜΕ», στο Μ. Κοντοχρήστου (επιμ.), *Ταυτότητα και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας στη σύγχρονη Ελλάδα, Αθήνα: Παπαζήσης, 2007, 61-103.*
- Σπύρος, Θ., «Ποδόσφαιρο και ποιητικές της τοπικότητας. Μια ανθρωπολογική προσέγγιση» στο Ζαϊμάκης, Γ., Κοταρίδης, Ν. (επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας, Αθήνα: Πλέθρον, 2013, 237-258.*
- Στεφανίδης, Α., Τσιομπανούδη, Ε., Κυρίτσης, Δ., (επιμ.), *Αθλητικός Σύλλογος Άρης 1914-2004, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 2005.*
- Τσαπακίδου, Α. (επιμ.), *Μια ζωή Απόλλων: Μορφωτικός Γυμναστικός Σύλλογος Καλαμαριάς «Ο Απόλλων» 1926-2006, Θεσσαλονίκη: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, 2006.*
- Τσιώλης, Γ., *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα, Αθήνα: Κριτική, 2014.*
- Τσουκαλά, Α., «Περί «επικινδυνότητας» της οπαδικής βίας. Πολιτικά παιχνίδια εξουσίας σε Ιταλία και Ελλάδα» στο Ζαϊμάκης, Γ., Κοταρίδης, Ν., *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών: Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας, Αθήνα: Πλέθρον, 2013, 202-220.*
- Χριστοδούλου, Ν. Κ., *Ο Γυμναστικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης «Ο Ηρακλής» και η εξέλιξ του αθλητισμού εν Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη, 1927.*
- Adorno, T. & Horkheimer, M. (επιμ.) (Γράβαρης, Δ., μτφ), *Κοινωνιολογία, Εισαγωγικά δοκίμια, Αθήνα: Κριτική, 1987.*

- Armstrong, G., & Giulianotti, R., «Οι λεωφόροι της αντιπαράθεσης. Διαχείριση και έλεγχος αστικών χώρων από τους χούλιγκαν» στο Ζαϊμάκης, Γ., Κοταρίδης, Ν. (επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*, Αθήνα: Πλέθρον, 2013, 161-201.
- Bromberger, C., (Κυπριανός, Π. μτφ, Geraldine, G., επιμ.), *Ποδόσφαιρο, σύμβολα, αξίες, φίλαθλοι*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2007.
- Hobsbawm, E. J., (Νάντρις, Χ., μτφ), *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα: Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1994.
- Mazower, M., (Κουρεμένος, Κ., μτφ), *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων: Χριστιανοί, μουσουλμάνοι και εβραίοι 1430-1950*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006.
- Morris, D., *Η φυλή του ποδοσφαίρου*, Αθήνα: Κάκτος, 1982.
- Robson, C., (Μιχαλοπούλου, Κ., επιμ., Νταλάκου, Β.Π., Βασιλικού, Κ. μτφ.), *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου: Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές*, Αθήνα: Gutenberg, 2007.
- Tönnies, F., (Μαρκάκης, Μ., μτφ), *Κοινότητα και κοινωνία*, Αθήνα: Γερ. Αναγνωστίδη, χ.χ.
- Vinnai, G., (Νταλιάνης, Γ., μτφ), *Το ποδόσφαιρο ως ιδεολογία*, Αθήνα: Διεθνής Βιβλιοθήκη, 1978.

Διαδίκτυο

- Επίσημη ιστοσελίδα Γυμναστικός Σύλλογος Απόλλωνα, <http://mgskapollon.gr/istoria-apolloa> (τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)
- Επίσημη ιστοσελίδα Διεθνούς Ποδοσφαιρικής Ομοσπονδίας <http://www.fifa.com/> (τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)
- Επίσημη ιστοσελίδα Ένωσης Ευρωπαϊκών Ποδοσφαιρικών Ομοσπονδιών <http://www.uefa.com/> (τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)
- Επίσημη ιστοσελίδα συνδέσμου «Αυτόνομη Θύρα 10», <http://www.iraklis-g10.gr> (τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)
- «Refugees Welcome»: Ένα διαφορετικό πανό από τους οπαδούς του Ηρακλή, <http://tvxs.gr/news/ellada/refugees-welcome-ena-diaforetiko-pano-apo-toys-opadoys-toy-irakli> (τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)
- «Μποϋκοτάζ στην Coca Cola αλά οπαδικά» <http://rfu.blogspot.gr/2014/01/coca-cola.html> (τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)
- «Πανό για τον Χριστόδουλο Ξηρό», <https://athens.indymedia.org/post/1510485/> (τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)
- «Η αλληλεγγύη & ο αλληλοσεβασμός τα όπλα μας απέναντι τους!», http://agriniozone.blogspot.gr/2013_11_01_archive.html (τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)
- Ιστολόγιο <http://aris-fanatics.blogspot.gr/> (τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)
- Ειρηνικό συλλαλητήριο οπαδών του ΠΑΟΚ», <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=256882> (τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)
- «Το πανό για τον Πόντο στον πεζόδρομο Καλαμαριάς», <http://www.metroport.gr/article/to-pano-gia-ton-ponto-ston-pezodromo-kalamarias-pic> (τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)

- Ιστοσελίδα φίλων Απόλλων Πόντου, <http://www.apollonpontou.com/index.php?page=com&lang=1&id=22> (τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)
- «Απόλλων 1926: Η ομάδα - σύμβολο των ποντίων», <http://www.pontos-news.gr/article/128577/apollon-1926-i-omada-symvolo-ton-pontion-foto> (τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)
- «Επίθεση με δύο τραυματίες σε σύνδεσμο του Άρη στη Θεσσαλονίκη» <http://www.novasports.gr/epikairoti/article/25012/epithesi-me-duo-traumaties-se-sundesmo-tou-ari-sti-thessaloniki/> (τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)
- Επίσημη ιστοσελίδα του συνδέσμου, <http://www.paokgate4.gr> (τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)
- Ιστορία συνδέσμου «Μακεδόνες» <http://web.archive.org/web/20110602164522/http://www.makedonespaok.gr/gr/history.asp> (τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)
- <http://www.ierolohites1970.gr/news.php?rowstart=88> (τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)
- «Ο Άρης Θεσσαλονίκης & τα 102 παιδιά του» <http://www.super3.gr/pages.php?id=5&bid=3> (τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)
- Επίσημη ιστοσελίδα της ΠΑΕ Ηρακλής, <http://fciraklis.gr/about/ιστορια>
- Ομάδα στο Facebook <https://www.facebook.com/Εβραιοψυχοι-Οπαδοι-ΤΟΥ-ΑΡΗ-1413382278881301/>
- ‘Need food, not football’: Brazilian graffiti art expresses outrage over World Cup, <http://www.rt.com/news/162340-graffiti-brazil-football-worldcup/> (τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)
- «04/10/99: Η "μαύρη" επέτειος από το δυστύχημα στα Τέμπη» <http://www.contra.gr/Soccer/Hellas/Superleague/article1021464.ece> (τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)

- «Όταν ο φασισμός παίζει μπάλα» <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=393140>
(τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)
- «Διεκόπη το Σερβία – Αλβανία»
<http://www.sport24.gr/football/Euro/Euro2016/diekoph-to-servia-alvania.3082156.html> (τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)
- Επίσημη ιστοσελίδα Αστέρα Εξαρχείων <https://asteras1928.wordpress.com/>
(τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)
- Ιστοσελίδα Radical Fans United, <http://rfu.blogspot.gr/> (τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)
- «Το σύστημα απέτυχε...» <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=122568>
(τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)
- «In a league of their own, The unpredictable, unrepeatable, unbelievable run of Leicester City» στο <http://sportsworld.nbcsports.com/leicester-city-premier-league-champions/> (τελευταία πρόσβαση 15/06/2016)